

**СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

На правах рукопису

КУЛИК ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК: 159.922 – 057.87:502

**СИСТЕМНО-ДИНАМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ**

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Засекіна Лариса Володимирівна

доктор психологічних наук, професор

Луцьк – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	
1.1. Становлення поняття екологічної свідомості на філософському етапі розвитку психології.....	10
1.2. Екологічна свідомість як предмет сучасних психологічних досліджень.....	20
1.3. Системно-динамічний підхід до вивчення екологічної свідомості студентів.....	41
Висновки до першого розділу.....	52
 РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ	
2.1. Організація емпіричного вивчення екологічної свідомості студентів.....	54
2.2. Взаємозв'язок екологічної свідомості з особистісними властивостями та стилями міжособистісної взаємодії студентів	62
2.3. Психолінгвістична діагностика масової та індивідуальної екологічної свідомості студентів.....	73
2.3.1. Психолінгвістичне вивчення масової екологічної свідомості.....	74
2.3.2. Психолінгвістичне дослідження індивідуальної екологічної свідомості.....	89
Висновки до другого розділу.....	105
 РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	
3.1. Психологічні засади розвитку екологічної свідомості студентської молоді на сучасному етапі наукової думки.....	108

3.2.Еколого-психологічний тренінг як засіб розвитку екологічної свідомості в контексті системно-динамічного підходу.....	118
3.3. Психічні новоутворення системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів.....	145
Висновки до третього розділу.....	151
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	157
ДОДАТКИ	
Додаток А.....	178
Додаток Б.....	180
Додаток В.....	197

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному світі, незважаючи на техногенний та інформаційний прогрес, поряд із позитивними наслідками та перевагами цивілізаційних змін, виникають також небезпеки, зокрема екологічні. Людина дедалі частіше відчуває власну безпорадність у взаємодії з природним середовищем через постійні природні катаклізми, екологічні кризи тощо. ХХІ століття характеризується поступовим зростанням рівноправної суб'єкт-суб'єктної взаємодії людини з природою, яка ґрунтується на існуючих духовних та інтелектуальних традиціях і передбачає вирішення екологічних проблем першочерговим завданням подальшого розвитку суспільства.

Екологічні проблеми сьогодні розглядаються як світоглядні, як проблема свідомості людини та її ставлення до природи. Стає зрозумілішим, що попередження та подолання екологічної кризи неможливі без зміни свідомого ставлення людини до навколишнього середовища, яке, зі свого боку, є стрижнем екологічної свідомості. Водночас важливим є те, що ставлення до природи як рівноцінного суб'єкта взаємодії не є стихійним, а потребує створення відповідних психологічних умов для його розвитку і вдосконалення. Розглядаючи екологічну свідомість не лише як психічне відображення і перетворення природного середовища, а і як цілісний світогляд людини, вважаємо найсенситивнішим до її розвитку віковий період юнацтва. Адже саме в цьому віці дорослішання вибудовуються основні світоглядні настанови, засади й орієнтації особистості. А тому екологічна свідомість слугує цілісною системою поглядів особистості юнака на світ, на власне місце в діаді «людина-природа», розумінням і емоційним оцінюванням смислу людської діяльності в забезпеченні геобіоценозу.

Аналіз психологічної літератури засвідчує, що екологічна свідомість, її типи, види та форми були предметом вивчення в працях В. Й. Бочелюка, С. Д. Дерябо, А. М. Львовичіної, Л. В. Потапчук, В. О. Скребця, Ю. М. Швалба;

формування екологічної активності студентів висвітлено в роботах О. В. Грезе, А. Л. Стеблецького, Л. В. Тенькової; проблеми екологічного руху в Україні відображено в дослідженнях Н. М. Бездорогої та ін. Екопроблематика цікавила й зарубіжних учених, серед яких проблеми екологічної поведінки й когнітивних карт К. Фовлера, В. Ходжеса, екологічні системи Ю. Брpfенбренера, концептуальні лінії екологічного дискурсу М. Халлідея.

Незважаючи на значну кількість вітчизняних і зарубіжних наукових розвідок у вивченні екологічної свідомості, її структури та функцій, дослідження екологічної свідомості як відкритої динамічної системи, яка здатна розвиватися та має своєрідні вияви в юнацькому віці, не відображено в психологічній літературі. Водночас запити практики суспільного життя потребують активності екосвідомого молодого покоління, здатного гармонізувати взаємодію з природою. Важливим також є вивчення не лише індивідуальної екологічної свідомості, а й масового її прояву, який часто відображається у ЗМІ та сприяє створенню суспільних знань, уявлень, настанов і цінностей. Дослідження взаємовпливу індивідуальної та масової екологічної свідомості студентів у виробленні суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи також належно не висвітлено в наукових джерелах. Цим зумовлено актуальність та вибір теми «Системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною наукової роботи кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, виконане в межах науково-дослідної теми «Методологія і практика дослідження особистості» та має зв'язок із комплексною державною темою «Психологія мовлення особистості в нормі та патології» (державний реєстраційний номер 0112U002157).

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 27 грудня 2007 р.), уточнена на засіданні вченої ради Волинського національного

університету імені Лесі Українки (протокол № 2 від 29 вересня 2010 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 26 жовтня 2010 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів.

Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких **завдань**:

1) теоретично проаналізувати наукові дослідження у вітчизняній та зарубіжній літературі щодо проблеми екологічної свідомості, її структурно-функціональних особливостей, типів, видів і форм;

2) емпірично дослідити системно-динамічні особливості екологічної свідомості студентів;

3) розробити й апробувати екопсихологічний тренінг, спрямований на розвиток екологічної свідомості студентів;

4) визначити психічні новоутворення системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів.

Об'єкт дослідження – екологічна свідомість.

Предмет дослідження – системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів.

Для вирішення завдань та досягнення поставленої мети використано такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури з проблеми екологічної свідомості, її типів, видів, форм, структурно-функціональних особливостей;

– *емпіричні*: спостереження, бесіди, тестування (методики С. Д. Дерябо, А. В. Ясвіна «ЕЗОП» для визначення домінуючої настанови на природу, методика «Альтернатива» для діагностики типу мотивації взаємодії з природними об'єктами, методика «Натурафіл» для діагностування рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса – визначає рівень мотивації до

успіху, методика міжособистісних відносин Т. Лірі для дослідження уявлень суб'єкта про себе, за допомогою якої було виявлено домінуючий тип ставлення до оточення; багатофакторний особистісний опитувальник FPI для діагностики станів і властивостей особистості, методи психолінгвістичної діагностики індивідуальної і масової свідомості (психолінгвістична діагностика індивідуального значення слова, контент-аналіз ЗМІ), природний психологічний експеримент у сукупності констатувального, формувального та контрольного етапів;

– *методи статистичної обробки даних* за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS-10 для Windows (критерій t-Ст'юдента для залежних і незалежних вибірок для виявлення статистично значущих відмінностей між показниками екологічної свідомості студентів відповідно до статі, місця проживання, до й після впровадження екопсихологічного тренінгу, критерій Н-Краскала-Уоллеса для виявлення статистично значущих відмінностей між показниками екологічної свідомості студентів відповідно до фахової спеціалізації навчання, коефіцієнт r-Пірсона для визначення кореляційних зв'язків між показниками екологічної свідомості, особистісних станів і властивостей, стилів міжособистісної взаємодії, факторний аналіз – метод головних компонент – для визначення особливостей індивідуальної екологічної свідомості).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше

– визначено екологічну свідомість із позиції системно-динамічного підходу, який дав змогу встановити структуру екологічної свідомості студентів як сукупність чуттєвої тканини, значення і смислів, соціально-психологічні характеристики функціонування екологічної свідомості, специфіку масової та індивідуальної екологічної свідомості, її роль у цілісній особистості студента та його міжособистісній взаємодії, а також виявити системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості у студентів;

удосконалено

– ідеї системно-динамічного підходу як методологічної засади дослідження екологічної свідомості студентів;

дістали подальшого розвитку уявлення

– щодо екологічної свідомості студентів і можливостей її розвитку за допомогою психологічних технологій, а також психічних новоутворень, представлених екологічною самосвідомістю як сукупністю пізнавальної активності, натуралістичної ерудиції та перцептивно-афективного ставлення до природного середовища.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні діагностичної програми для вивчення особливостей індивідуальної та масової екологічної свідомості; у впровадженні авторського тренінгу для розвитку екологічної свідомості студентів. Запропоновані процедура діагностики та засоби розвитку екологічної свідомості можуть широко використовуватися у виховній роботі зі студентами, а також під час викладання курсів «Екологічна психологія», «Соціальна психологія», «Психолінгвістика», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія».

Результати дослідження знайшли застосування в діагностичних та тренінгових програмах зі студентами Волинського національного університету імені Лесі Українки в діяльності психологічної служби (довідка про впровадження № 3/3719 від 13.09.2011 р.), а також у програмі превентивних заходів у виховній роботі зі студентами (довідка про впровадження № 4/4264 від 18.10.2012 р.). Результати дослідження впроваджено в науково-дослідницьку та практичну діяльність лабораторії когнітивної психології, а також кафедри психолого-педагогічних дисциплін Національного університету «Острозька академія» (довідка про впровадження № 191 від 20.06.2011 р.), лабораторії психології розвитку та психолінгвістики Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка про впровадження № 573 від 20.06.2011 р.).

Розроблений екопсихологічний тренінг є складовою частиною тематичного плану превентивної виховної роботи зі студентами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації відображено в публікаціях автора, обговорено на розширених засіданнях кафедри загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 11 від 1.06.2012 р.). Результати проведеного дослідження представлено автором на таких науково-практичних конференціях та семінарах: міжнародній науково-практичній конференції «Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини» (Донецьк, 18–20 квітня 2008 року); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології толерантності у XXI столітті» (Луцьк, 21–22 листопада 2008 року); міжнародних науково-практичних конференціях аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 12–14 травня 2008, 2009, 2010 роки); міжнародній науково-практичній конференції «Психолінгвістика у сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 21–22 жовтня 2011 року), IV всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (Хмельницький, 18 листопада 2011 року), III міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 26–27 квітня 2012 року).

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження опубліковано в 9 працях, із яких 5 – у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 203 найменування (із них – 7 іноземною мовою), 3 додатки. Загальний обсяг дисертації складає 208 сторінок. Основний зміст викладено на 156 сторінках. Робота містить 27 рисунків, 21 таблицю.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Становлення поняття екологічної свідомості на філософському етапі розвитку психології

Концептуальні межі поняття екологічної свідомості є доволі широкими, адже вона передбачає психічне відображення людиною навколишньої дійсності, фізичного світу та конструювання його смислу для себе, на основі чого формується саморегуляція діяльності людини. Через те не дивно, що перші уявлення про екологічну свідомість сягають перших філософських ідей про буття людини у світі. Це зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення поняття екологічної свідомості в хронологічному розрізі на різних етапах становлення філософської думки як донаукового етапу історії розвитку психології.

Свідомість – одне з фундаментальних понять філософії, яке характеризує здатність людини виробляти узагальнені знання про зв'язки, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі й розробляти плани, що передують її діяльності в природному та соціальному середовищі, регулювати та контролювати емоційні та предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття та творчо перетворювати умови свого існування [126, с.633].

Філософське осмислення проблеми взаємин людини та природи в історії психології дає змогу проаналізувати максимально раціональні способи і форми свідомого освоєння людиною природи, сприяє поглибленню наукового знання та пізнання.

Аналіз літератури свідчить про те, що проблема розвитку екологічної свідомості в процесі соціогенезу має велике значення, оскільки дає змогу, по-

перше, виявити культурно-історичні джерела її сучасного типу, а по-друге, охарактеризувати той соціально-психологічний контекст, у якому розвивається екологічна свідомість конкретної особистості [22; 42; 54; 62; 73; 78; 79; 104; 186]. Проаналізувавши виникнення та розвиток екологічної свідомості, ми розкриємо її провідні характеристики, які формувалися та еволюціонували протягом усієї історії суспільно-природної взаємодії. На нашу думку, саме на базі цих структур відбувається зародження, становлення та розвиток сучасної екологічної свідомості.

У філософській літературі найчастіше фіксується інтегральне уявлення про свідомість як про цілеспрямоване відображення зовнішнього світу, як засіб регулювання та контролювання людиною своїх взаємин із дійсністю [23; 55; 58; 85; 127; 24; 173].

Саме ці параметри ми будемо брати за основу, аналізуючи екологічну свідомість з філософських поглядів, і зосереджувати увагу на особливостях відображення фізичного світу, регулювання і контролю свого ставлення до нього.

Слід зазначити, що питання екологічної свідомості належать до так званих глобальних соціально-філософських проблем, що вивчає світова і вітчизняна філософія. За сучасних умов важливим є дослідження динаміки екологічної свідомості, яку розглядають як цілісний феномен, що потребує від людини активного ставлення до природи і самої себе.

Філософський енциклопедичний словник фіксує визначення екологічної свідомості «як важливої складової світогляду сучасної людини, обов'язковою умовою формування якої слугує система багатоступеневої і фундаментальної екологічної освіти та пропаганди» [174, с.189].

Екологічну свідомість загалом найбільш адекватно можна характеризувати за трьома параметрами [53]:

1) психологічне «протиставлення–виключення». Людина характеризується як така, що стоїть над природою або ж як складова частина природи.

2) «об'єктне-суб'єктне» сприйняття природи. Людина сприймає природу як позбавлений будь-якої самоцінності об'єкт впливу або ж як рівноправний суб'єкт взаємодії.

3) «прагматичний–непрагматичний» характер взаємодії. Взаємодія з природою слугує для задоволення лише прагматичних (харчових, технологічних і т. ін.) потреб людини, коли вона сприймається лише як матеріальна цінність, або також для задоволення її непрагматичних, духовних потреб.

Екологічні ідеї зародилися в свідомості людини давно, ще на початку розвитку людської цивілізації. Для ґрунтовного аналізу динаміки уявлень про екологічну свідомість у філософській думці використаємо вищезазначені параметри. Найбільший прогрес у розвитку екологічних уявлень людей про природний світ спостерігається в епоху античності (VIII ст. до н. е. – V ст. до н. е.). У цей період психологічне протиставлення людини та природи поглиблюється. Природа стає об'єктом вивчення, хоча при цьому вона не була позбавлена душі. Характерною рисою екологічної свідомості античної епохи є прагматичний колорит взаємодії з природою.

Філософію античного суспільства відзначає те, що для її змісту притаманні ідеї гармонійної єдності людини й природи. Людину розглядають стародавні античні філософи як складову частину природи, а природу як мірило мудрості. Також давньогрецькі філософи-мислителі теоретично виділяють людину зі світу природи. Однак система «людина – природа» розглядається з позиції єдності її компонентів. Так, Геракліт стверджував, що людина нерозумна. Розум притаманний навколишньому середовищу. Він вважав, що існує всесвітній логос, який охоплює і людський розум. Епікурійці наголошували: чим природніше життя людини, тим ближче вона до природи [122, с. 95].

Античні філософи намагалися відшукати основний закон, за яким розвивається світ. Носієм такого закону вони вбачали природу. Більшість із них наголошували на вирішальному значенні впливу природи на суспільне життя,

на волю та характер людей. Так, Гіппократ вказував на визначальну роль клімату в житті людей, Демокріт пов'язував розвиток суспільного життя з кліматичними умовами. Геродот вважав клімат та природні умови вирішальними у формуванні характеру люде [29, с. 153-154].

Отже, в епоху античності відносини між людиною і природою, що відбивалися в екологічній свідомості, мали прагматичні, протиставні, водночас суб'єктні характеристики. Природа розглядалася як така, що здійснює потужний вплив на життєздійснення окремої особистості і суспільства загалом.

У Середньовіччі міфологічно-філософський підхід до аналізу взаємин між людиною та природою почав змінюватися релігійно-філософським ученням: між людиною і природою з'явилася Біблія. Тому природа знецінюється і втрачає значущість майбутнього: не природа дає еталон людині, а нескінченний дух. Серед творінь Бога саме людина займає головне місце, а не природа, і тому сенс людського буття полягає в піднесенні людини над природою. Тут вже не гармонійна єдність людини і природи, а відособлення між ними. При цьому людина та природа живуть за своїми законами, реалізуючи цілі божественного задуму. Система уявлень у християнстві ґрунтується на основі ієрархії «Бог – людина – природа». У Біблії говориться: «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі (Буття, 1. 26)... Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею...(Буття, 1. 28)» [9, с. 9-10].

Відповідно робимо висновок про те, що для екологічної свідомості Середньовіччя характерним є об'єктне сприйняття природи, прагматичний характер взаємодії з нею та релігійне відчуження природи.

Треба відзначити, що деякі християнські течії відрізняються особливим етичним характером ставлення до природи. Так, наприклад, франціанство проповідувало впокорення людини, яка була «братом» мурашки або вогню. Св. Франциско Асизький (1181–1226), запропонувавши альтернативний

християнський погляд на природу, намагався замінити ідею безмежного панування людини над усім живим ідеєю рівності [173].

В епоху Відродження нового імпульсу та форми набуває відчуженість людини та природи. На відміну від античного космологізму й середньовічного теологізму екологічна свідомість цього періоду позначена індивідуалістським антропоцентризмом. Стрижнем нового світогляду, що сформувався в епоху Відродження, стає людина, усвідомлення її величі та безмежних можливостей. При розгляді людини як центру світу, зрозуміло, що природа відсувається на другий план. Головна ознака гуманістичного антропоцентризму Відродження – звеличення людини, яка домінує над усіма живими створіннями, оскільки є найінтелектуальнішою, найшляхетнішою і найсильнішою. Природно, що з цієї позиції відносини природи і людини набувають таких характеристик, як прагматичність, об'єктність і відчуженість.

У Новий час складається утилітарно-прагматичний підхід до природи, обґрунтовується панування людського розуму над природою. Відчуження від світу природи відбувається під впливом науки. В цей період формується екологічна свідомість, для якої характерні такі особливості: абсолютно психологічне протиставлення людини та світу природи, об'єктне сприйняття природи, домінування прагматичної взаємодії з нею.

Для екологічної свідомості Нового часу властиве відчуження від природи, яке освячене наукою. Найважливішу роль у цьому зіграло картезіанство, що виникло в XVII ст. і стало однією з філософських основ сучасної цивілізації.

Його вихідною тезою було уявлення про людину-суб'єкт і світ-об'єкт, яким людина маніпулює. У цьому сенсі картезіанство вінчає собою розвиток, укорінений в самій суті людини, який полягає в тому, що людина в усіх ставленнях радикально виділяється з середовища. Картезіанство завершило тенденцію наближення людини до Бога і підняття її на вищий ступінь у земній ієрархії. Людина, вихована на досвіді абсолютної особи, у цей період поступово сама почала вважати себе абсолютном.

У культурі класицизму, основою якої слугувало картезіанське учення, природа відсовується на периферію світу. Більше того, у такій свідомості домінує уявлення про те, що природа прекрасна лише тоді, коли вона «ушляхетнена» людиною-творцем. Завдяки картезіанству, в екологічній свідомості Нового часу психологічне протиставлення людини і природи досягло максимального рівня. Картезіанство утверджувало абсолютну цінність людського розуму, суб'єктивність загалом, а оскільки нелюдська природа ними не володіє, відповідно, її цінність нижча.

Як наслідок, в екологічній свідомості Нового часу об'єктивування у сприйнятті природи також досягло максимального рівня.

Характерно, що картезіанство спонукало відкриттю та винаході технічних засобів, які б дали змогу підпорядкувати природу. Природа повинна слугувати людині, подальший розвиток природи повинен бути підпорядкований процесу розвитку людини. Як наслідок, в екологічній свідомості Нового часу взаємодія з природою має абсолютно прагматичний характер.

У цей період проголошено створення провідних філософських систем («практична філософія» Р. Декарта) і принципів пізнання (Ф. Бекон), які сприяли обґрунтуванню ідеології панування людини в системі природних зв'язків і відносин. У філософії Ф. Бекона, Т. Гоббса та Р. Декарта протиставлення людини та природи простежується досить чітко. Становище людини Т. Гоббс визначає між природними та штучними тілами. Ф. Бекон, розгромивши емпіричний індуктивний метод пізнання і поширивши його на дослідження природних, соціальних та політичних явищ, поклав початок сильній тенденції обґрунтування всемогутності людського розуму як основного інструменту пізнання та підкорення природи. Р. Декарт переконував у необхідності створення практичної філософії, пов'язаної з розвитком техніки, з мануфактурно-ремісничою працею, з матеріальним добробутом індивіда та суспільства [173].

Найповніше об'єктивний зв'язок людини і природи відображений у філософії Г.-Ф. Гегеля. Проблема творчої активності свідомості розглядається філософом крізь історичне ставлення людини до світу. Він подолав метафізичне сприйняття природи, розглядав її як продукт людської перетворювальної діяльності. „Абсолютний ідеаліст» Г. Гегель увесь світ виводить із абсолютної ідеї, яка у своєму діалектичному розвитку створює і речі, і свідомість. Філософ наголошує на потребі оволодіння природними силами як методом досягнення єдності з природою [126]. Тому, цей період також накладає прагматичний, об'єктний, водночас включений у природу відбиток на відносини між людиною і природою.

Таким чином, історія становлення поняття екологічної свідомості протягом філософського етапу психології дає змогу зробити висновок про те, що стрижнем цієї свідомості є уявлення про цілковите домінування людини над природою. Провідні аспекти цих уявлень можна відобразити у таких тезах:

- людина принципово відрізняється від решти живих істот на Землі, а також домінує над ними, оскільки є не лише біологічною, а й соціально-культурною істотою;
- визначальним для людини є соціальний, а не природний контекст, адже саме перший робить із людини людину;
- основним завданням людства є технологічний прогрес, а природа – необхідний ресурс для цього.

Наприкінці II тисячоліття особливого значення в системі впливу людини на природу набував такий її елемент, як розум – ноосфера. В. І. Вернадський визначав ноосферу як перетворену людством біосферу Землі на засадах розуму й соціальної справедливості. Вчений вважав, що людство загалом стає могутньою геологічною силою. І перед ним постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери тлумачиться вченим як ноосфера [21].

В. І. Вернадський одним із перших усвідомив, що людство стало могутньою геологічною і, можливо, космічною силою, здатною перетворювати

природу у великих масштабах. Він підкреслював, що людина охопила своїм життям, культурою всю біосферу і прагне ще більше поглибити й розширити сферу свого впливу. Біосфера, на його думку, поступово перетворюється в ноосферу розуму. В. І. Вернадський розглядає ноосферу як вищу стадію розвитку біосфери, коли визначальним чинником стає розумова діяльність людини. Перетворення біосфери в ноосферу він пов'язує з розвитком науки, поглибленням наукового проникнення в суть процесів, що відбуваються в природі, і впорядкуванням на цій основі раціональної людської діяльності. Учений був переконаний, що ноосферне людство знайде шлях до відновлення та збереження екологічної рівноваги на планеті, розробить і здійснить на практиці стратегію безкризового розвитку природи й суспільства. Разом з тим він вважав, що людина цілком здатна взяти на себе функції управління екологічним розвитком планети загалом [21].

На думку С. Д. Дерябо, уся логіка людської цивілізації є суто антропоцентричною, що має ознаки антиекологізму та соціального оптимізму. Вчений обґрунтовує це такими основними тезами [53]: найвища цінність – людина; світ має ієрархічну картину: на вершині піраміди – людина, нижче – артефакти, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, функція яких – користь для людини; мета взаємодії з природою – задоволення прагматичних потреб; природа сприймається лише як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене «навколишнє середовище»; подальший розвиток природи розглядається як процес, який повинен бути підпорядкованим процесові розвитку людини; діяльність з охорони природи продиктована прагматизмом, необхідністю зберегти природне середовище для майбутніх поколінь.

Антропоцентричний тип екологічної свідомості дуже стійкий, люди не хочуть від нього відмовлятися. Але для подолання екологічної кризи потрібне нове бачення світу, новий тип екологічної свідомості.

Соціальні витоки виникнення так званої «нової екологічної свідомості» якнайповніше ілюструє історія розвитку США. На початковому етапі – це історія освоєння нових земель на Заході. Наявність відкритої межі сформувала

уявлення про можливість необмеженого екстенсивного зростання. До середини XIX ст. запас вільних земель вичерпався і постало питання про обмеження такого зростання. Це була перша в історії США екологічна криза, яка зумовила перехід до технологічного, урбаністичного напряму розвитку американській цивілізації.

В другій половині XIX – на початку XX ст. виникла загальнотеоретична та світоглядна орієнтація – американський інвайронменталізм, яка вивчала взаємодію суспільства з місцем свого існування. Виникнення такого руху можна вважати першим етапом нової, екоцентричної тенденції розвитку суспільної екологічної свідомості. Його прихильники намагалися реорганізувати соціальні інститути таким чином, щоб можна було забезпечити гармонійне і збалансоване існування людини і природи. Слід зауважити, що ідеї цих закликів дуже подібні до уявлень про ноосферу, в якій природа є рівноцінною з людиною, а якщо вважати людину істотою розумною, то цей розум якраз і повинен спрямовуватися на відновлення рівноваги людини й природи.

Таким чином, філософське осмислення проблеми взаємовідносин людини та природи в історії психологічної думки дає змогу проаналізувати максимально раціональні способи та форми свідомого освоєння людиною природи, яке поступово оформлювалося в екологічну свідомість людини XXI ст. Узагальнюючи основні тенденції становлення екологічної свідомості на різних етапах філософської думки, можна дійти висновку про провідні характеристики відповідно до форми й змісту. Як вже підкреслено, до формальних характеристик відносин природи та людини належать такі параметри, як протиставлення/включення, об'єктність/суб'єктність, прагматичність/непрагматичність. До змістових характеристик відносимо основні концептуальні положення філософії на конкретному етапі про взаємодію природи та людини (див. табл.1.1).

Таблиця 1.1

**Змістові та формальні характеристики екологічної свідомості
на різних етапах філософської думки**

Етапи філософської Думки	Формальні характеристики	Змістові характеристики
1. Античність	Протиставлення, суб'єктність, прагматизм	Виділення людини з лона природи, встановлення впливу останньої на існування людини й суспільства
2. Середньовіччя	Протиставлення, об'єктність, прагматизм	Відчуження людини від природи, підпорядкування обох вищому абсолютіві
3. Відродження	Протиставлення, об'єктність, прагматизм	Домінування людини у фізичному і соціальному світі, визнання її як найінтелектуальнішої і наймогутнішої сили
4. Новий час	Протиставлення, об'єктність, прагматизм	Підпорядкування природи, визначення її підлеглості розвиткові людини й суспільства
5. Посткласичний етап	Протиставлення/ включення, об'єктність/суб'єктність, прагматичність/ непрагматичність	Усвідомлення необхідності гармонійного і збалансованого існування людини і природи,

		брак готовності виробити неспоживацьке ставлення до природи
--	--	---

Проаналізувавши джерела з проблеми екологічної свідомості, ми зауважили, що її розвиток значною мірою залежав від характеру й особливостей філософських уявлень про взаємодію людини зі світом. Слід зауважити, що в період античності були здійснені перші спроби визначити природу як активного суб'єкта Всесвіту, які, однак, зійшли нанівець протягом подальшого розвитку філософської думки. З огляду на те, що філософські уявлення становили ґрунт початкового етапу розвитку психології, саме вони значно впливали на психологічні дослідження свідомості людини, екологічної свідомості зокрема.

1.2. Екологічна свідомість як предмет сучасних психологічних досліджень

Витоки вітчизняної психології серед інших сягають радянської психології, у контексті якої склалося загальноприйняте розуміння свідомості як вищої форми психіки, що виникла в людському суспільстві у зв'язку з колективною працею, спілкуванням людей, мовою. Таке розуміння свідомості простежується в працях значної кількості вчених: Б. Г. Ананьєва, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, О.Р. Лурії, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна та ін.

С. Л. Рубінштейн у своїй праці «Буття і свідомість» пише, що «свідомість, тобто усвідомлення об'єктивної дійсності, починається там, де з'являється образ у власному гносеологічному сенсі...» [146, с. 26]. Вчений впроваджує суб'єктний підхід до вивчення свідомості, у річищі якого підкреслюється активність людини у психічному відображенні дійсності.

С. Л. Рубінштейн, говорячи про реальну свідомість людини як практичну свідомість, стверджував, що «в ній істотну роль відіграє дотичність речей до потреб і дій суб'єкта як суспільного індивіда і його ставлення до того, що оточує» [146, с.158], «будучи виявом суб'єкта і віддзеркаленням об'єкта, свідомість – це єдність переживання і знань» [146, с.13]. Продовжуючи ці думки, можна стверджувати, що екологічна свідомість охоплює знання та переживання людини про навколишню дійсність, а також відображає ставлення людини до цієї дійсності.

Б. Г. Ананьєв зазначає, що «завдяки набуттю життєвого досвіду, тобто досвіду віддзеркалення та самої практичної діяльності, засвоєнню через мову знань, що історично склалися, свідомість стає ансамблем суб'єктивних ставлень людини до природи, суспільства...» Формування особистості, а отже, її свідомості, відбувається способом інтеріоризації – через привласнення продуктів суспільного досвіду, освоєння певних позицій, ролей і функцій. Інакше кажучи, усі особистісні цінності та цілі визначаються суспільством, адже протягом свого становлення особистість абсорбує всі суспільні надбання. Вчений визначає особистість як суспільного індивіда, що репрезентує певну сукупність суспільних функцій. Отже, можемо дійти висновку, що розвиток екологічної свідомості конкретної людини переважно визначається суспільною свідомістю, цінностями, які знаходять свій вияв у ставленні суспільства до природи. Це означає, що вивчення екологічної свідомості повинно враховувати індивідуальний і суспільний рівні її прояву.

У сучасній вітчизняній психології свідомість пов'язують із психічною здатністю до відображення зовнішнього світу. Так, С. Д. Максименко підкреслює, що «свідомість людини визначається буттям» [112, с. 84]. Продовжуючи думку, можна стверджувати, що буття людини, у якій розгортається її взаємодія з навколишнім світом, визначає особливості її екологічної свідомості.

Ядро свідомості – знання. Відчуття, сприймання і уявлення – це нижчий рівень свідомості. Логічне мислення – вищий рівень усвідомлення дійсності,

інтелектуальна форма свідомості. Свідомість людини виявляється також у формі її волі й почуттів. Розуміння свідомості в психології і філософії зазвичай виходить з двох принципів: із визнання її функцією мозку, а також із того, що вона є віддзеркаленням зовнішніх дій. Класичні праці І. М. Сеченова, І. П. Павлова, А. А. Ухтомського та їхніх послідовників розкрили рефлекторну природу психіки й дали можливість зрозуміти свідомість як систему активної діяльності, що формується під впливом зовнішнього світу.

Цікавий підхід до дослідження свідомості запропонувала вітчизняна вчена Н. М. Савелюк, яка вважає, що проблема значення і проблема смислів безпосередньо зіставляється із дослідженням масової та індивідуальної свідомості [150; 151; 152].

Проблематизація розвитку екологічної свідомості бере свій початок із другої половини ХХ ст. Саме з того часу людство почало усвідомлювати негативні наслідки своєї діяльності: забруднення навколишнього середовища (атмосфери, гідросфери, ґрунтового покриву і т. ін.), зникнення низки видів тварин і рослин, руйнування природних біосистем, нераціональне використання природних ресурсів тощо, що призвело до екологічної кризи. Це слугувало причиною культурологічних, соціально-аксіологічних, економічних, екологічних, психологічних, правових та інших досліджень, пов'язаних із необхідністю розуміння та прогнозування взаємодії людини з природним буттям.

Екологічна свідомість є синтетичним явищем у матеріальному і духовному житті суспільства та людини. З одного боку, вона безпосередньо пов'язана зі складною системою взаємин людини з природою, а з іншого – із сукупністю людських стосунків у системі суспільства і культури. Складність і багатогранність екологічної свідомості спричиняє неоднозначність її трактувань, різноманітність її тлумачень [32; 41; 44; 56; 79; 124; 136; 137; 138; 162; 164]. Незважаючи на наявність літератури, у якій висвітлюється проблеми екологічної свідомості, ми вважаємо, що психологічні особливості прояву

екологічної свідомості саме студентської молоді не достатньо розглянуті у вітчизняній літературі.

У своїх діях люди керуються потребами, мотивами, інтересами, мають якусь мету та ідеї. Це означає, що вони діють свідомо. У психологічному сенсі, свідомість визначається як вищий рівень психічного віддзеркалення та саморегуляції, властивий тільки людині як суспільно-історичній істоті [18]. Емпірично свідомість є безперервною динамічною сукупністю матеріальних і розумових образів, що безпосередньо постають перед суб'єктом у його «внутрішньому досвіді» і передбачають його практичну діяльність. Вона характеризується активністю індивіда, здатністю до рефлексії, самоспостереження, мотиваційно-ціннісними особливостями [13]. Таким чином, індивідуальна картина світу, яку конструює кожна особистість унаслідок психічного відображення, вирізняється і об'єктивними характеристиками цього світу, і внутрішніми властивостями особистості, що накладають відбиток на продукт відображення.

М. Г. Складановська підкреслює: «Під терміном «екологічна свідомість» належить розуміти не просто ставлення до природи і сукупність уявлень про взаємозв'язки в середині системи «людина – природа», а вищий рівень розвитку людської свідомості і самосвідомості, її світоглядний аспект, який значною мірою відповідає поняттю «екологічний» і характеризується усвідомленням життя як великої цінності для будь-якої істоти, готовністю побожно мліти перед життям». Такий світогляд, на думку вченої, наповнює глибокою суттю кожен вчинок людини, виявляє його моральний аспект, спільну з вектором еволюції спрямованість. Вона зазначає, що у фокусі екологічності знаходиться творча сила людської думки [108]. Слід зауважити, що коли розглядати екологічну свідомість як світогляд, то виходимо на розуміння останньої як цілісної системи поглядів особистості на світ, на своє власне місце у цьому світі, розуміння та емоційне оцінювання смислу людської діяльності у забезпеченні гармонії у взаємодії людини з природою.

У вітчизняній психології проблему екологічної свідомості ґрунтовно проаналізовано у працях В. О. Скребця. Учений зазначає: «Екологічна свідомість – рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексія місця і ролі людини в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом» [158, с.48]. Психолог припускає, що екологічній свідомості притаманні всі ознаки усвідомленої діяльності людини з тією лише відмінністю, що ініційована вона екологічним сенсом. Інакше кажучи, екологічна свідомість – то є просто людська свідомість ціннісно наповнена екологічним змістом, який суб'єктивно відчувається, своєрідно переживається [158, с. 48- 49].

За спрямуванням та рівнями саморефлексії екологічна свідомість може бути експліцитною або імпліцитною. Розглянемо ці види більш докладно. Імпліцитність екологічної свідомості визначається прихованістю змісту, непевністю тієї екологічної місткості, яка може бути виявлена лише опосередковано через свої зв'язки з іншими об'єктами або процесами [158].

В. О. Скребець підкреслює, що в широкому розумінні слова екологічна свідомість розглядається як сукупність непевних, неявних та невведених ззовні уявлень людей (групи людей або окремої особи) про зміст і фактори екологічного забруднення чи екологічної дійсності загалом; у вузькому розумінні слова екологічна свідомість тлумачиться як нечітке уявлення про зіставлення різних екологічних факторів або суттєве переважання певного екологічно шкідливого фактору щодо інших. Автор наводить приклад, що до імпліцитної екологічної свідомості належать феномени алоаферентації чи альтернатурналізації, які означають загрозу радіації та суттєве переважання фактору опромінення над іншими екологічно шкідливими впливами. В екологічній свідомості імпліцитно знаходять собі місце багато невідомих, неявних чи незрозумілих фрагментів інформації про середовище, шкідливі його чинники, характер їх дії і т.ін. Вони здебільшого існують у свідомості потенційно, приховано, латентно, тьмяно [157; 158; 159].

Скребець В. А. вказує на те, що, незважаючи на свою прихованість, імпліцитні уявлення можуть реально впливати на мотиви поведінки, вибір вчинків, спрямованість дій. Враховуючи прихований характер екологічної свідомості, її імпліцитні компоненти вивчаються переважно із застосуванням проєктивних психодіагностичних засобів.

Експліцитність екологічної свідомості (від лат. *ex* – розгортаю), на думку вченого, передбачає явний, виразний, розгорнутий текст чи дію, доступні для розуміння та спостереження. Виявляється експліцитність не тільки в осмислених програмах, сформульованих концепціях, інформаційних бюлетенях, повідомленнях, наукових матеріалах тощо, а й у жартах, приказках, прислів'ях і т. ін. Експліцитно екологічна свідомість розкриває свої характерні особливості: ієрархічність екосенсів, оцінність (вираження загрози), диференційованість (когнітивна складність), реалістичність. Найповніше експліцитно екологічна свідомість розгортається в освітніх програмах. Окрім експліцитності та імпліцитності, екологічній свідомості притаманна ще й третя якість – компліцитність.

Компліцитність екологічної свідомості автор характеризує як залученість, особистісна участь і переживання того, що сприймається з довкілля об'єктивно або суб'єктивно. Вона забезпечується суб'єктивною значущістю того, що складає імпліцитно-експліцитний зміст світосприйняття й формує основу для прийняття рішень, вчинків, окремих дій та діяльності загалом щодо екологічної дійсності. Це найважливіша характеристика екологічної свідомості. Через неї свідомість стає екологічною, наповнюється екологічною спрямованістю за умови, якщо об'єктом сприймання є природа. Саме на екологічній спрямованості слід наголошувати, формуючи екологічну свідомість людей, розвивати або прививати таку якість у навчальному процесі, в побуті, на виробництві [158].

Таким чином, виділені види екологічної свідомості зіставляються з уведеними Л. С. Виготським процесами екстеріоризації та інтеріоризації і

згодом доповненими О. Г. Асмоловим поняттям внутрішнього плану свідомості [8].

З цього погляду експліцитний вид свідомості є більшою мірою екстеріоризований, оскільки внаслідок прожиття особистістю перетворюється у внутрішні інтеріоризована цінності та настанови. Внутрішній план свідомості зіставляється з компліцитністю як готовністю взаємодіяти з природою певним чином.

В. А. Сітаров та В. В. Пустовойтов [155] зазначають, що екологічна свідомість «у найширшому розумінні цього слова є ділянкою суспільної та індивідуальної свідомості, що пов'язана з відображенням природи як частини буття», а «усталена екологічна свідомість істотно впливає як на своєрідність сприймання природних об'єктів та явищ, так і на специфіку ставлення до них» [155, с.122].

І. В. Кряж, провівши психосемантичне дослідження буденних екологічних уявлень у структурі свідомості, виділила два різних полюси ставлення до природи. З одного боку, «байдужість – екологічна необізнаність – безвідповідальність – жорстокість – егоїзм», з іншого – «альтруїзм – прагнення до внутрішньої гармонії – переоцінка життєвих цінностей – відповідальність – пошук духовної основи – екологічна заклопотаність – любов до природи – потреба в спілкуванні з нею».

І. В. Кряж зауважує, що, на жаль, у буденній свідомості людей переважають антропоцентричні екологічні уявлення, а можливості задоволення потреби в безпосередньому спілкуванні з природою пов'язуються переважно з експансивно-привласнювальними формами поведінки [86].

Російський соціоеколог Е. В. Гірусов зазначає, що «екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій, емоцій, які відображають проблеми зіставлення суспільства і природи в плані оптимального їхнього вирішення, відповідно до конкретних природних можливостей» [35, с. 150]. Подібним до такого визначення екологічної свідомості є визначення О. І. Салтовського. У загальному вигляді, на думку автора, екологічна свідомість є відображенням

екологічного середовища за допомогою різноманітних теорій, думок, уявлень, які панують у суспільстві та конкретному національно-культурному середовищі [153, с. 134].

О. І. Салтовський в екологічній свідомості за гносеологічним критерієм виділяє буденний і спеціалізований (теоретичний) рівні свідомості [153].

Розглянемо ці рівні докладніше. На буденному рівні екологічної свідомості, на думку вченого, позначається щоденне життя людини, її безпосередня взаємодія з довкіллям. Знання про особливості взаємовідносин суспільства з природою усвідомлюються в несистематизованій формі та переплітаються з практичною діяльністю, з безпосереднім буттям людей. Зміст цього рівня свідомості може бути логічно неузгодженим, суперечливим. Спеціалізована (теоретична) екологічна свідомість більшою мірою належить до наукового екологічного знання, у якому розвивається рефлексія масової свідомості. Автор зазначає, що знання про взаємозв'язок суспільства та природи на цьому рівні усвідомлюються в спеціалізованій, теоретичній формі. Вони завжди повинні бути систематизованими, несуперечливими, логічно узгодженими й злагодженими. Саме цей рівень свідомості ґрунтується на досягненнях соціальної екології як науки. На цьому рівні свідомості відображення здійснюється через пізнання сутності, закономірностей та тенденцій розвитку взаємовідносин у системі «суспільство – природа» [153].

В. О. Скребець пропонує інше розмежування екологічної свідомості відповідно до її форми [158, с.48-с.49]. До таких форм належать індивідуальна, групова та суспільна екологічна свідомість.

Групова екологічна свідомість становить цілісну складову діалектичної суми індивідуальних уявлень певної соціальної групи. Групова екологічна свідомість може правити за носія масових явищ екологічної свідомості. На думку вченого, масові явища екологічної свідомості – це «однорідні оцінки, настанови, які збігаються, прийняті стереотипи і внутрішні нав'язані образи екологічних лих, пов'язані з одночасно пережитими психічними станами людей» [157, с. 44].

Суспільна екологічна свідомість – це пріоритетні почуття і думки різних суспільних груп щодо екологічних проблем. У структурі суспільної екологічної свідомості представлені узагальнені судження, ідеї, уявлення та стереотипи, що відображають ставлення великих соціальних груп чи суспільства загалом до явищ і проблем екології. В. О. Скребець вказує на той суттєвий факт, що «екологічний настрій в екологічно суспільній свідомості – це не тільки саме масове соціально-психологічне явище, але й одна з найбільш впливових сил, що об'єднує та спонукає людей до певної діяльності: виробничої, побутової, культурної, освітньої, творчої або руйнівної» [157, с. 44].

Індивідуальна екологічна свідомість зумовлена зовнішніми щодо свідомості і незалежними від неї екологічними факторами, заломленими крізь призму внутрішнього світу людини. Індивідуальна екологічна свідомість включає в себе цінності, особистісні смисли, уявлення, домінуючі настанови, соціальні стереотипи, особисті бажання, прагнення, тобто все різноманіття психічних процесів, особистісних властивостей і станів [4; 77; 128; 157].

Психолог А. М. Львовчикіна стверджує, що екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення різних видів навколишнього світу, передусім, природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу. Дослідниця також надає великого значення рефлексії, завдяки якій усвідомлюється місце та роль людини в екологічному світі [109, 110].

Російські науковці В.А. Ясвін та С.Д. Дерябо під екологічною свідомістю розуміють низку екологічних уявлень про взаємодію людини й природи. Така взаємодія визначається, передусім, сукупністю ставлень до навколишнього середовища [51].

Учені запропонували типологію екологічної свідомості на основі суб'єктивного ставлення до природних об'єктів [53]:

1) психологічне «протиставлення-включення». Людина характеризується як така, що стоїть над природою або ж як складова частина Природи.

2) «об'єктне-суб'єктне» сприйняття природи. Людина сприймає природу як позбавлений будь-якої самоцінності об'єкт впливу або ж як рівноправний суб'єкт взаємодії.

3) «прагматичний-непрагматичний» характер взаємодії. Взаємодія з природою слугує для задоволення лише прагматичних (харчових, технологічних і т.ін.) потреб людини, коли вона сприймається лише як матеріальна цінність, або також для задоволення її непрагматичних, духовних потреб.

Різне поєднання вказаних параметрів дало можливість визначити такі два основні типи екологічної свідомості, як антропоцентричний і екоцентричний.

Учені надають антропоцентричному типові екологічної свідомості конкретні особливості, які ми розглядали у попередньому підрозділі нашого дослідження: людина принципово відрізняється від решти живих істот на Землі, а також домінує над ними, оскільки є не лише біологічною, а й соціально-культурною істотою; провідним для людини є соціальний, а не природний контекст, адже саме перший робить із людини людину; основним завданням людства є технологічний прогрес, а природа є необхідним ресурсом для цього; подальший розвиток природи розглядається як процес, який повинен бути підпорядкований процесу розвитку людини [52].

Екоцентричну екологічну свідомість учені характеризують за допомогою таких особливостей [52]:

– вищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи, оскільки людина – не власник природи, а лише один з членів природної спільноти. Світ людей не протистоїть світові природи, природне має право на існування «просто так», незалежно від корисності або безрезультатності і навіть шкідливості для людини, адже вони є елементами єдиної системи;

– відмова від ієрархічної будови світу. Людина не володіє особливими привілеями через те, що вона має розум, навпаки, її розумність накладає на неї додаткові обов'язки щодо захисту природи, яка оточує її. Світ людей не протистоїть світу природи, вони взаємодіють;

– метою такої взаємодії з природою є максимальне задоволення і потреб людини, і потреб усієї природної спільноти. Дія на природу змінюється взаємодією;

– характер взаємодії з природним середовищем визначається: правильне та дозволене тільки те, що не порушує природну екологічну гармонію;

– у взаємодії з людиною природа і все природне середовище сприймається як повноправний суб'єкт;

– етичні норми і правила розповсюджуються не лише на взаємодію між людьми, але і на взаємодію зі світом природи;

– розвиток природи і людини мислиться як процес еволюції, взаємовигідної єдності;

– діяльність з охорони природи спонукається необхідністю зберегти природу заради неї самої, а не заради задоволення потреб людства природними ресурсами.

Оскільки від типу екологічної свідомості залежить той чи інший характер взаємодії у діаді «людина-природа», враховуючи ці типи екологічної свідомості, С. Д. Дерябо пропонує типологію суб'єктивного ставлення до природи [53].

Проаналізуємо виділені типи екологічної свідомості відповідно до специфіки суб'єктивного ставлення до природи більш докладно. Для особи з перцептивно-афективним об'єктно-непрагматичним типом ставлення властиве об'єктне сприйняття світу природи. Природні об'єкти при всій своїй привабливості не розглядаються з позиції можливості спілкування з ними, партнерської суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Контактуючи з природними об'єктами, особа не переслідує мету отримати від них певний «корисний продукт», у неї переважає непрагматична мотивація, наприклад, відпочити у парку, біля озера чи в лісі, помилуватися незабутньою красою живописних куточків природи, подихати свіжим повітрям, послухати пташині переспіви.

Особа з перцептивно-афективним об'єктно-непрагматичним типом ставлення до природи спрямована на естетичне, перцептивно-чутливе її сприйняття, на естетичний характер дій щодо природних об'єктів. Вона здатна безпосередньо сприймати об'єкти та їхні об'єктивні матеріальні ознаки (колір, форму, пропорції, ритми, розміри, симетрію, динаміку, звучання і т. ін.) на основі своєї чутливої естетичної сприйнятливості. Перцептивно-афектний об'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення є найбільш поширеним серед людей, починаючи з юнацького віку.

Для особи з когнітивним суб'єктно-непрагматичним ставленням, на відміну від попереднього, властиве суб'єктне сприйняття світу природи: природні об'єкти для неї не є нижче розташованими за людину, а бачаться як суб'єкти, що мають власну цінність.

Цей тип суб'єктивного ставлення найбільшою мірою проявляється в пізнавальній сфері: особа прагне більше дізнатися про різні рослини і тварини, про проблеми їхнього харчування і розмноження, про екологічні зв'язки, які існують між різними природними об'єктами, – загалом виявляє інтерес до світу природи. Разом з тим у своїй пізнавальній діяльності вона не прагне отримати «корисний продукт» від природного об'єкта і не чинить щодо нього деструктивних, руйнівних дій.

Для особи з практичним об'єктно-прагматичним типом ставлення властиве об'єктне сприйняття світу природи як джерела матеріальної користі, постачальника ресурсів, яким можна повністю розпоряджатися. Природні істоти – це позбавлені будь-якої самоцінності об'єкти маніпуляції, які за потреби можуть без жалю піддаватися деструктивній, руйнівній дії, – вони можуть бути цінними лише тоді, коли можуть бути використані людиною для задоволення її потреб.

В основі діяльності з природними об'єктами в особи із цим типом ставлення є чітко прагматична мотивація: природні об'єкти, які не можуть слугувати «корисним продуктом», її не цікавлять загалом.

Таке ставлення найбільшою мірою виявляється в безпосередньому практичному використанні природних об'єктів для задоволення харчових, технологічних та інших потреб людини.

Суб'єктно-непрагматичний тип ставлення до природного середовища характеризується суб'єктивним сприйняттям природи; етичні норми і правила розповсюджуються не лише на взаємодію між людьми, але і на взаємодію зі природним світом, етичні норми використовуються при взаємодії з тваринами, рослинами і цілими екосистемами.

Розповсюдження сфери етичних норм і правил на взаємодію зі природним середовищем сприяє формуванню непрагматичної мотивації, при такій мотивації природа не розглядається як джерело для задоволення людських потреб, вона є цінною сама по собі.

Суб'єктивне ставлення найбільшою мірою виявляється у відповідних вчинках особи, в її активності зі зміни свого оточення – у природоохоронній діяльності, спрямованій і на збереження самих природних об'єктів, і на вплив на людей, які з ними взаємодіють [53].

А. А. Калмиков запропонував доповнення до конструкту «природоцентризм – антропоцентризм», яке характеризує орієнтацію «ЕГОорієнтація – ЕКОорієнтація». Унаслідок цього отримано чотири типи відносин людини й довкілля: ЕГОорієнтований природоцентризм, ЕКОорієнтований природоцентризм, ЕГОорієнтований антропоцентризм, ЕКОорієнтований антропоцентризм [67].

ЕГОорієнтованому природоцентризму відносин характерно те, що людина орієнтована на себе і діє тільки заради себе, хоча джерелом свого існування визнає природу. Людина неспроможна впливати на природне середовище, адже природа всесильна. Якщо людина буде себе погано поводити, то буде покарана природними катаклізмами, якщо буде добре себе поводити, то – винагороду. Така позиція була найпоширенішою в архаїчному суспільстві, де панував культ злих і добрих богів. Також, таку позицію розділяють сучасні

езотеричні і магічні школи. Відносини, при такій взаємодії мають характер «об'єкт-суб'єктних», при яких об'єктом виступає людина.

ЕКОорієнтований природоцентризм передбачає, що світ не тільки центрується природою, а й орієнтований сам на себе. При такій взаємодії зі світом природи, саме, світ має власні цілі та розвивається за своїми законами.

ЕГОорієнтований антропоцентризм – досить сучасна форма ставлення до світу природи, яка характеризується «суб'єкт-об'єктними» відносинами, де об'єктом виступає природа. Такі відносини виникли внаслідок успіхів технотронної цивілізації, техногенного та інформаційного прогресу, де людина посідає центральне місце, а усе природне середовище повністю підкоряється їй.

ЕКОорієнтований антропоцентризм, позиція згідно якої, людина залишається в центрі Всесвіту, але вона прагне облаштувати свій власний дім – Світу. У центрі Всесвіту – людське серце, і серце це належить не тільки людині, а й Всесвіту. Всесвіт – не просто скупчення матеріальних тіл, а олюднений організм. Найповніше ця ідея розвинена в християнській культурі. Світогляд, що виокремлює людину як вінець творіння, покладає на неї відповідальність за стан усього тваринного й орієнтований на подолання хаосу та закону смерті в природі. Цей тип взаємовідносин має характер «суб'єкт-суб'єктних» відносин.

В. І. Медведєв та А. А. Алдашева виділяють чотири форми екологічної свідомості [118].

Перша форма, екологічної свідомості – заперечення, суть цієї форми полягає в тому, що інформація про характер і зміст екологічних зв'язків, їхню значущість для людини і суспільства, що потрапляє через безпосередні сенсорні контакти, повністю відкидається свідомістю, якщо вона не має ставлення або до суб'єкта, або до тієї групи, у масову свідомість якої ця інформація потрапляє.

Другу форму екологічної свідомості В. І. Медведєв, А. А. Алдашева позначили як свідомість – гіперболізування, основною ознакою якої є виражена і невідповідна реальній ситуації гіперболізована оцінка екологічних проблем незалежно від того, чи мають вони прямий або непрямий стосунок до людини.

Третю форму екологічної свідомості було названо вченими егоїстичною екологічною свідомістю. Вона характеризується тим, що формуються адекватні дійсності концептуальні моделі відносин між людиною і природою, людиною і суспільством, які слугують нормативно-правовими й етичними обмеженнями у виборі форм екологічної поведінки. У цій формі свідомості пріоритет надається інтересам суб'єкта.

Четверта форма екологічної свідомості визначена як адекватна екологічна свідомість, характерною особливістю якої є майже повний збіг концептуального образу зовнішнього середовища і взаємовідносини людини з цим середовищем, з об'єктивною дійсністю, з результатами, отриманими під час використання методів наукового аналізу. Такий аналіз, що проводиться з використанням наукових знань, ймовірно, слугує основою для адекватної свідомості і дає змогу усунути ті елементи егоїстичного ставлення до природи, які можуть виникнути в тому або іншому конкретному випадку. Саме тому, на думку авторів, адекватну екологічну свідомість можна розглядати як науково обґрунтовану свідомість [118].

Учені вважають, що «будь-яке визначення сутності екологічної свідомості містить той факт, що вона поєднує в єдине ціле середовище та особу носія свідомості» [118, с. 157].

Інше трактування феномену свідомості пропонує В. І. Панов. Він пов'язує свідомість із феноменологією психічних станів. На його думку, свідомість – це, по-перше, безліч психічних станів, які може переживати даний індивід, а, по-друге, це психічні стани, які з психічних утворень, функціонально обмежених у часі і просторі, перетворилися на настільки постійні структури свідомості, що стали здатними до антиципації, інакше кажучи, зумовлюють, випереджають і опосередковують протікання психічних процесів конкретного індивіда [129].

Група вчених на чолі з М. М. Кисельовим вказує на те, що «екологічну свідомість можна трактувати як усталену й усвідомлену систему уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальну або колективну) до розуміння взаємодії між людиною та природою» [75, с. 11]. Науковці

розглядають екологічну свідомість як конкретний аспект суспільної свідомості, що має потужну спонукальну силу і може зробити життя людини екологічно безпечним [73].

Окрім визначення сутності екологічної свідомості, її типів, видів і форм, значну увагу приділяють її структурі. Зважаючи на це, докладніше розглянемо структуру екологічної свідомості.

У екологічної свідомості є багато різноманітних форм і рівнів свого існування та функціонування, адже екологічна свідомість це складне структурне утворення. Саме через це для аналізу структури екологічної свідомості потрібно використовувати найрізноманітніші критерії поділу. У сучасній психологічній літературі немає єдиної думки щодо внутрішньої структури екологічної свідомості. Дослідники у галузі екологічної свідомості по-різному характеризують та визначають її структуру [22; 116; 121; 156; 170; 185].

А. М. Львовичкіна розрізняє три компоненти в структурі екологічної свідомості:

- когнітивний компонент – психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища;
- емотивний компонент – ставлення до цього середовища;
- конативний (поведінковий) компонент – саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі (стратегії й технології взаємодії) [111].

Таким чином, представлена структура охоплює основні сфери особистості – пізнавальну, емоційну та мотиваційно-вольову, що свідчить про значний вплив екологічної свідомості на реальну поведінку людини в навколишньому середовищі. Згідно з концепцією С. Д. Дерябо і В. А. Явіна, психологічна свідомість включає такі структурні компоненти [52]:

- систему екологічних знань та уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки в системі «Людина – Природа» і в самій природі;
- суб'єктивне (індивідуальне) ставлення до природи;

– життєві цінності етичного плану, які спонукають до розвитку цінностей еколооорієнтованих;

– стратегії та технології взаємодії з природою [52].

Таким чином, виділені у цій структурі компоненти теж стосуються основних особистісних сфер людини: знання та уявлення становлять когнітивний аспект, тоді як ставлення є стрижнем емоційного аспекту, а цінності і реальні поведінкові прояви є вираженням мотиваційного компонента. В. А. Ясвін та С. Д. Дерябо зазначають, що складові структури екологічної свідомості визначають стратегію взаємодії з природою [49].

В. О. Добридень вводить до структури екологічної свідомості різні види екологічної діяльності, які виявляють себе у різних сферах буття людини. Дослідниця пропонує таке визначення екологічної свідомості: «екологічна свідомість – це тип суспільної свідомості, який є світоглядною системою поглядів, ідей, теорій та емоцій, що зумовлюють практичну та творчу діяльність людини в процесі становлення соціально-екологічних відносин, та навпаки».

М. Г. Складановська вважає, що структуру екологічної свідомості можна визначити так [108]:

1) знання про навколишній світ, закони еволюції, розвитку, можливості людини, її роль і місце у Всесвіті, про зв'язки і всередині екосистеми, і у зв'язках всередині світобудови;

2) яскраво виражена здатність свідомості людини прогнозувати можливі наслідки своїх дій, причому на віддалену перспективу;

3) розвинута уява і творче мислення, можливість створювати моделі імовірних змін у природі, суспільстві, в людині, зумовлених цілеспрямованими діями людини і людського суспільства;

4) усвідомлення необхідності системного підходу і в моделюванні вказаних процесів, і в їхньому здійсненні, гармонійного поєднання людини, її діяльності зі світом основної природи, біосфери і ноосфери;

5) чітко виражена рефлексивна здатність людини, тобто здатність і готовність свідомості людини до пізнання себе, оцінювання своїх дій, думок, почуттів;

б) моральний аспект: усвідомлення відповідальності людини за все, що відбувається на Землі за її участі, за мовчазної згоди, підтримки або недостатньої протидії;

7) комунікативний аспект: здатність і бажання передати іншим у процесі спілкування, навчання, виховання те, що усвідомлює людина. На перетині рефлексивної здатності екологічної свідомості з її моральним і комунікативним аспектами знаходиться проблема самовиховання та виховання у молоді тих рис характеру, властивостей особистості, які стають каталізаторами розвитку екологічної свідомості та її розвитку [108].

Є й інші погляди на аналіз структури екологічної свідомості. Наприклад, Г. В. Акопов та Є. І. Чердимова відзначили, що екологічну свідомість можна розглядати в 2-х планах:

а) будова (компоненти) свідомості;

б) функції свідомості.

Компонентами екологічної свідомості вони пропонують розглядати:

– екологічну перцепцію (сприймання, відчуття);

– екологічне мислення (уява, мова);

– екологічний афект (емоції, відчуття);

– екологічну волю (мотивація, дія).

Таким чином, результати теоретичного аналізу поняття екологічної свідомості та спроби встановити концептуальні межі цього поняття свідчать про те, що одностайного та загальноприйнятого визначення терміна «екологічна свідомість» на сьогодні не існує [75, с.9].

Подібна ситуація складається і в зарубіжній екологічній психології. Варто зауважити, що міжнародна асоціація з екологічної психології, яка щорічно проводить міжнародні конференції, зосереджується на вивченні доволі широкої проблематики, пояснюючи це тим, що екологічна система вміщує і

фізичний, і соціальний світ. Тому конференція, яка відбулася в Бразилії у 2011 році, була присвячена проблемі екології мовлення, яка широко висвітлена в останньому випуску журналу з екологічної психології. Так, К. А. Фовлер і Б. Х. Ходжес підкреслюють, що мовлення людини завжди здійснюється у фізичній чи соціальній екосистемі, що може варіювати від еволюційної та культурної до міжособистісної та мікронейронної. Визначення параметрів конкретної екосистеми дає змогу вивчати мовлення людини, яке вирізняє останню з-поміж інших живих істот [201].

Проблеми, порушені вітчизняною екологічною психологією, у зарубіжній науці виокремлюють у напрям інвайроменту (*environmental psychology*). Так, один із випусків міжнародного журналу з психології присвячений проблемі сприймання екосередовища відповідно до когнітивних карт людини. Основна ідея досліджень у цьому напрямі полягає в тому, що конкретні фізичні параметри середовища істотно впливають на процес сприймання, наприклад, феномени просторової орієнтації, змінюють знання та ментальні репрезентації індивіда. Водночас, ментальні репрезентації у вигляді когнітивних карт теж значною мірою регулюють сприймання навколишнього середовища. Учені вважають, що важливо встановити, як така двостороння взаємодія між когнітивними картами і середовищем може покращити відносини людини і природи [200].

Найбільш помітною серед зарубіжних теорій екосередовища є теорія Ю. Бронфенбренера, яку часто описують метафорою «матрьошки». В екологічній моделі цього вченого ключовими поняттями є мікросистема, мезосистема, екзосистема, макросистема. Перша система є найглибшою і виявляє себе в буденному житті людини: сім'ї, родинному колі. Друга – макросистема – охоплює низку мікросистем, наприклад сім'ю, школу, сусідів. Екзосистема впливає не прямо, а опосередковано на індивіда, оскільки не передбачає його активної участі в цьому середовищі. До екзосистеми належить соціальний статус. Зовнішню, найбільшу макросистему становить субкультурне

та культурне оточення індивіда, що виробляє зразки його поведінки, форми соціальної організації.

Подальші праці Ю. Бронфенбренера відображають еволюцію його поглядів стосовно біоекологічної системи, ключовими поняттями якої є зони найближчого розвитку і життєві перспективи. Зони найближчого розвитку визначають життєвий шлях людини, оскільки відтворюють тривалі форми взаємодії з оточенням. У свою чергу, взаємодія з оточенням підпорядковується таким принципам:

- індивідуальний розвиток зумовлюється умовами того історичного періоду, у якому людина живе;
- вагомим чинником індивідуального розвитку є відповідність біологічним і соціальним змінам, які визначають можливості і очікування людини;
- у межах можливостей в історичному, культурному і соціально-економічному контекстах людина сама впливає на свій розвиток та регулює його через вибір альтернатив [197].

Отже, модель Ю. Бронфенбренера, наслідуючи традиції зарубіжної екопсихології, визначає екологічну модель як сплав, передусім, соціальних чинників, що зумовлює буття кожної особистості.

Результати теоретичного аналізу дослідження екологічної свідомості у вітчизняній та зарубіжній психології дають змогу виділити такі провідні напрями (рис. 1.1).

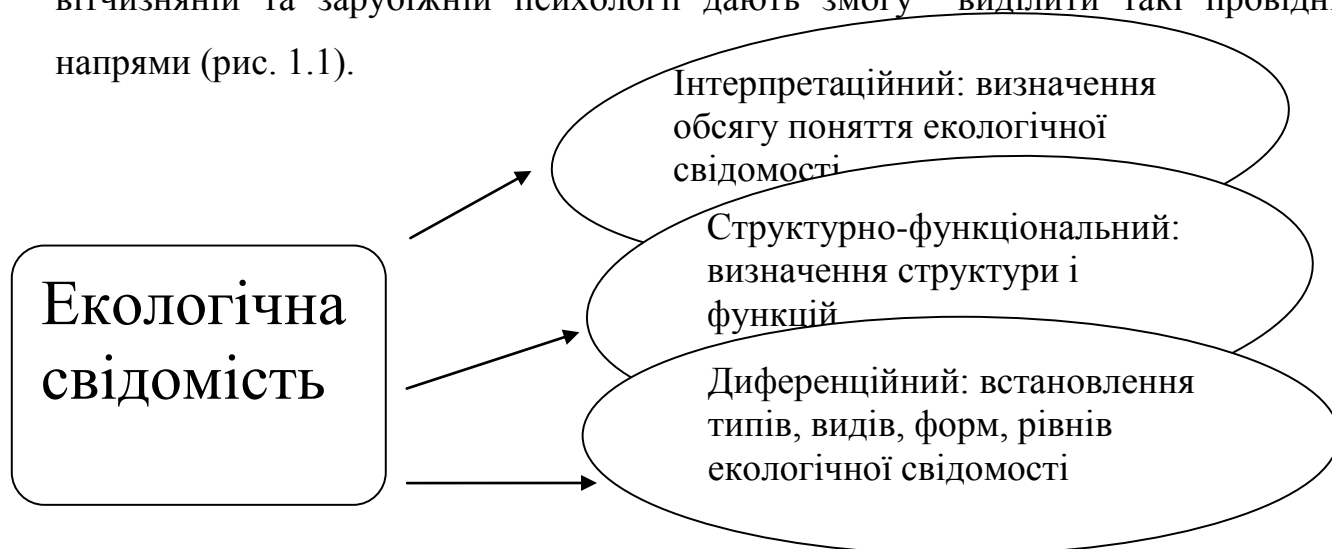

Рис. 1.1. Основні напрями до вивчення екологічної свідомості

Таким чином, екологічна свідомість – це складне структурне утворення, яке характеризується різноманітними формами, рівнями свого існування та функціонування. Однією з проблем у визначенні екологічної свідомості на сучасному етапі вважаємо відсутність однакових критеріїв для розмежування екологічної свідомості, через те вона в одних дослідженнях набуває вигляду форм і рівнів, в інших – типів і видів. Виділення структури екологічної свідомості ґрунтується, зазвичай, на основних особистісних сферах людини, що реалізується у свідомості в таких компонентах: когнітивному, емотивному і поведінковому. На нашу думку, важливими для систематизації цих критеріїв, а також виділення змісту екологічної свідомості, її структури і функцій, є основні принципи системного підходу. Системний підхід, з одного боку, уможливорює синтезування різних поглядів стосовно природи екологічної свідомості, а з іншого – дає змогу розглянути екологічну свідомість як цілісну систему, здатну до розвитку й регуляції.

На основі цих напрямів розробляють методи, за допомогою яких вивчають екологічну свідомість на емпіричному й експериментально-діагностичному рівнях.

З огляду на те, що предметом нашого дослідження є екологічна свідомість студентів, які належать до юнацького віку, важливо враховувати динаміку екологічної свідомості, яка, у свою чергу, є певною запорукою гармонійного існування людини у світі. Юнацький вік сенситивний для розвитку уявлень, думок, цінностей, що зрештою вибудовують ідентичність особистості юнака. Саме юнацький вік благодатний та животворний для розвитку світоглядних орієнтацій і переконань, ідентифікацій, розвитку громадської активності та реалізації потенцій власного «я». Тому, вважаємо, що віковий період сучасного студентства сприятливий для розвитку непрагматичного, включеного і суб'єктного ставлення до природи і взаємодії з нею. Зосередження уваги на екологічній свідомості студентів як системи, здатної до розвитку, зумовило використання в нашому дослідженні системно-динамічного підходу.

1.3. Системно-динамічний підхід до вивчення екологічної свідомості студентів

Сучасний стан розвитку психології уможливорює широке застосування системного підходу, внаслідок чого накопичується досвід побудови системних описів об'єктів дослідження. Системний підхід (англ. *systems thinking* – системне мислення) – напрям методології досліджень, який полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи [175].

Суть системного підходу полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження має розглядатися як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальнішої системи.

Концепція системного підходу є однією з провідних у сучасному науковому пізнанні. Вона відображає системність світоустрою. Становлення поняття системності сягає глибини століть, проте «кристалізація» його сучасного загального сенсу пов'язана з іменами А. А. Богданова (загальна організаційна теорія – тектологія), Я. Х. Сметса (холізм – теорія цілісності та творчої еволюції в загальній системі природи), Л. Берталанфа (загальна теорія систем), Н. Вінера (загальна теорія управління – кібернетика) та інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Основоположник системного підходу в психології Б. Ф. Ломов зазначає, що різноманітні погляди на опис індивідуального пізнання акцентують різні сторони цілісної та багатовимірної психічної реальності [106].

Суть системного принципу в психології полягає в тому, що ретельне вивчення цілісності досліджуваної системи, визначення в її межах функціонуючих зв'язків дає змогу прогнозувати системно-утворювальні результати та способи управління цією системою [61].

На вагомість принципу системності у психології вказує С.Д. Максименко. Учений вважає, що важливого значення для отримання об'єктивних даних про

рушійні сили й механізми психічного розвитку набуває вибір тієї системи, у якій він розглядається. Експериментально-генетичні дослідження ґрунтуються на динамічній системі, «генетичним началом якої стає «клітина» – відправна суперечність, що містить усі компоненти цілого. Перехід від менш розвиненого поняття до набагато більше розвиненого зумовлює функціонування принципу системності» [112, с. 58].

Принцип системності, коли досліджувалися психічні процеси, простежується «червоною лінією» у працях Л. С. Виготського. Учений розглядав психіку як відкриту динамічну систему, що водночас має свої структурно-функціональні особливості. Тому, Л. С. Виготський сприяв тому, що у вітчизняній психології поступово впроваджується системний підхід у таких його іпостасях: системно-структурний, системно-функціональний і системно-динамічний. Послуговуючись ідеями Л. С. Виготського, спробуємо розглянути екологічну свідомість як відкриту динамічну систему в єдності системно-структурних і системно-функціональних особливостей. Із цього погляду системно-динамічний підхід до вивчення екологічної свідомості передбачає врахування її структури і функцій.

Близький за змістом підхід до вивчення свідомості висвітлений у працях Л. А. Венгера. Він підкреслює, що свідомість має системну будову, але тоді кожна функція відіграє особливу, специфічну роль у цій системі, своєрідно поєднуючись з іншими формами. Системна будова свідомості зумовлює необхідність її розуміння лише через аналіз розвитку кожного елемента системи. При усій своєрідності кожен елемент, підпорядковується певним загальним закономірностям. Виявлення загальних закономірностей знову потребує ретельного вивчення окремих сторін психіки [20].

У науковій літературі до основних принципів системно-динамічного підходу, який охоплює єдність системно-структурного і системно-функціонального напрямів, О. В. Кустовська зараховує такі [96]:

1. Принцип остаточної (глобальної, генеральної) мети, на думку науковця, полягає в тому, що функціонування та розвиток системи та всіх її

компонентів слід спрямовувати на досягнення певної глобальної (генеральної) мети. Усі зміни, вдосконалення та управління системою потрібно оцінювати з цієї позиції.

2. Принципи єдності, зв'язаності та модульності вказує на те, що система розглядається «ззовні» як єдине ціле (принцип єдності), водночас необхідний «погляд зсередини», дослідження окремих взаємодіючих компонентів системи (принцип зв'язаності). Принцип модульності передбачає розгляд замість складових частин системи її входів і виходів, тобто абстрагування від зайвої деталізації за умови збереження можливості адекватного описування системи.

3. Принцип ієрархії – виявлення або створення в системі ієрархічних зв'язків, модулів, цілей. В ієрархічних системах дослідження, як правило, розпочинається з «вищих» рівнів ієрархії, а в разі її відсутності дослідник повинен чітко визначити, в якій послідовності розглядатимуться компоненти системи та напрям конкретизації уявлень.

4. Принцип функціональності – це структура системи, що тісно пов'язана та обумовлюється її функціями, отже, створювати та досліджувати систему потрібно після визначення її функцій. У разі появи нових функцій системи доцільно змінювати її структуру, а не намагатися «прив'язати» цю функцію до старої структури.

5. Принцип розвитку розглядається як здатність до вдосконалення, розвитку системи за умови збереження певних якісних властивостей. Створюючи та досліджуючи штучні системи, межі розширення функцій системи та її модернізацію слід визначати за їхньою доцільністю. Здатність до розвитку штучних систем визначається наявністю таких властивостей, як самонавчання, самоорганізація, штучний інтелект [96] .

Розглянемо ці принципи та їх реалізацію з позиції системно-динамічного підходу до дослідження екологічної свідомості студентів (див. тал. 1.2).

Таблиця 1.2

**Реалізація принципів системно-динамічного підходу в дослідженні
екологічної свідомості студентів**

№ з/п	Принципи	Реалізація принципів у дослідженні
1	Принцип остаточної мети	Досягнення непрагматичного, включеного, суб'єктного ставлення до природи
2	Принцип єдності та зв'язаності	Визначення значення слова як операціональної одиниці екологічної свідомості в єдності її компонентів: чуттєвої тканини, значення і смислів, вивчення екологічної свідомості в цілісній особистості людини та її взаємодії з навколишнім середовищем
3	Принцип ієрархії	Виокремлення індивідуальної і масової екологічної свідомості як окремих модулів, що взаємозалежать один від одного
4	Принцип функціональності	Визначення відображувальної, проектувальної і регулятивної функцій екологічної свідомості
5	Принцип розвитку	Вироблення програми розвитку екологічної свідомості студентів з урахуванням особливостей юнацького віку

Принцип досягнення остаточної, глобальної мети реалізується в необхідності досягнення рівня екологічної свідомості юнаків, який характеризується такими параметрами: суб'єкт-суб'єктна взаємодія, непрагматичний тип ставлення до природи і її об'єктів, а також повне включення людини в природу, не протиставлення до неї, а входження, розгляд людиною себе як частини природи, що знаходиться на одному рівні з основними її об'єктами. Така глобальна мета повинна стосуватися усіх форм екологічної свідомості: групової, суспільної та індивідуальної.

Принцип єдності та зв'язаності екологічної свідомості передбачає встановлення її структурних компонентів, взаємодія яких породжує цю систему і забезпечує її динаміку. Л. С. Виготським уперше було поставлено проблему знака і значення як складника людської свідомості, її розвитку у філогенезі й онтогенезі, закладено методологічні принципи їхнього дослідження [27]. Аналізуючи структуру свідомості, Л. С. Виготський описував її як таку, що має смислову будову. Смислова будова свідомості розглядається як характерні узагальнення, за допомогою яких здійснюється осмислення людиною світу. Появу смислової будови свідомості вчений пов'язував з виникненням мови.

Л. С. Виготський, розвиваючи філософські уявлення про онтологію свідомості, писав, що у свідомості, як і в мисленні, можна виділити два шари: свідомість для свідомості і свідомість для буття, тобто буттєвий і рефлексивний шари свідомості. Елементами свідомості, її «клітинками», за Л. С. Виготським, є словесні значення.

О. М. Леонт'єв, продовжуючи лінію дослідження свідомості, накреслену Л. С. Виготським, розглядав питання про те, з чого утворюється свідомість, як вона виникає, які її джерела. О. М. Леонт'єв відзначає, що «в людини чуттєві образи отримують нову якість, а саме своє означення. Значення і є найважливішими складовими людської свідомості» [98, с. 176].

О. М. Леонт'єв виділяє три складові частини свідомості: чуттєву тканину, значення і смисл. З них рівень значень, здатний пронизати інші рівні, має першорядну значущість «образу світу», котрий він розумів як найбільш

концептуальну структуру, у рамках якої інтегруються окремі когнітивні процеси, і, головним чином, здійснюється сприймання й пізнання світу [101, с. 94 - 231].

Аналізуючи особливості сприйняття світу тваринами й людиною у своїй праці «Психологія образу», О. М. Леонт'єв вводить поняття про п'ятий вимір: «звертаючись до людини, до свідомості людини, я повинен увести ще одне поняття – поняття про п'ятий квазівимір, у якому відкривається людині об'єктивний світ. Це значеннєве поле, система значень» [100].

О. М. Леонт'єв відводить значенням особливу роль: «...значення слугують не як те, що є перед речами, а як те, що є поза зовнішністю речей – у пізнаних об'єктивних зв'язках предметного світу, у різних системах, у яких вони тільки й існують, тільки і розкривають свої властивості. Значення, таким чином, несуть у собі особливу мірність. Це мірність внутрісистемних зв'язків об'єктивного предметного світу. Вона і є п'ятий квазівимір його!» [100]. Він зауважує, що значення з'являються перед суб'єктом й у своєму незалежному існуванні, і, разом з тим як способи й «механізми» усвідомлення. Таким чином, сприйняття світу, засвоєння досвіду опосередковане особливим квазіпростором – простором значень [98].

Структуру свідомості вчений описує через взаємодію у тріаді чуттєва тканина – значення – смисл. Чуттєва тканина – чуттєві компоненти образів реальності. Ці образи розрізняються за модальністю, чуттєвим тоном, ступенем ясності, стійкості тощо. Особлива функція чуттєвих образів свідомості в тому, що вони надають реальності свідомій картині світу, тобто світ уже сприймається суб'єктом як такий, що існує поза свідомістю. Розвиток чуттєвого змісту свідомості відбувається в процесі розвитку людських форм діяльності. Значення – узагальнений досвід людства, знання, виражені в мові. За допомогою значення відбувається опосередковане відображення людиною світу. Особистісний смисл – значення для мене. Функція – пристрасність свідомості (суб'єктивність мислення) [98].

Ф. Є. Василюк запропонував доповнити цю модель двома новими складовими елементами: змістом образу та словом-знаком [16, с.7].

Запропоновану структуру свідомості доповнив і розвинув В. П. Зінченко. У свідомості, крім чуттєвої тканини, значення і сенсу, автор виділяє біодинамічну тканину руху та дії, яка слугує немовби своєрідним містком, що з'єднує свідомість і поведінку. У новій схемі значення і сенс утворюють рефлексивний або рефлексивно-споглядальний шар свідомості. Буттєвий або буттєво-діяльнісний шар свідомості становить чуттєва тканина образу й біодинамічна тканина живого руху і дії [64].

В. П. Зінченко вказує, що слід утримуватися від характеристики буттєвого і рефлексивного рівнів свідомості термінами «вищий – нижчий», «головний – підлеглий». Кожен із рівнів виконує свої функції і під час вирішення різних життєвих завдань може домінувати або один, або інший. Буттєвий і рефлексивний шари свідомості знаходяться в тісному взаємозв'язку. У рефлексивному шарі, у значеннях і смислах присутні елементи буттєвого шару.

Смисл – суб'єктивне розуміння і ставлення до ситуації, інформації. Нерозуміння пов'язане з труднощами осмислення значень. Процеси взаємної трансформації значень і смислів (осмислення значень та означення смислів) виступають засобом діалогу і взаєморозуміння. Смисл – це завжди сенс чогось: образу, дії, життя. Із них він з'являється або в них вкладається [64].

Л. В. Засекіна на основі способів утворення значення слова доводить, що на рівні чуттєвої тканини вже з'являються значення чуттєвої, ірраціональної, інтуїтивної природи, які ґрунтуються на досвіді, переживаннях і асоціаціях людини. Тому, до чуттєвої тканини науковець відносить значення, які є суто індивідуальними за своєю природою і значно відрізняються від загально вироблених людством значень, які передаються з покоління в покоління і в структурі свідомості, за О. М. Леонтьєвим, займають другий рівень. Таким чином, незважаючи на різні підходи до визначення структури свідомості, у нашому дослідженні операціональною одиницею екологічної свідомості

вважатимемо значення слова, яка розмежовується на три основні рівні: чуттєва тканина (конотативне, асоціативне і ситуативне значення), значення, смисл. Використання значення слова у структурі екологічної свідомості забезпечує принцип єдності та зв'язаності системи, відповідно до якої переживання, асоціації взаємодії людини і природи неодмінно трансформуються у відповідні екосмисли людини (смисли особистості стосовно екосередовища).

Принцип ієрархії у вивченні екологічної свідомості як динамічної системи передбачає виділення взаємозалежностей окремих модулів системи, які забезпечують її динаміку. За відсутності конкретної ієрархії слід зосередити увагу на послідовності вивчення окремих модулів системи. Як зазначалося у попередньому підрозділі нашої роботи, науковці виділяють індивідуальну, групову та суспільну форми екологічної свідомості. Відповідно до цього дві останні можуть розглядатися в контексті масової екологічної свідомості, що простежується у засобах масової комунікації, громадській думці і т. ін. Слід підкреслити, що масова екологічна свідомість неодмінно накладає відбиток на індивідуальну екологічну свідомість. Із цієї позиції значення слова як важлива операціональна одиниця екологічної свідомості є важливим ланцюгом між суспільною та індивідуальною думкою, адже сама його природа є і суспільною (значення, за термінологією О. М. Леонт'єва), і індивідуальною (чуттєва тканина) й особистісною (смисл). Отож, реалізація принципу ієрархії вивчення екологічної свідомості як динамічної системи передбачає тісну взаємодію індивідуальної та масової екологічної свідомості.

Принцип функціональності у вивченні екологічної свідомості з позиції системно-динамічного підходу враховує функції останньої. До функцій екологічної свідомості, на думку Г. В. Аكوпова і О. І. Чердимової, належать: цілепокладання, планування, програмування, прогнозування, ставлення, самосвідомість, оцінка, самооцінка, контроль [1].

В інших працях пропонують низку таких функцій екологічної свідомості [153]:

1) регулятивна – забезпечення наявності певних мисленневих механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства та природи;

2) пізнавальна – встановлення дійсного характеру соціоприродних відносин, причин глобальної екологічної кризи та пошук шляхів для її вирішення в інтересах і самої людини, і природи;

3) нормативна – вироблення, на основі обізнаності закономірностей розвитку системи «суспільство-природа», норм раціональної природоперетворювальної діяльності;

4) прогностична – передбачення можливих негативних впливів наслідків господарської діяльності та пошук засобів їхньої мінімізації або й цілковитого уникнення;

5) виховна – створення ґрунту для розвитку екологічної культури, екологічної відповідальності та екологічної поведінки й окремих індивідів, і суспільства загалом;

6) світоглядна – узгодження цілей економічного та соціального розвитку суспільства з «вимогами» природи, засвоєння суспільством та індивідом екосумісного змісту сенсу життя [153].

Основною функцією екологічної свідомості, на думку О. І. Салтиковського, є забезпечення оптимізації взаємовідносин у системі «суспільство – природа», запобігання глобальної екологічної катастрофи, розв'язання глобальної екологічної кризи [153].

Узагальнюючи всі зазначені функції, їх можна згрупувати в основні три: відображення, побудова екологічного образу світу й регуляція на цій основі діяльності. Ураховуючи виділений нами суб'єктний, включений і непрагматичний характер взаємодії людини і природи як такий, що є найбільш гармонійним у взаємодії людини і природи, усі ці функції повинні забезпечувати таку взаємодію.

Принцип розвитку передбачає можливість управління системою, у нашому дослідженні він реалізується у можливості використання розвивальних впливів на екологічну свідомість для набуття нею суб'єктного, включеного і непрагматичного характеру. Такі психолого-педагогічні категорії, як «розвиток» і «формування», часто ототожнюються або одна з них визначається через іншу. Розвиток – це «еволюція, спрямована зміна будь-якого органічного цілого (біологічного, соціального, культурно-історичного), у процесі якої виявляються його внутрішні можливості. Розвиток відбувається в часі в послідовності стадій, як перехід від одного стану до іншого» [145, с. 1292]. Формування – це «надання певної форми» [145, с. 1687; 163, с. 15].

Застосовуючи принцип розвитку екологічної свідомості у студентів, основну увагу під час здійснення впливів на неї буде зосереджено на категорії розвитку як цілісній зміні екологічної свідомості, що становить системно-динамічне утворення, при цьому зберігаючи структуру свідомості як єдності чуттєвої тканини, значення і смислу, а також основні її форми – індивідуальну і масову екологічну свідомість. Використання принципу розвитку в дослідженні також передбачає врахування вікового періоду студентів – юнацького віку, який є сенситивним для становлення світоглядних орієнтацій особистості.

Таким чином, реалізуючи принципи системно-динамічного підходу до вивчення екологічної свідомості студентів, можна схематично відобразити останню як єдність чуттєвої тканини, значення і смислу, взаємодія яких реалізується у здійсненні відображувальної, проектувальної, регулятивної функцій на індивідуальному і масовому рівнях, а також у динаміці новоутворень для максимального прояву внутрішніх можливостей свідомого суб'єктного, непрагматичного і включеного ставлення особистості до екосередовища (див. рис. 1.2).

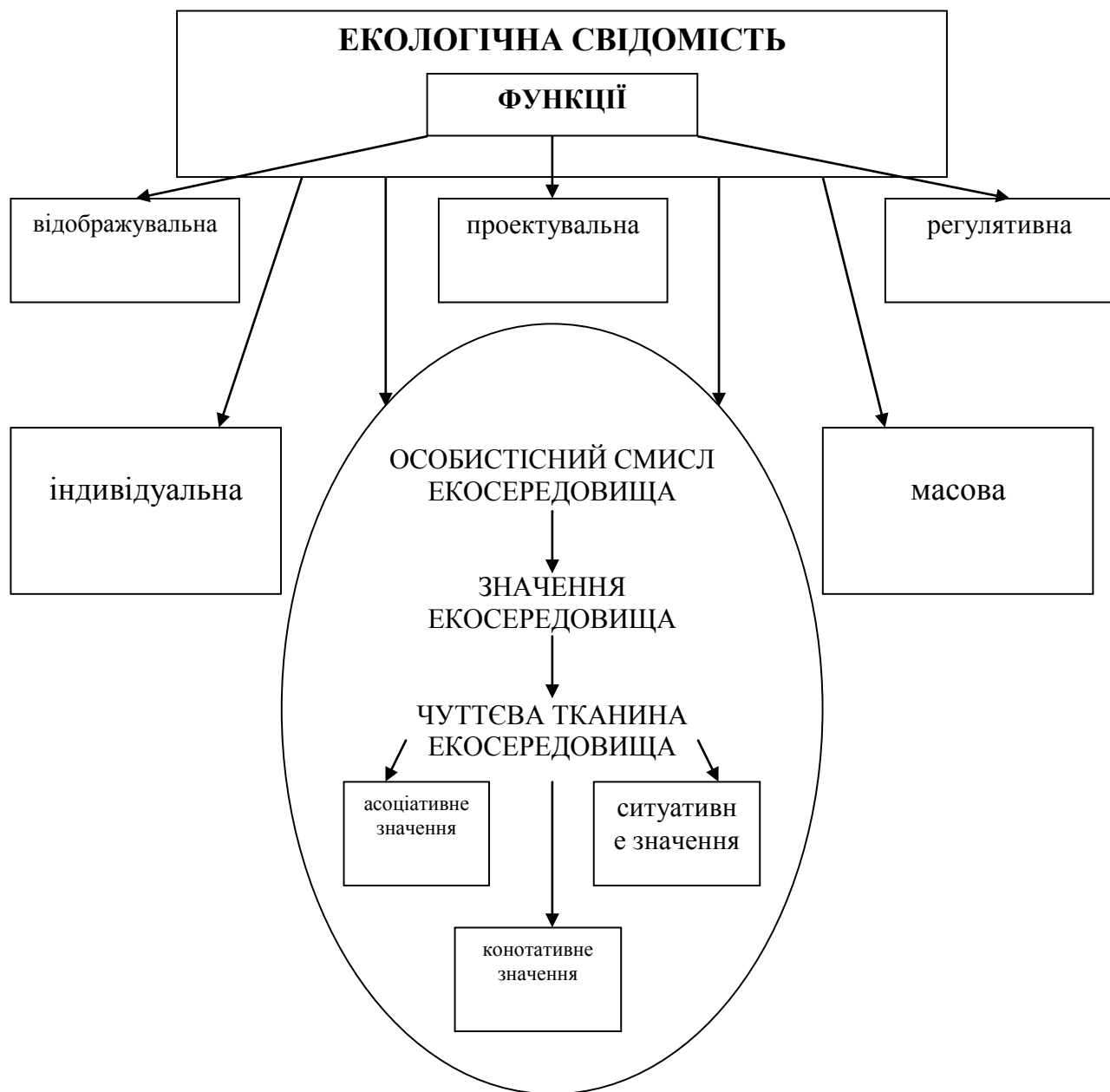

Рис. 1.2. Екологічна свідомість з позиції системно-динамічного підходу

Отже, системно-динамічний підхід до вивчення екологічної свідомості як єдність системно-функціонального і системно-структурного в нашому дослідженні відображений у визначенні структури і провідних функцій екологічної свідомості як динамічної системи.

Висновки до першого розділу

У розділі викладено результати теоретичного аналізу проблеми свідомості, екологічної свідомості на різних етапах становлення психологічної думки, а також запропоновано системно-динамічний підхід до її комплексного вивчення на теоретичному й емпіричному рівнях. Взаємодія людини і природи цікавила людство з давніх часів, водночас ця взаємодія зазвичай мала об'єктивний, відчужений і прагматичний характер. Загострення екологічної кризи у світі зумовило зростання наукових досліджень ставлення сучасної людини до природи, екологічної свідомості зокрема. Цим пояснюється велика чисельність визначень цього поняття та його концептуальна розмитість. У нашому дослідженні екологічна свідомість визначається як психічне відображення природного середовища, побудова образу світу природи та на цій основі взаємодія людини й природи.

Активізація інтересу до новочасної екологічної свідомості зумовила появу різних її типологій (антропоцентричний, екоцентричний) та класифікацій (імпліцитна, експліцитна, компліцитна), а також визначення різних її форм (індивідуальна, групова, суспільна; заперечення, гіперболізування, егоїстична екологічна свідомість, адекватна екологічна свідомість) і рівнів (буденний, спеціалізований).

Для узагальнення й систематизації наявного досвіду у вивченні екологічної свідомості, а також встановлення її особливостей у студентів обрано системно-динамічний підхід. Сукупність принципів системно-динамічного підходу дала змогу побудувати логіку подальшого дослідження. Принцип остаточної мети передбачає досягнення непрагматичного, включеного, суб'єктного ставлення до природи, принцип єдності та зв'язаності спрямований на встановлення значення слова як операціональної одиниці екологічної свідомості в єдності її компонентів: чуттєвої тканини, значення і смислів, вивчення екологічної свідомості в цілісній особистості людини та її взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно до принципу ієрархії здійснюється виокремлення

індивідуальної та масової екологічної свідомості як окремих модулів, що взаємозалежать один від одного, принципу функціональності – визначення відображувальної, проектувальної та регулятивної функцій екологічної свідомості згідно із соціально-психологічними характеристиками студентів, принципу розвитку – вироблення програми розвитку екологічної свідомості студентів з урахуванням особливостей юнацького віку.

Обґрунтування системно-динамічного підходу як методологічної засади вивчення екологічної свідомості студентів дає змогу перейти до її емпіричного вивчення.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

2.1. Організація емпіричного вивчення екологічної свідомості студентів

Результати теоретичного аналізу літератури дали змогу визначити системно-динамічний підхід як такий, що може бути використаним у вивченні екологічної свідомості студентів. Відповідно до виокремлених принципів розгортається логіка емпіричного вивчення досліджуваної проблеми (див.табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Логіка і процедура емпіричного дослідження екологічної свідомості студентів

Принципи системно- динамічного підходу	Діагностичні критерії	Методики і техніки дослідження
1. Принцип остаточної мети	Домінуюча настанова на природу (когнітивна, естетична, етична), тип мотивації взаємодії з природою (естетичний, прагматичний, когнітивний, практичний), суб'єктивне ставлення до природи (перцептивно-афективне, когнітивне, поступливе, практичне)	Методики С. Д. Дерябо, А. В. Ясвіна «ЕЗОП», методика «Альтернатива», методика «Натурафіл»

2. Принцип єдності і зв'язаності	Особливості чуттєвої тканини, значення і смисли як структурні компоненти екологічної свідомості, зв'язок екологічної свідомості з особистісними характеристиками людини, її взаємодією з навколишнім середовищем	Психолінгвістична діагностика індивідуального значення слова Л. В. Засекіної, методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса, діагностика міжособистісних відносин Т. Лірі, багатофакторний особистісний опитувальник FPI.
3. Принцип ієрархії	Індивідуальна та масова екологічна свідомість	Контент-аналіз ЗМІ як одного з каналів вираження масової свідомості, психолінгвістична діагностика індивідуального значення слова
4. Принцип функціональності	Соціально-психологічні особливості функціонування екологічної свідомості (стать, місце проживання, професійна приналежність)	Методики С. Д. Дерябо, А. В. Ясвіна «ЕЗОП», методика «Альтернатива», методика «Натурафіл»
5. Принцип розвитку	Розвиток екологічної свідомості студентів	Природний психологічний експеримент у сукупності констатувального і формувального етапів

Емпіричне дослідження екологічної свідомості студентів здійснювалося у кілька етапів. На першому етапі було проведено пілотажне дослідження екологічної свідомості студентів для визначення домінуючої настанови на природу (когнітивна, естетична, етична), тип мотивації взаємодії з природою (естетичний, прагматичний, когнітивний, практичний), суб'єктного ставлення до природи (перцептивно-афективний, когнітивний, поступливий, практичний), натуралістичної ерудиції. Вибірку було складено способом випадкового відбору студентів різних факультетів природничого і гуманітарного профілю, разом 52 особи, середній вік 20 років, серед них 32 особи жіночої і 20 осіб чоловічої статі. Мета пілотажного дослідження полягала у визначенні провідних характеристик екологічного ставлення студентів до природи, що, у свою чергу, зумовлює логіку подальшого дослідження.

Результати пілотажного дослідження підтвердили необхідність ґрунтовного вивчення екологічної свідомості студентів і на констатувальному, і формуальному етапах, тому, на другому етапі емпіричного дослідження було розширено вибірку дослідження до 230 осіб – студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вибірку склали – студенти факультету психології, хімічного факультету (спеціальності екологія) і студенти Інституту фізичної культури та здоров'я. Вибір спеціальностей зумовлено необхідністю поєднати гуманітарний та природничий профіль, а також дотичністю цих спеціальностей до проблеми екології. Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою п'яти методик.

Методика № 1 «Альтернатива» націлена на діагностику типу мотивації взаємодії з природними об'єктами. Вона складається з таких шкал:

- естетична – природа як об'єкт краси;
- когнітивна – природа як об'єкт вивчення;
- прагматична – природа як об'єкт використання;
- практична – природа як об'єкт охорони [53].

Методика № 2 «Натурафіл» призначена для діагностування рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи. Під інтенсивністю

розуміють, в яких саме сферах і якому ступені проявляється ставлення. Методика включає чотири основні шкали, які відповідають чотирьом типам ставлення до природи: перцептивно-афективному, когнітивному, практичному і поступливому, а також додаткову шкалу натуралістичної ерудиції.

1. Перцептивно-афективна шкала (ПА) спрямована на діагностику рівня: естетичного освоєння об'єктів природи, чуйності до їхніх проявів, етичного засвоєння.

2. Когнітивна шкала (К) орієнтована на діагностику рівня змін у мотивації та спрямованості пізнавальної активності щодо природи, яка виявляється в готовності (нижчий рівень) і прагненні (вищий) отримувати, шукати та переробляти інформацію про об'єкти природи, в особливій «інформаційній сенситивності» щодо них і т. ін.

3. Практична шкала (Пр) спрямована на діагностику рівня готовності та прагнення до непрагматичної (тобто такої, що не ставить за мету отримати від природи «корисний продукт») практичної взаємодії з об'єктами природи, освоєнню необхідних для цього технологій (умінь і навиків) і т. ін.

4. Поступлива шкала (Пс) призначена для діагностики рівня активності особи, орієнтованої на зміну її оточення відповідно до свого суб'єктивного ставлення до природи.

Додаткова шкала натуралістичної ерудиції (НЕ) спрямована на діагностику сукупності знань про об'єкти природи [53].

Сформованість перцептивно-афективного компонента може бути охарактеризована як середній (верхній рівень норми) розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, що засвідчує високий рівень екологічної свідомості, когнітивного – як середній (низький рівень), а розвиток практичного і поступливого компонентів може бути оцінений як лише низький рівень [53].

Методика № 3 «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса». Визначає рівень мотивації до успіху [142].

Методика № 4 «Діагностика міжособистісних відносин Т. Лірі».

Призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе, а також для визначення взаємостосунків у малих групах. За допомогою цієї методики виявляється домінуючий тип ставлень до оточення. Опитувальник містить 128 оцінювальних суджень, із яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих за висхідною інтенсивністю. Методика побудована так, що судження, спрямовані на визначення певного типу ставлень, розташовані особливим способом: вони групуються по 4 і повторюються через однакову кількість суджень [142].

Методика містить такі шкали [142]: I. Авторитарний. II. Егоїстичний. III. Агресивний. IV. Підозрювальний. V. Підпорядковуваний. VI. Залежний. VII. Доброзичливий.

Методика № 5 «Багатофакторний особистісний опитувальник FPI».

Опитувальник призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Опитувальник FPI містить 12 шкал. Загальна кількість запитань в опитувальнику – 114. Шкали опитувальника I – IX є основними, або базовими, а X – XII – похідними, інтегровальними. Оскільки опитувальник є загальновідомим, ми не будемо детально характеризувати шкали, а лише перерахуємо їх [142]: Шкала I (невротичність). Шкала II (спонтанна агресивність). Шкала III (депресивність). Шкала IV (дратівливість). Шкала V (товариськість). Шкала VI (врівноваженість). Шкала VII (реактивна агресивність). Шкала VIII (сором'язливість). Шкала IX (відвертість). Шкала X (екстраверсія – інтроверсія). Шкала XI (емоційна лабільність). Шкала XII (маскулінність – фемінізм).

На третьому етапі було використано психолінгвістичний інструментарій для встановлення особливостей системно-структурних характеристик екологічної свідомості студентів, а також особливостей масової екологічної свідомості, відображеної в регіональних ЗМІ. Для визначення системно-структурних характеристик індивідуальної екологічної свідомості ми

застосували психолінгвістичну діагностику індивідуального значення слова, запропоновану Л. В. Засєкіною. У результаті цієї діагностики було встановлено особливості чуттєвої тканини, значення і смислів екологічної свідомості студентів. Щоб визначити масову екологічну свідомість у регіональних (Волинських) ЗМІ, було застосовано процедуру контент-аналізу, що дало змогу виділити основну проблематику у взаємодії людини і природи на Волині. Враховуючи системно-динамічний підхід як методологічну засаду нашого дослідження, простежено динаміку екологічної масової свідомості упродовж чотирьох років.

На четвертому етапі нашого дослідження, послуговуючись принципом розвитку, впроваджено екопсихологічний тренінг, спрямований на розвиток екологічної свідомості студентів, виявлено психолого-педагогічні особливості його впровадження та ступінь ефективності. Результати теоретичного і емпіричного осмислення проблеми дали змогу встановити психічні новоутворення як результат системно-динамічного розвитку екологічної свідомості.

Зупинимося докладно на результатах пілотажного дослідження екологічної свідомості студентів. Результати за методикою «Альтернатива» відображено на рис. 2.1.

Як видно з рисунка, на першому місці – практичний тип мотивації (30%); на другому – із різницею лише у два відсотки – естетичний тип мотивації (28 %); прагматичний тип мотивації посідає третє місце (25 %); когнітивний тип мотивації на останньому місці (17 %). Таким чином, у студентів переважає тип мотивації до оволодіння практичними технологіями стосовно ефективного використання природного середовища, а також естетичного захоплення природою.

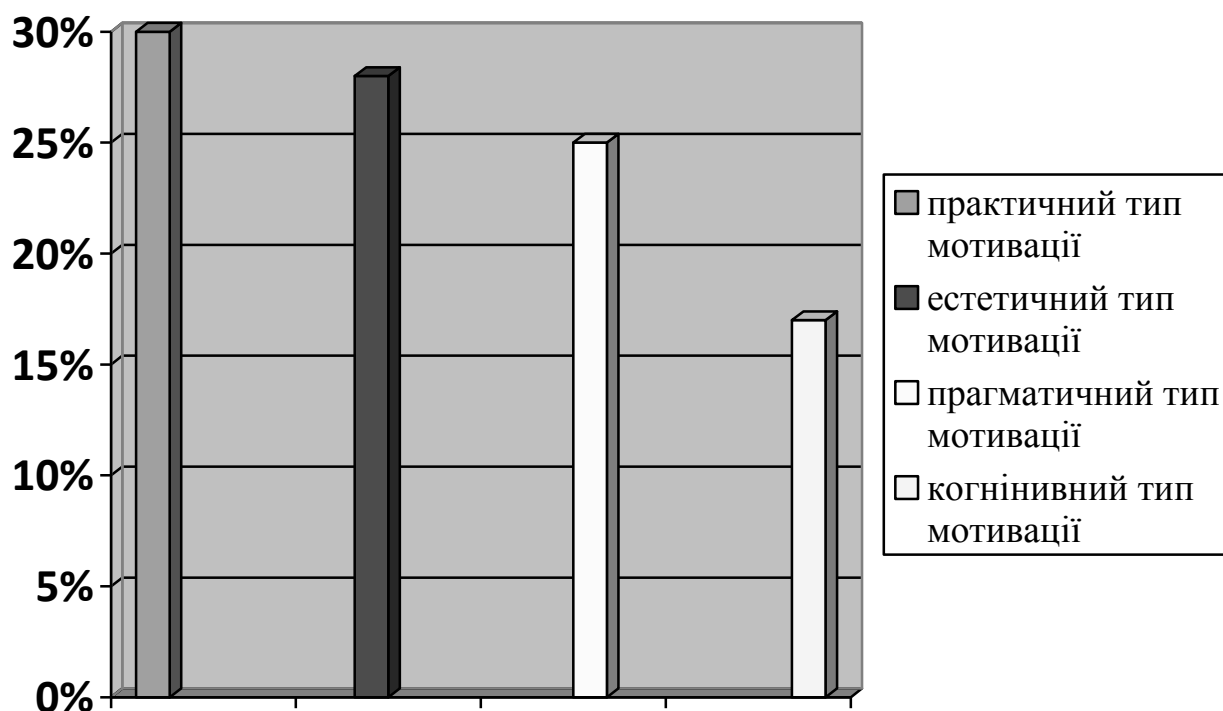

Рис. 2.1. Результати дослідження за методикою «Альтернатива»

Тип мотивації, що спрямовує студентів на інформаційний пошук для якнайоптимальнішого використання природних ресурсів, посідає останнє місце.

В результаті тестування за методикою «ЕЗОП» було встановлено, що у студентів домінує естетична настанова (природа як об'єкт краси), яка спрямовує досліджуваних на естетичне задоволення природою, захопленням її красою. На другому місці – прагматична настанова (природа як об'єкт використання), що орієнтує молодь на споживацьке використання природних ресурсів. Третє місце посідає когнітивна настанова (природа як об'єкт отримання знань), що, очевидно, пов'язано з юнацьким віком респондентів та провідною їхньою діяльністю – професійним навчанням. Найменшу кількість отримала етична настанова (природа як об'єкт охорони), що виражає спрямованість молоді на збереження екологічного середовища (див.рис.2.2.).

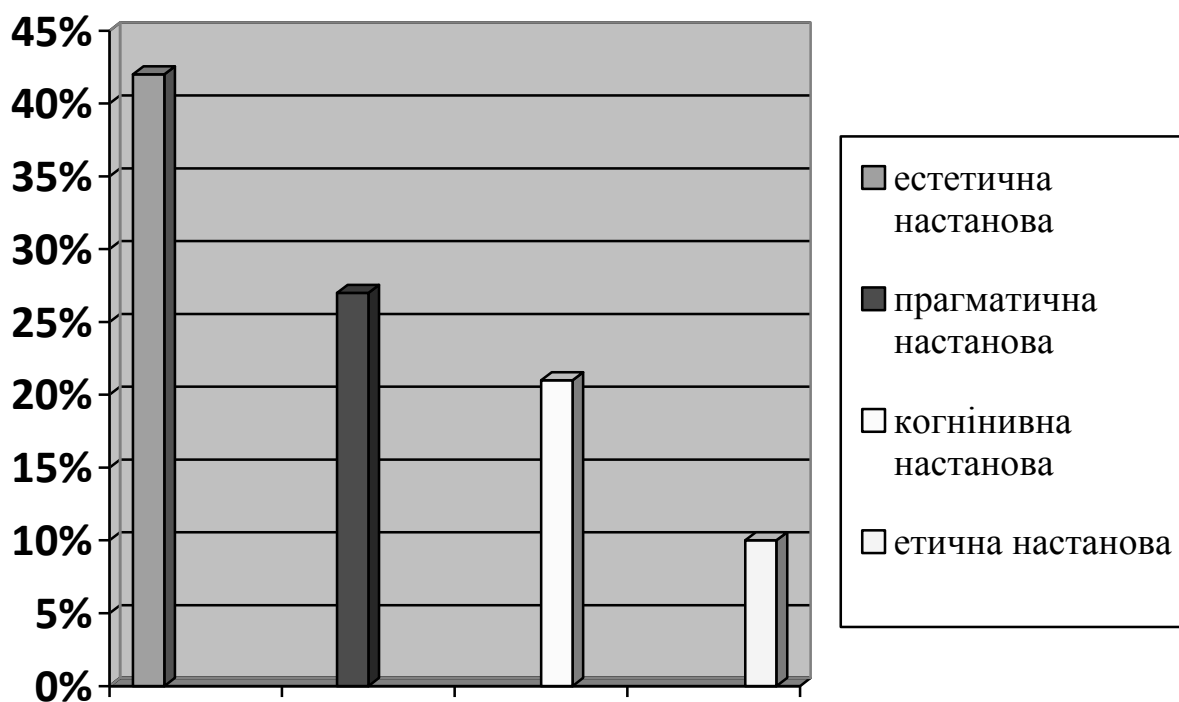

Рис. 2.2. Результати дослідження за методикою «ЕЗОП»

Результати дослідження за методикою «Натурафіл» відображено на рис. 2.3.

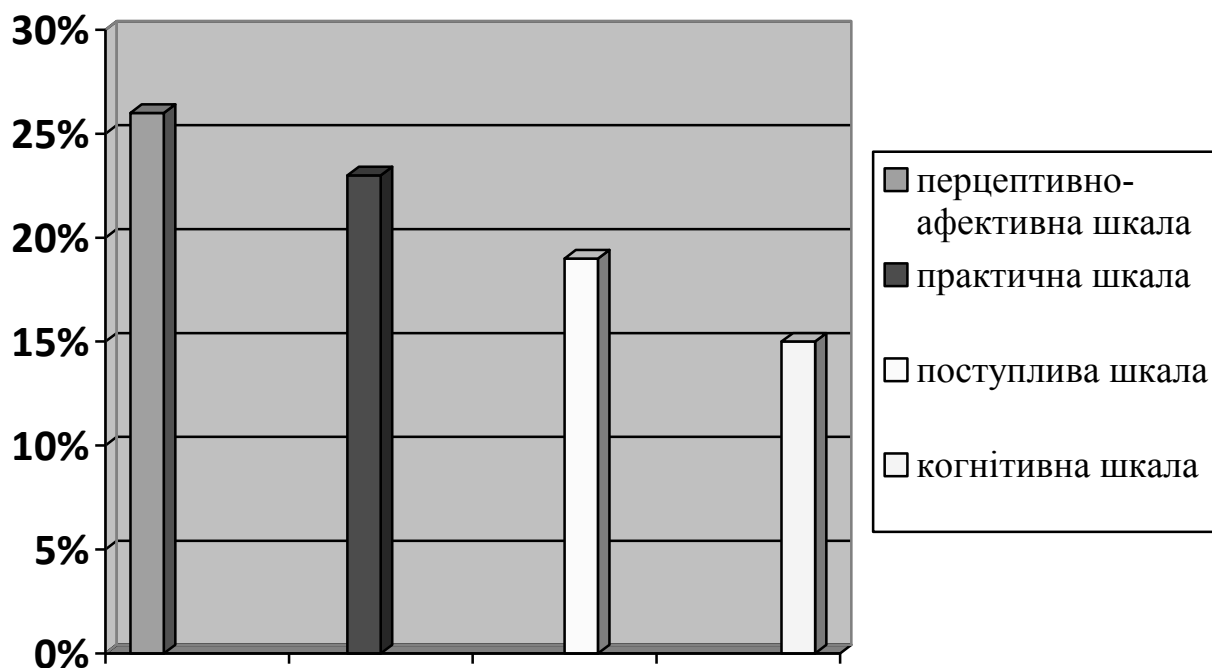

Рис. 2.3. Результати дослідження за методикою «Натурафіл»

Аналіз результатів дослідження засвідчує домінування перцептивно-афективної шкали (естетичного освоєння об'єктів природи); з різницею лише у три відсотки – практична шкала (практична взаємодія з об'єктами природи), наступна поступлива (зміна оточення), за нею шкала натуралістичної ерудиції (сукупність відомостей про об'єкти природи), остання – когнітивна шкала (пізнавальна активність).

Таке зіставлення показників свідчить про те, що у студентів найбільш сформоване естетичне й прагматичне ставлення до природи, інакше кажучи, вони сприймають її як «красиву та корисну». Природа для них є не лише джерелом отримання естетичної насолоди, а й джерелом задоволення своїх власних потреб. Отримані результати вказують на доцільність глибшого дослідження екологічної свідомості студентів у сукупності її системно-структурних і системно-функціональних особливостей, індивідуальної і масової форм екологічної свідомості. Це, у свою чергу, дасть змогу вибудувати й організувати програму розвитку екологічної свідомості так, щоб змінити практичний тип мотивації, безпосереднє практичне використання природних об'єктів для задоволення харчових, технологічних й інших потреб людини, а також розуміння того, що навколишній світ потребує постійного піклування і що за його благополуччя кожен відповідає персонально.

2.2. Взаємозв'язок екологічної свідомості з особистісними властивостями та міжособистісними взаєминами студентів

Аналіз результатів пілотажного дослідження засвідчив необхідність подальшого вивчення екологічної свідомості з урахуванням основних особистісних сфер, а також станів і властивостей студентів, їхньої взаємодії з оточенням.

У дослідженні брали участь 230 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вибірку склали – студенти

факультету психології, хімічного факультету та студенти Інституту фізичної культури та здоров'я. Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою п'яти методик: методиками «Альтернатива», «ЕЗОП», «Натурафіл», «Мотивація досягнення успіху», «Багатофакторний опитувальник FPI». Для обрахунку наявності / відсутності кореляційного зв'язку між показниками екологічної свідомості та особистісними характеристиками було використано r -коефіцієнт кореляції Пірсона, який застосовується для вивчення взаємозв'язку двох метричних змінних, що вимірюються на одній вибірці.

Зупинимося на кількісному і якісному аналізі отриманих результатів більш докладно. Було встановлено значущі показники позитивного кореляційного зв'язку між:

– когнітивним типом мотивації взаємодії з природними об'єктами (що свідчить про високий рівень екологічної свідомості) з такою шкалою методики міжособистісних відносин Т. Лірі, як «залежний» ($r = 0,168$, $p < 0,05$). Такий зв'язок вказує на те, що особистість із високою пізнавальною активністю, яка прагне шукати, отримувати та переробляти інформацію стосовно природних об'єктів у міжособистісній взаємодії може виявляти м'якість, довірливість, конформність, інколи навіть невпевненість у собі, тривожність. Тому, особистість, яка спрямована на природу як об'єкт вивчення і пізнання, не завжди характеризується ефективною міжособистісною взаємодією з оточенням;

– прагматичним типом мотивації (що свідчить про низький рівень екологічної свідомості) та шкалою міжособистісної взаємодії «егоїстичний» ($r = 0,187$, $p < 0,05$). Це вказує на те, що для людини, яка має за мету отримати від природи «корисний продукт», характерні егоїстичні риси, самозакоханість, хвалькуватість, самовдоволеність, зарозумілість, орієнтація на себе, схильність до суперництва;

– перцептивно-афективним ставленням (що засвідчує високий рівень екологічної свідомості) та особливістю міжособистісної взаємодії «залежний» ($r = 0,143$, $p < 0,05$), інакше кажучи, естетичне освоєння природи, етичне

- сприйняття навколишньої дійсності характерне для людей довірливих, конформних, інколи навіть невпевнених у собі, залежних від думки інших;
- перцептивно-афективним ставленням і такою особистісною властивістю, як «доброзичливість» ($r = 0,152, p < 0,05$). Це вказує на те, що доброзичливі і люб'язні люди, які прагнуть задовольнити вимоги оточення, одночасно естетично освоюють об'єкти природи і етично сприймають оточення;
 - перцептивно-афективним ставленням та шкалою особистісної взаємодії «відвертість» ($r = 0,147, p < 0,05$). Це свідчить про те, що етичне сприйняття оточення характерне також для людей, які прагнуть до відвертої взаємодії з оточенням за високого рівня самокритичності;
 - перцептивно-афективним ставленням та мотивацією до успіху ($r = 0,162, p < 0,05$). Узявши це до уваги, можна зробити висновки, що, незважаючи на те, що студенти мають високий рівень мотивації до успіху, вони одночасно спрямовані на естетичне освоєння об'єктів природи, чуйності до їхніх проявів та етичного засвоєння;
 - перцептивно-афективним ставленням та шкалою особистісної взаємодії «підпорядкований» ($r = 0,142, p < 0,05$). Це підтверджує, що людям з естетичним освоєнням природи, етичним сприйняттям притаманні покірність, схильність поступатися і підкорятися сильнішому, скромність, поступливість, емоційна стриманість, здатність слухняно і чесно виконувати свої обов'язки;
 - перцептивно-афективним ставленням та шкалою особистісної взаємодії «доброзичливий» ($r = 0,161, p < 0,05$). Це свідчить про те, що естетичне освоєння природи, етичне сприйняття характерне для людей, які схильні до співпраці, кооперації, гнучкості та компромісу під час вирішення проблем, прагнуть бути у згоді з думкою оточення, свідомо конформні, слідуєть правилам і принципам «хорошого тону» у взаєминах із людьми, намагаються допомагати, проявляють теплоту і дружелюбність у стосунках;
 - перцептивно-афективним ставленням та особистісною властивістю «сором'язливий» ($r = 0,157, p < 0,05$). Отже, крім усіх вищезгаданих ознак, додаються: схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації,

що протікають за пасивно-оборонним типом, інколи наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідком чого є труднощі в соціальних контактах;

– поступливим ставленням до природи (що засвідчує низький рівень екологічної свідомості) та авторитарною особистісною взаємодією ($r = 0,151$, $p < 0,05$). Це підтверджує думку, що існує взаємозв'язок між сильною активністю особистості, спрямованої на зміну природи, з одного боку, а з іншого – диктаторським, владним, деспотичним характером, типом сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності;

– натуралістичною ерудицією та особистісною властивістю «врівноваженість» ($r = 0,157$, $p < 0,05$). Це означає, що накопичений досвід та знання про об'єкти природи зумовлюють хорошу захищеність до дії стрес-факторів у звичайних життєвих ситуаціях, що ґрунтується на впевненості в собі та оптимістичності.

Також було встановлено значущі показники негативного кореляційного зв'язку між:

– прагматичною взаємодією з об'єктами природи та пізнавальною активністю, спрямованою на пошук нової інформації ($r = - 0,159$, $p < 0,05$);

– практичним типом мотивації взаємодії з природними об'єктами і перцептивно-афективним ставленням до неї ($r = - 0,141$, $p < 0,05$). Інакше кажучи, споживацьке ставлення до природи не сприяє естетичному захопленню нею;

– натуралістичною ерудицією та шкалою особистісної властивості «дратівливість» ($r = - 0,148$, $p < 0,05$). Це вказує, що людина, схильна до нестійких емоційних станів зі схильністю до афективного реагування, мало цікавиться фактами про навколишнє середовище.

Підсумовуючи аналіз результатів дослідження, можна сказати, що існує і позитивний, і негативний кореляційний взаємозв'язок між особистісними станами і властивостями людини, її міжособистісною взаємодією та екологічною свідомістю. Особистість зі сформованою екологічною свідомістю (високі результати за шкалами: перцептивно- афективне ставлення, когнітивне ставлення, естетичне ставлення, натуралістична ерудиція) характеризується

такими психологічними особливостями, як доброзичливість, відвертість, висока мотивація до успіху, підпорядкованість, сором'язливість, врівноваженість.

Це все вказує на те, що екологічна свідомість є важливою складовою цілісної особистості, структурує її життєздійснення, спрямоване на гармонійне існування у фізичному й соціальному світі. Реалізація принципу єдності та зв'язаності в системно-динамічному підході до дослідження екологічної свідомості на емпіричному рівні засвідчує, що гармонійне ставлення до природи як фізичного світу корелює із ефективною міжособистісною взаємодією, інакше кажучи, позитивним ставленням до соціального світу. Саме тому, як зазначалося в теоретичних підрозділах роботи, існують доволі широке визначення екологічної свідомості як відображення фізичної і соціальної навколишньої дійсності. Залишаючись на позиції визначення екологічної свідомості як психічного відображення саме природного середовища, визнаємо факт тісної взаємодії гармонійного ставлення людини і до природи, і соціального оточення.

Реалізуючи принцип функціональності в системно-динамічному підході до дослідження екологічної свідомості, наступним завданням нашого дослідження було визначити соціально-психологічні особливості вияву екологічної свідомості у студентів відповідно до місцевості проживання (міська/сільська), статі (чоловіки/жінки), професійної належності (студенти гуманітарного/природничого профілів). У дослідженні брала участь та ж сама вибірка, що і на попередньому етапі, – 230 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, зокрема студенти факультету психології, хімічного факультету та студенти Інституту фізичної культури та здоров'я.

Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою двох методик. За основу ми взяли методики вивчення ставлення до природи С. Д. Дерябо і В. А. Явіна. Методика «Альтернатива» спрямована на діагностику типу мотивації взаємодії з природними об'єктами [53, с. 300]. Методика «Натурафіл»

призначена для діагностики рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, де під інтенсивністю розуміють, у яких саме сферах і в якому ступені проявляються ці [53, с. 243].

Відмінності в показниках екологічної свідомості відповідно до статі, місця проживання і професійної належності визначалися на основі критерію t - Стьюдента для двох незалежних вибірок за допомогою програми SPSS.

Розглянемо відмінності у показниках екологічної свідомості студентів відповідно до статі (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Особливості прояву
екологічної свідомості студентів відповідно до статі**

№ з/п	Критерії екологічної свідомості	Показники екологічної свідомості студентів чоловічої статі (бали)	Показники екологічної свідомості студентів жіночої статі (бали)
1.	Естетичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,01	3,34
2.	Когнітивний тип мотивації як показник екологічної свідомості	2,63	2,84
3.	Практичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,06	3,23
4.	Прагматичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,31	2,58**
5.	Перцептивно-афективне ставлення як показник екологічної свідомості	4,4	4,29
6.	Когнітивне ставлення як показник екологічної свідомості	3,44	3,85

Продовження табл. 2.2

7.	Практичне ставлення як показник екологічної свідомості	3,83	4,37*
8.	Поступливе ставлення як показник екологічної свідомості	4,28	4,46
9.	Натуралістична ерудиція як показник екологічної свідомості	4,96	4,03*

Примітка: * $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$

Як видно з таблиці 2.2, існують значущі відмінності між показниками студентів чоловічої статі та жіночої за такими параметрами:

1. Прагматичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами.
2. Практична шкала.
3. Шкала натуралістичної ерудиції.

За параметрами естетичного типу мотивації, когнітивного типу мотивації, практичного типу мотивації, перцептивно-афективним ставленням, когнітивним ставленням, поступливим ставленням між показниками екологічної свідомості представників чоловічої та жіночої статі значущих відмінностей не виявлено.

Значущі відмінності натомість вказують на те, що у студентів чоловічої статі переважає прагматичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами, тобто природа сприймається як об'єкт використання. Студенти жіночої статі прагнуть до непрагматичної (тобто такої, що не ставить за мету отримати від природи «корисний продукт»), водночас практичної взаємодії з об'єктами природи, освоєнню необхідних для цього технологій (умінь і навиків). Показники за шкалою натуралістичної ерудиції домінують у чоловіків, що свідчить про більшу обізнаність студентів чоловічої статі щодо об'єктів природи.

Розглянемо особливості функціонування екологічної свідомості відповідно до спеціалізації навчання (див. табл. 2.3). Враховуючи той факт, що

порівнювалися три вибірки студентів відповідно до фаху обраної професійної підготовки, значущість відмінностей встановлювалася за критерієм Н-Краскала-Уоллеса за допомогою програми SPSS .

Таблиця 2.3

**Особливості прояву екологічної свідомості
відповідно до спеціалізації навчання**

№ з/п	Критерії екологічної свідомості	Показники студентів факультету психології (бали)	Показники студентів ІФКЗ (бали)	Показники студентів хімічного факультету (бали)
1.	Естетичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,11	3,25	3,31
2.	Когнітивний тип мотивації як показник екологічної свідомості	2,95	2,58	2,84
3.	Практичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,28	3,14	3,15
4.	Прагматичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	2,67	3,02	2,7
5.	Перцептивно-афективне ставлення як показник екологічної свідомості	3,75	4,52	4,46*
6.	Когнітивне ставлення як показник екологічної свідомості	3,74	3,58	3,85

Продовження табл. 2.3

7.	Практичне ставлення як показник екологічної свідомості	4,26	4,05	4,3
8.	Поступливе ставлення як показник екологічної свідомості	4,39	4,33	4,47
9.	Натуралістична ерудиція	4,47	4,71	3,85*

Примітка: * $p \leq 0,05$

Як видно з таблиці 2.3, існують значущі відмінності між показниками студентів факультету психології, ІФКЗ та хімічного факультету за такими параметрами: перцептивно-афективне ставлення; натуралістична ерудиція.

За параметрами естетичного типу мотивації, когнітивного типу мотивації, практичного типу мотивації, прагматичного типу мотивації, когнітивною шкалою, практичною шкалою, поступливою шкалою між показниками студентів факультету психології, ІФКЗ та хімічного факультету значних відмінностей не виявлено.

Слід зазначити, що перцептивно-афективне ставлення як естетичне сприйняття природи, взаємодія з нею на чуттєвому рівні переважає у студентів хімічного факультету спеціальності «екологія» та ІФКЗ. Це, очевидно, зумовлено тим, що специфіка навчання цих студентів накладає відбиток на взаємодію з природою: вони часто проводять різні дослідження, здійснюють виробничі практики на базі природного середовища. Зокрема, студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки таку практику проходять у Національному парку «Шацькі озера», оздоровчому таборі «Гарт», ботанічному саду м. Луцька. Результати бесід із цими студентами підтверджують, що предметами їхньої науково-дослідної роботи часто слугують такі проблеми, як загроза забруднення, засухи, зміна кліматичних умов на Шацьких озерах. Водночас вони зазначають, що,

перебуваючи у цих місцях, передусім, відчувають красу водойм Волині, її лісів. Нижчі показники спостерігаються у студентів-психологів, навчальна специфіка яких не передбачає тісної взаємодії з природою, які водночас доволі обізнані в питаннях екологічної психології. Тому саме ці студенти вирізняються найвищими показниками натуралістичної ерудиції.

Особливості прояву екологічної свідомості студентів відповідно до проживання у сільській чи міській місцевості відображено у таблиці 2.4. Значущі відмінності встановлювалися за критерієм t -Ст'юдента для двох незалежних вибірок за допомогою програми SPSS.

Таблиця 2.4

**Особливості прояву екологічної свідомості
відповідно до місця проживання**

	Критерії екологічної свідомості	Показники екологічної свідомості студентів сільської місцевості (бали)	Показники екологічної свідомості студентів міської місцевості (бали)
1.	Естетичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,18	3,21
2.	Когнітивний тип мотивації як показник екологічної свідомості	2,63	2,94
3.	Практичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	3,29	3,06*
4.	Прагматичний тип мотивації як показник екологічної свідомості	2,98	2,59
5.	Перцептивно-афективне ставлення як показник екологічної свідомості	4,37	4,09
6.	Когнітивне ставлення як показник екологічної свідомості	3,96	3,59

Продовження табл. 2.4

7.	Практичне ставлення як показник екологічної свідомості	4,6	3,93**
9.	Натуралістична ерудиція	4,39	4,58

Примітка: * $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$

Як видно з таблиці, існують значущі відмінності між показниками екологічної свідомості студентів, які проживають у сільській та міській місцевості за такими параметрами: прагматичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами; практична шкала. За усіма іншими параметрами екологічної свідомості значущих відмінностей не виявлено. Отже, студентам із сільської місцевості притаманний більшою мірою виражений практичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами. Природа сприймається як об'єкт використання, водночас вони демонструють готовність для вироблення необхідних вмінь і навиків ефективної взаємодії з природою.

Проаналізувавши результати дослідження соціально-психологічних особливостей функціонування екологічної свідомості у студентів, з'ясували, що особливості прояву екологічної свідомості вказують на те, що в осіб чоловічої статі переважає прагматичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами, природа сприймається як об'єкт використання. Студенти жіночої статі прагнуть до непрагматичної (тобто такої, що не ставить за мету отримати від природи «корисний продукт»), водночас практичної взаємодії з об'єктами природи, освоєння необхідних для цього технологій (умінь і навиків) і т.ін. Показники за шкалою натуралістичної ерудиції домінують у чоловіків. Це підтверджує думку, що студенти чоловічої статі є більш обізнаними про об'єкти природи.

Найбільш вираженим естетичним освоєнням об'єктів природи, їхнім етичним засвоєнням характеризуються студенти ІФКЗ та хімічного факультету, що, на наш погляд, пов'язано зі специфікою їхньої професійної підготовки.

Студентам із сільської місцевості притаманний практичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами. Природа сприймається як об'єкт використання, але разом з тим вони мають найвищий рівень готовності та прагнуть до практичної взаємодії з об'єктами природи, освоєння необхідних для цього технологій (умінь і навиків).

Отже, зважаючи на все вищесказане, можна зробити висновок про доцільність використання принципів єдності та зв'язаності, а також функціональності у цілісному системно-динамічному підході до вивчення екологічної свідомості студентів. На емпіричному рівні ці системно-динамічні особливості виявляються в тісній взаємодії екологічної свідомості та особистісних властивостей людини, її міжособистісними взаєминами, а також соціально-психологічній специфіці функціонування екологічної свідомості у студентів.

2.3. Психолінгвістична діагностика масової та індивідуальної екологічної свідомості студентів

Застосування системно-динамічного підходу до дослідження екологічної свідомості, реалізація одного із принципів цього підходу, зокрема принципу ієрархії, передбачає встановлення якщо не ієрархічних, то залежних модулів системи для їхнього ґрунтового аналізу. У контексті екологічної свідомості важливим вважаємо виокремлення масової та індивідуальної свідомості, які, перебуваючи у тісній взаємодії, доповнюють одна одну.

Важливою проблемою у дослідженні свідомості людини є вибір адекватних методів вивчення, які б відображали основні характеристики свідомості як відкритої динамічної системи психіки. Значний внесок у вирішення цієї проблеми зробив Л. С. Виготський, який запропонував вивчати свідомість особистості крізь значення, якими вона наповнена. Значеннєвий підхід до вивчення свідомості у подальшому знайшов широке відображення у працях вітчизняних і російських вчених О. Ф. Бондаренка, Ф. Ю. Василюка,

Л. В. Засєкіної, В. П. Зінченка, О. М. Леонтьєва, О. В. Лозової, В. Ф. Петренка, Н. М. Савелюк та ін. [14; 16; 61; 64; 98; 105; 132; 134; 150; 151; 152].

Значеннєвий підхід до вивчення психіки запропоновано Л. В. Засєкіною з використанням психолінгвістичного інструментарію. Науковець зазначає, що такі процедури, як контент- та інтент-аналіз текстів, якнайповніше відображають зміст свідомості людини, що охоплює і психічне відображення дійсності у вигляді об'єктів, і ставлення до них. При цьому процедура контент-аналізу, що спрямована на визначення об'єктів, які втілюються у відповідні текстові категорії, більшою мірою діагностує когнітивний компонент свідомості, а інтент-аналіз – афективний компонент, який відображає ставлення людини до цих об'єктів.

Методи контент- та інтент-аналізу текстів ЗМІ спрямовані на визначення основних категорій і ставлень масової свідомості, що в екологічному дискурсі набувають характеристик масової екологічної свідомості. Індивідуальна екологічна свідомість, яка представлена у вигляді чуттєвої тканини, значення і смислів, на емпіричному рівні може бути діагностована такими психолінгвістичними методами, як асоціативний експеримент, метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда, нарративний аналіз текстів [62; 179; 180].

Розглянемо процедуру психолінгвістичного дослідження масової і індивідуальної екологічної свідомості студентів більш докладно.

2.3.1. Психолінгвістичне вивчення масової екологічної свідомості

Для дослідження масової екологічної свідомості у нашій праці використовувався контент-аналіз. Контент-аналіз – метод, що застосовується в якісному вивченні систематичного й об'єктивного опису та класифікації вираженої або прихованої інформації тексту способом підрахунку частоти присутності в тексті слів/висловлювань, які надалі групуються в тематичні категорії [13]. Це метод якісно-кількісного аналізу змісту текстових масивів для

подальшої інтерпретації виявлених числових закономірностей. Водночас, навіть коли у нашому розпорядженні невеликий масив текстів, закономірність наявності / відсутності певної одиниці, зв'язку теж може бути суттєвою [13].

Інакше кажучи, метод контент-аналізу полягає в систематизованій фіксації та квантифікації одиниць змісту в досліджуваному матеріалі. Як зазначає Й. А. Стернін, проведення контент-аналізу вимагає дотримання вимог до організації його етапів і процедур. Найважливішим є визначення категорій аналізу – ключових елементів, що реєструються відповідно до завдань. Такі категорії, як, наприклад, кількість спонукальних мовленнєвих актів, частот відбиття окремих тем («хвороба», «сім'я», «економіка» й т. ін.), повинні бути вичерпними, охоплюючи всі частини фіксованого змісту тексту [167].

Метод контент-аналізу широко застосовується не лише в психолінгвістиці, а й у соціології, політології, психодіагностиці тощо під час аналізу змістових характеристик текстів ЗМІ, політичних промов, передвиборчих виступів тощо.

Безперечна перевага контент-аналізу в тому, що він дає змогу виявити й об'єктивувати приховані тенденції в інформації, порівняно точно реєструвати зовнішньо недиференційовані показники в масивах емпіричних даних. Таким чином, контент-аналіз сприяє об'єктивному виявленню наявних у текстах несвідомо породжуваних елементів, тобто дає змогу дізнатися більше, ніж хотів сказати автор. Наприклад, постійне повторення в тексті якихось тем або вживання характерних формальних елементів чи конструкцій може не усвідомлюватися автором, але встановлюється та певним чином інтерпретується дослідником [62].

Завдання контент-аналізу в дослідженні масової екологічної свідомості полягатиме в установленні таких аспектів:

1. Виділити теми/поняття, згадувані в контексті екології.
2. Зафіксувати частоту й обсяг їхнього згадування.
3. Провести порівняльний аналіз змін протягом 2007–2010 років.

Одиниці аналізу – це фрагменти тексту, за якими дослідник відшукує в них посилання на категорії значень або їхні вербально виражені ознаки. Одиниці, залежно від цілей аналізу, типу інформаційного масиву, а також ряду додаткових причин можуть бути досить різноманітними. Одиницями аналізу нашого контент-аналітичного дослідження є статті регіональних друкованих ЗМІ.

Поряд з одиницею аналізу визначаються одиниці рахунку, які призначені для кількісного вираження насиченості повідомлення або масиву повідомлень категоріями, тобто представлення в числах (абсолютних та відносних) окремих характеристик предмета і його цілісного образу. Одиницями рахунку дослідження є кількість статей.

Після визначення одиниць аналізу й одиниць рахунку відповідно до цілей і завдань дослідження складаємо класифікатор контент-аналізу – загальну таблицю, в якій зазначені всі категорії і підкатегорії аналізу. Його основне призначення – чітко зафіксувати, у яких одиницях аналізу виражається кожна категорія, використана в дослідженні.

Класифікатор контент-аналізу обраних джерел містить 5 категорій, які структурно поділено на 26 підкатегорій, за якими аналізувалися статті та які згодом внесені до протоколів контент-аналізу:

- 1) флора і фауна (тварини, риба, рослини, дерева, комахи, ліс, парки);
- 2) водойми (річки, озера, ставки, струмки, болота);
- 3) земля (гори, поле, чорнозем, пісок, каміння);
- 4) забруднення (Чорнобиль, аварії, викиди, стоки);
- 5) шкідливі дії (браконьєрство, підпал, вирубування, вбивство тварин, знищення рослин).

Порівняльний аналіз висвітлення тем флори й фауни, землі, починаючи з 2009 року, має спадні тенденції. Теми забруднення й шкідливих дій, натомість, за цей час набувають дедалі більшої актуальності.

Основна мета контент-аналізу: на основі аналізу змісту тексту виявити зіставлення основних тем, цінностей і категорій.

Відповідно до цілей, завданнями контент-аналізу є:

- проаналізувати матеріали екологічної тематики в місцевій пресі – найпопулярніших газетах «Волинь-нова» та «Сім'я і дім» і вибрати статті екологічної спрямованості;
- визначити провідні теми-категорії у статтях, зафіксувати їхню питому вагу, інтерпретувати одержані дані відповідно до мети дослідження;
- провести порівняльний аналіз питомої ваги виділених тем-категорій за період протягом 2007–2010 р.;
- установити динаміку ціннісних акцентів у формуванні образу природи з боку друкованих ЗМІ.

Слід зазначити, що контент-аналіз спрямований на встановлення власне когнітивного компонента свідомості, оскільки відображає основні об'єкти природного середовища, що потрапляють у фокус уваги студентів.

1. Сформулюємо провідні теми/категорії (у порядку їхнього навантаження) та приклади лексичних одиниць із текстів, що належать до цих категорій:

А. Категорія «флора й фауна»: ліс, вирощувати, зелений, листяні та хвойні дерева, кущі, суниця, малина, чорниця, птахи, комахи, плазуни і тощо.

Б. Категорія «водойми»: (Шацькі) озера, Стир, Прип'ять, Зах. Буг, Стохід, Хрінниківське водосховище, ставки, джерела, Світязь, Пулемецьке озеро, Пісочне, водна перлина, кришталева прозорість і т.ін.

В. Категорія «шкідливі дії»: незаконний вилов риби, полювання, електричні вудочки, сітки, втікати, хабар, моторний човен, міліція, єгер, охоронний об'єкт.

Г. Категорія «земля»: гори, Карпати, кам'яний, чорнозем, поле, пісок, ґрунт, садити і т.ін.

Д. Категорія «забруднення»: Чорнобиль, радіоактивні речовини, випромінення, хімікати, (каналізаційні) стоки, жовта вода, смердить, алергія, палички, отруєння тощо.

Ось основні висновки, яких можна дійти через процедуру контент-аналізу. Проведений контент-аналіз статей газет Волинського регіону, які містили

екологічний зміст, дав змогу виявити такі провідні теми-категорії (див. табл. 2.5):

Таблиця 2.5

**Результати контент-аналізу з виділенням провідних тем-категорій
(%) у статтях газет «Волинь-нова» («ВН») та «Сім'я і дім» («Сід») за 2007–2010 рр. (у %)**

№ з/п	Роки Теми/ категорії	2007		2008		2009		2010	
		ВН	Сід	ВН	Сід	ВН	Сід	ВН	Сід
1.	Флора й фауна (тварини, риба, рослини, дерева, комахи, ліс, парки)	50,0	30,7	47,6	84,4	43,4	63,2	44,3	52,1
2.	Водойми (озера, річки, ставки, болота, струмки)	17,4	23,0	12,4	6,3	9,5	14,6	14,6	15,7
3.	Земля (поля, гори, чорнозем, каміння, пісок)	3,3	23,1	9,5	3,1	14,5	7,5	16,8	8,2
4.	Шкідливі дії (браконьєрство, вирубвання лісу, вбивство тварин, знищення рослин)	9,5	15,4	9,5	4,3	10,8	8,6	12,1	13,9
5.	Забруднення (Чорнобиль, аварії, викиди, стоки)	19,8	19,7	19,0	1,9	13,0	6,1	11,7	10,1

Отже, з таблиці 2.5, видно, які категорії домінують у газетах протягом означеного періоду. Найбільш навантаженою категорією в текстах «Волинської» є категорія «Флора й фауна», яка у 2007–2008 роках мають найбільший відсоток (50 % та 47,6 %, відповідно). У газеті «Сім'я і дім» за вказаний період цим темам відведено 30,7 % та 84,4 %, відповідно. Слід зауважити, що тема браконьєрства в першому джерелі набуває поширення в 2008 році, а в 2009–2010 р. кардинально збільшується від 4,3 % – 9,5 % у 2007-2008 рр. до 10,2 % – 12,6 % у 2009-2010 рр.

У статтях «Сім'ї і дому» негативні теми набувають ще більшого розмаху протягом порівнюваного періоду. Так, у 2007 році тема «шкідливість фосфору» посідала друге місце (15,4 %) після тем «Водойми», «Тварини» й «Гори», оскільки того року влітку було зафіксовано залізничну аварію на Львівщині, наслідком якої став витік фосфору. Інакше кажучи, ця тема була надзвичайно резонансною. У «Волинській» цій темі присвячували небагато місця, тобто менше 1 %, і новини з цієї теми обмежувалися лише короткими згадками без коментарів. Можливо, причиною є наближеність згаданого джерела до владних структур, які не зацікавлені в поширенні інформації, що дестабілізує й напружує суспільство. Тема «Чорнобиля» з категорії «Забруднення», маючи 7,7 % 2007 року у джерелі «Сім'я і дім», набуває кількісних трансформацій у бік частотності лише в 2010 році, ймовірно, в зв'язку з наближенням 20-ї річниці трагедії в Чорнобилі (13,7 %). Серед менш згадуваних тем, як свідчить якісний контент-аналіз, примітним є поява теми «Буковель» (3,4 % усіх статей), хоча до неї читача газети «підводили» й готували журналісти ще з 2007 року, згадуючи тему «Гори» (15,4 %). Протягом 2009–2010 рр. картина докорінно змінилася.

Нижче подані назви газет, згідно з рейтингом за критерієм частоти згадування екологічних тем. Тут, як бачимо, лідирує газета «Волинь-нова».

«Волинь-нова» (Луцьк) – 37 статей за вказаний період. Домінують теми: флора й фауна (49,4 %), водойми (15,2 %) та шкідливі дії (14,6 %) усіх статей окресленого напрямку.

«Сім'я і дім» – 21 стаття за період 2007–2010 рр. Теми розподілені рівномірніше: флора й фауна (32,8 %), земля (25 %), забруднення (24,4 %). Отримані кількісні результати графічно представимо також у вигляді діаграм.

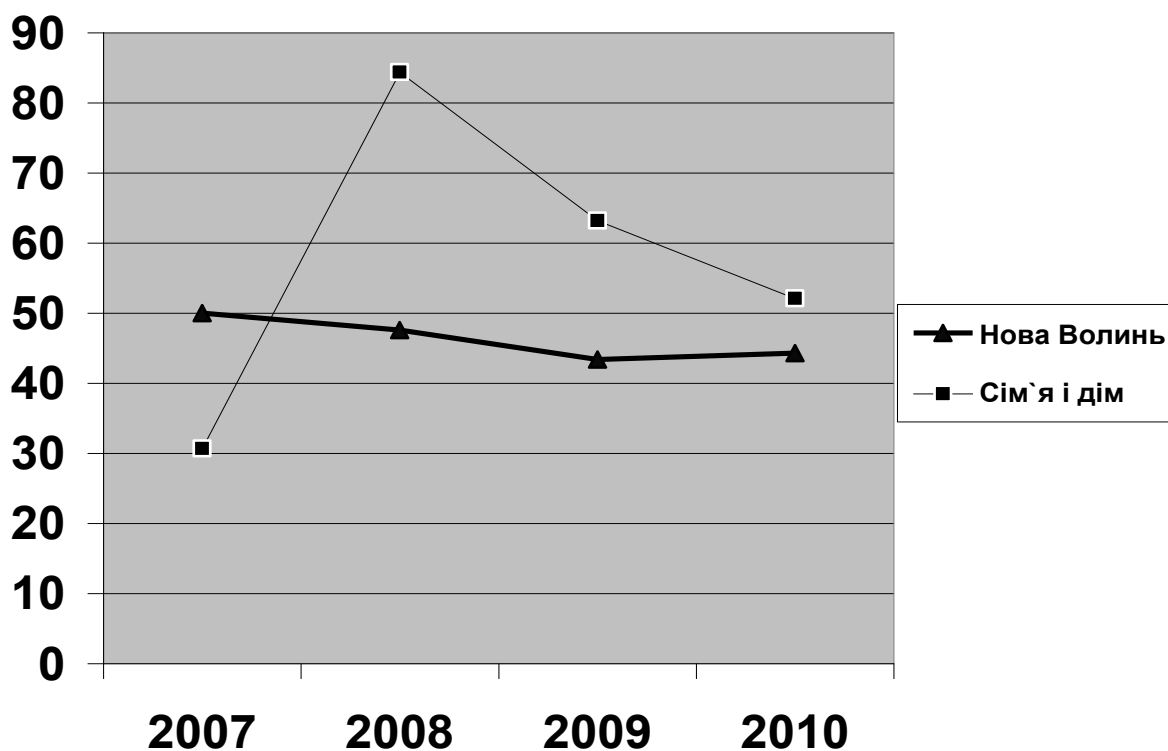

Рис. 2.4. Показники контент-аналізу згадування теми «флора й фауна» протягом періоду 2007–2010 рр.

На рисунках видно динаміку змін у згадуванні тем «флора й фауна», які містять підкатегорії «тварини», «ліс», «дерева» (рис. 2.4), а також теми «водойми» у газетних матеріалах (рис. 2.5). Для джерела «Волинь Нова» обидві теми представлені рівномірніше, тобто протягом чотирьох років вони стабільно посідали перший рейтинг, без стрибків. Для часопису «Сім'я і дім» характерна стрибкоподібна зацікавленість у них. Так, тема водойм різко зменшила питому вагу в джерелі у 2008 році, поступово збільшуючись протягом наступних двох років. А тема флори й фауни, навпаки, досягла «апогею» в 2008 році з поступовим зниженням у наступних роках.

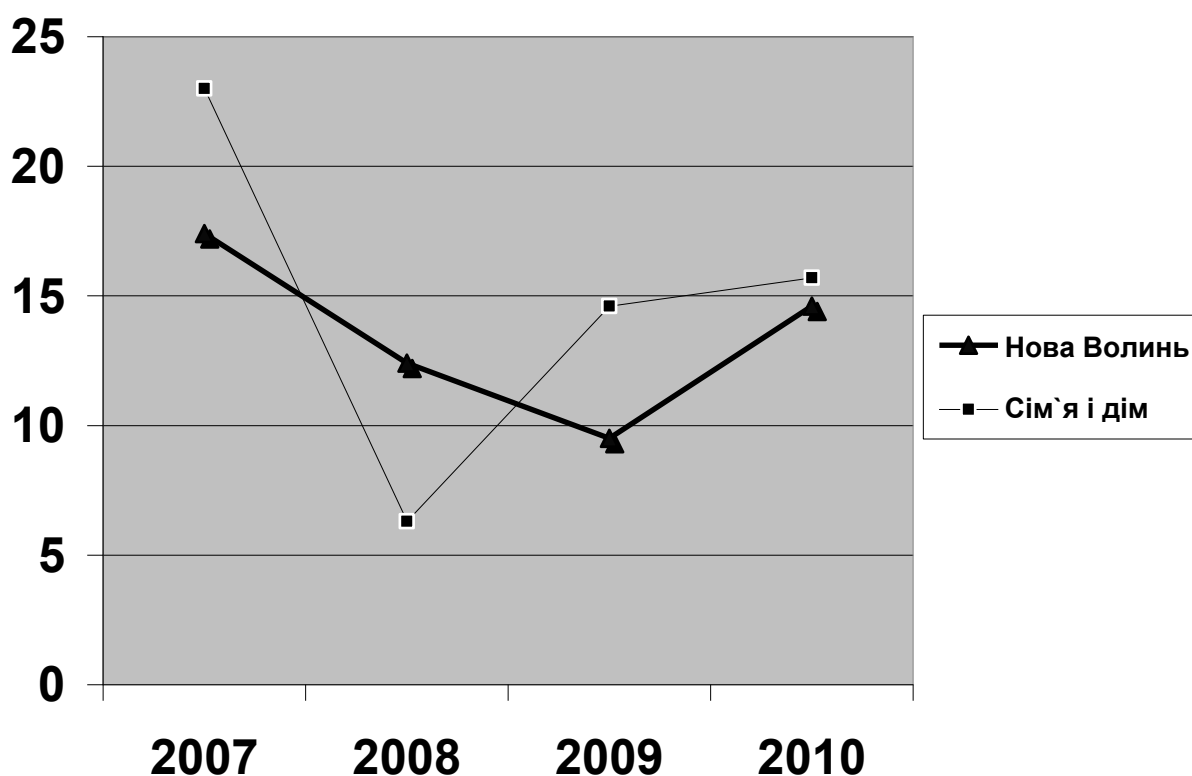

Рис. 2.5. Показники контент-аналізу згадування теми «водойми» протягом періоду 2007–2010 рр.

Теми «земля» і «забруднення» загалом більше висвітлені в газеті «Волинь-нова» (див. рис. 2.6, 2.8). Натомість у публікаціях «Сім'ї і дому» більша увага приділена проблемі шкідливих дій (рис. 2.4). Щодо динаміки інтересу, то перші дві теми помітно зменшують своє семантичне кількісне навантаження в публікаціях «Сім'ї і дому», а питома вага теми «забруднення» протягом 2008–2010 рр. стабільно зменшується в публікаціях газети «Волинь-нова» (див. рис. 2.8).

Водночас слід зауважити, що, починаючи з 2008 року, простежується стійка тенденція частіше висвітлювати тему «шкідливих дій» в обох часописах (рис. 2.7). Щодо теми «забруднення», то, повторимося, в «Волині-новій» з 2008 року зафіксована спадна тенденція, а в «Сім'ї і домі» – висхідна (див. рис. 2.8).

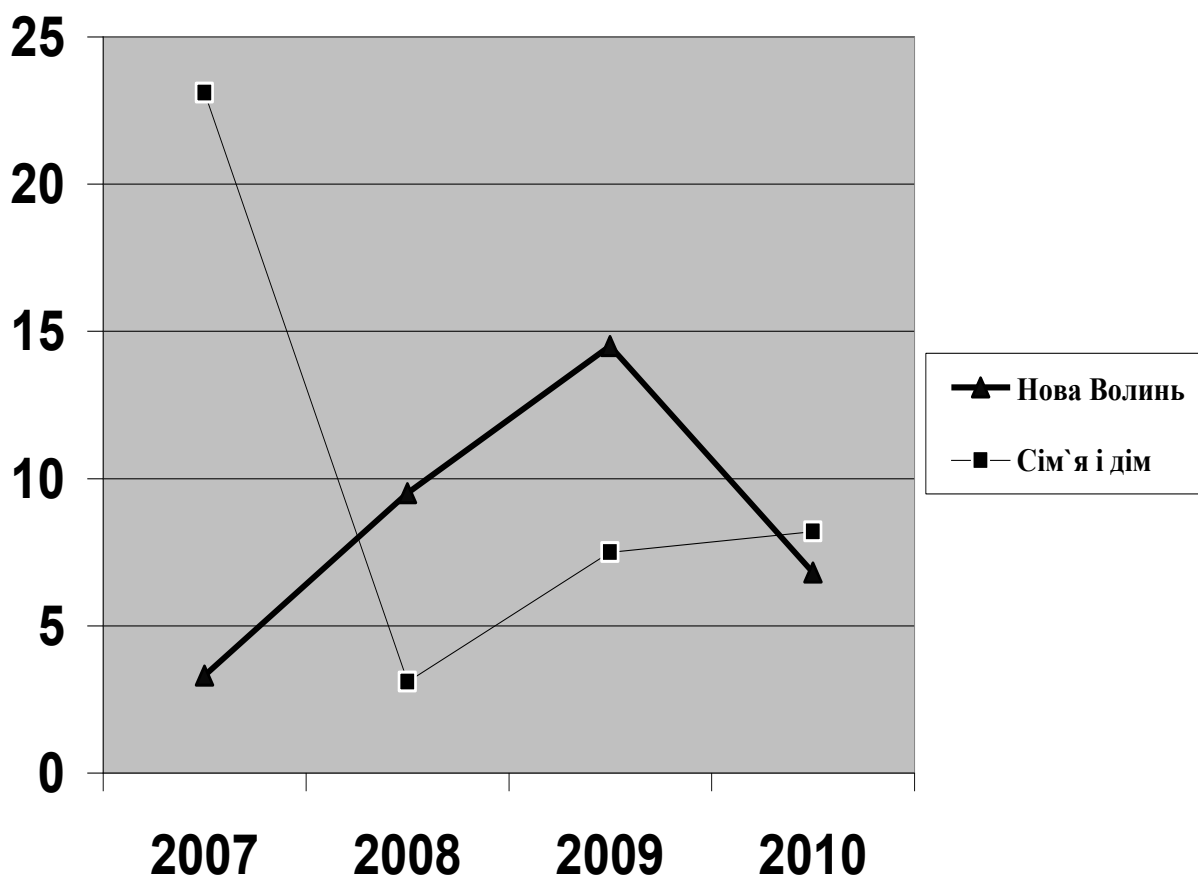

Рис. 2.6. Показники контент-аналізу згадування теми «земля» протягом періоду 2007–2010 рр.

Важливими для нашого дослідження вважаємо зіставлення отриманих результатів з основними тенденціями сучасної дискурсивної психології, вагоме місце серед яких посідає екологічний дискурс. М. Хелідей вважає, що екологічний дискурс можна виокремити з-поміж інших через параметр «тема», відповідно до якого потрапляють усі концепти взаємодії людини з навколишнім середовищем [202]. У результаті дослідження екологічних дискурсів, які відображені в текстах, різних за стилями і жанрами (публіцистика, художня і наукова література), учений виділяє такі основні концепти екологічного дискурсу: навколишнє середовище, забруднення, клімат.

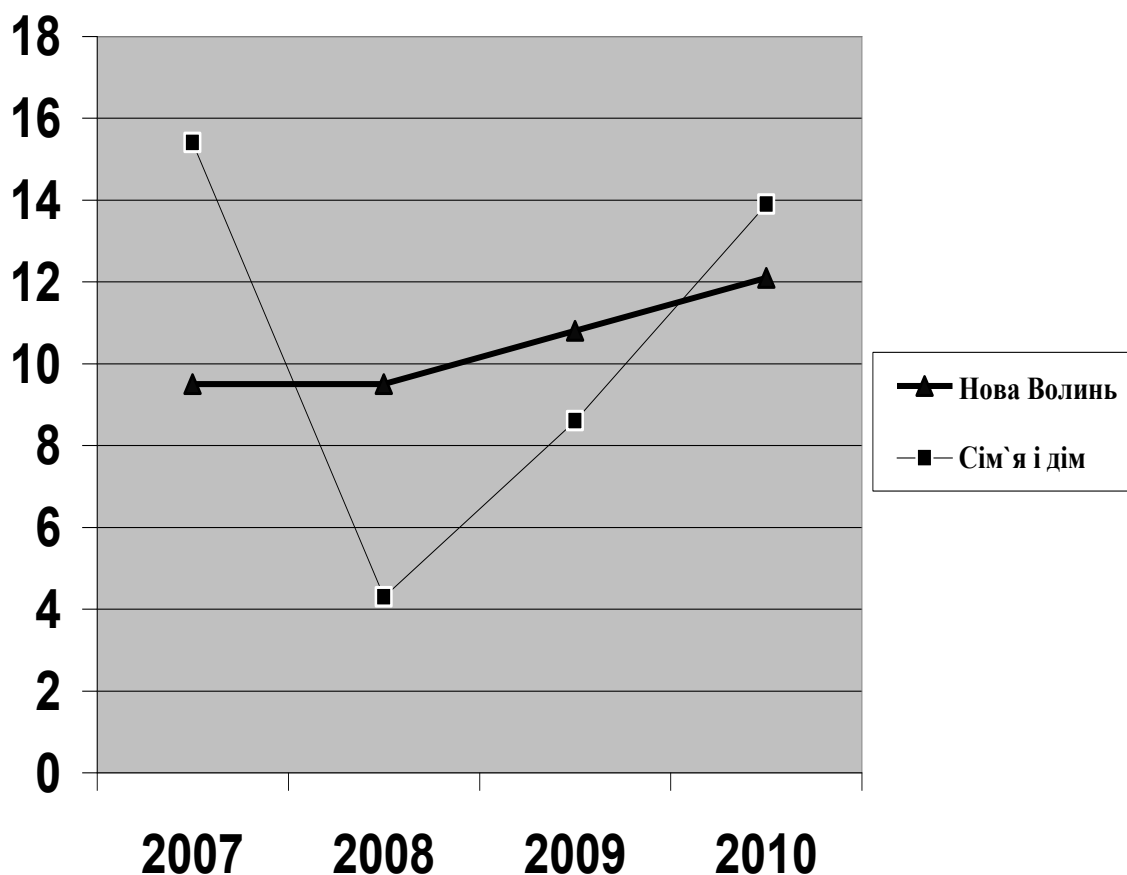

Рис. 2.7. Показники контент-аналізу згадування теми «шкідливі дії» протягом періоду 2007–2010 рр.

Як видно з рисунків 2.4–2.8, концепт «навколишнє середовище» у Волинських ЗМІ відображено у поняттях флори і фауни, землі та водойм, що, очевидно, пояснюється специфікою нашої області, її географічними особливостями й екоресурсами. Концепт «клімат» не отримав широкого висвітлення в регіональних ЗМІ, що, очевидно, пов'язано з відсутністю проблеми глобального потепління в нашому краї, яка натомість витісняється іншою українською проблемою – Чорнобилем та його наслідками. Водночас концепт «забруднення» отримав широке висвітлення в темах «шкідливі дії» та «забруднення» в регіональних ЗМІ.

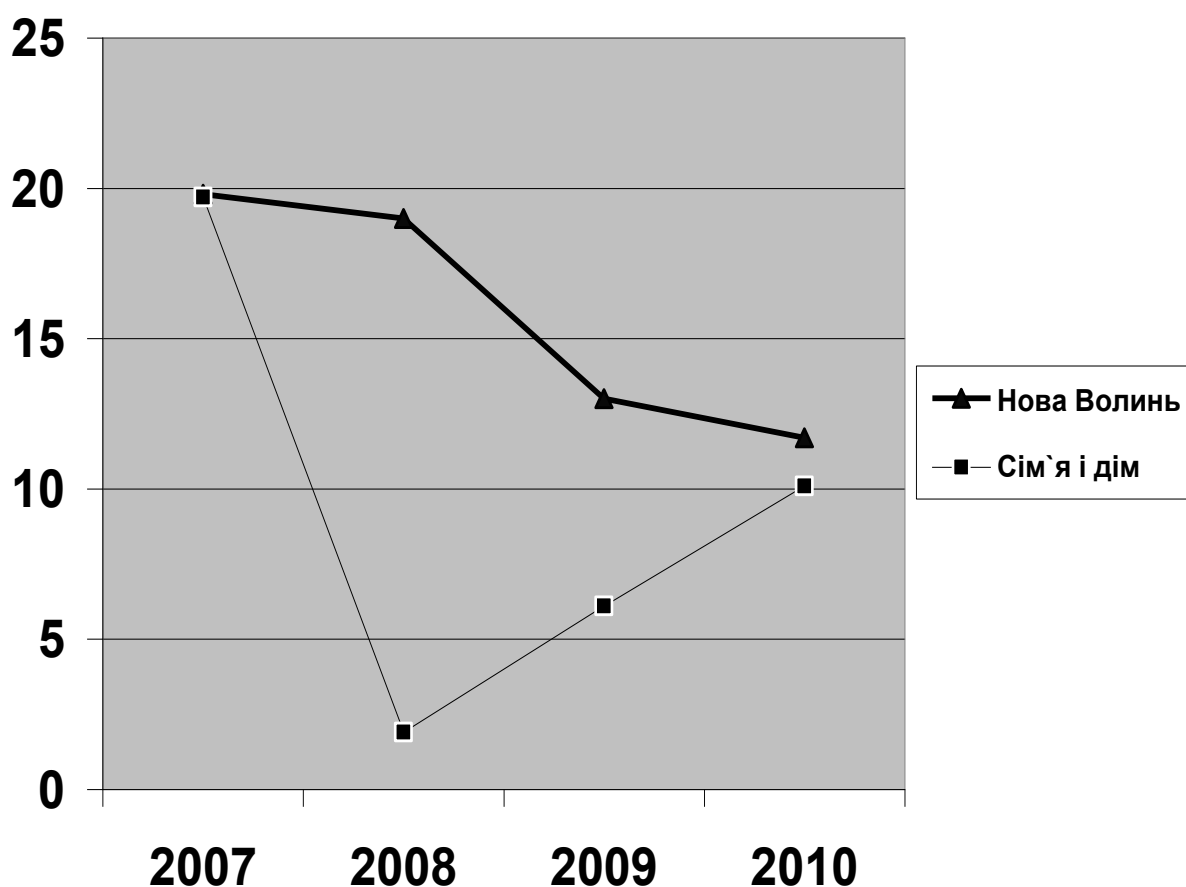

Рис. 2.8. Показники контент-аналізу згадування теми «забруднення» протягом періоду 2007–2010 рр.

Таким чином, контент-аналіз провідних друкованих органів Волинського регіону засвідчив значну кількість статей (загалом 58), зміст яких становить тема екології. «Найекологічнішим» серед них джерелом є «Волинь-нова», 64 % усіх публікацій якої саме такого спрямування. Найбільше публікацій стосується проблеми флори й фауни, водойм, шкідливих дій, забруднення – загалом 37 публікацій. Найменша уваги в газеті «Волинь-нова» приділено проблемі шкідливих дій, а в газеті «Сім'я і дім» – проблемі забруднення.

Безсумнівно, сьогодні проблема екології заслуговує на особливо пильну увагу й потребує постійного моніторингу з боку органів місцевого самоврядування, організацій, правоохоронних, природоохоронних та громадських організацій.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що об'єктом контент-аналізу слугували регіональні газети: «Волинь-нова» та «Сім'я і дім» за 2007–2010 роки. Для проведення контент-аналізу ми відбирали лише ті статті та повідомлення, що містили екологічну тематику.

Загалом результати контент-аналізу свідчать про те, що екологічна тематика достатньою мірою представлена в регіональних ЗМІ, що створює сприятливі умови для розвитку екологічної свідомості молоді Волинської області. Для підвищення вірогідності одержаних даних контент-аналіз зазвичай доповнюється інтент-аналізом, який більшою мірою визначає афективний компонент екологічної свідомості, оскільки визначає ставлення до різних фрагментів дійсності.

Метод інтент-аналізу розроблений у лабораторії психології мовлення та психолінгвістики в Інституті психології РАН під керівництвом Т. М. Ушакової. Назва походить від англійського слова *intention* (намір). Мовленнєва поведінка індивіда в соціумі є завжди інтенціонально спрямованою і впливає на адресата. Іntenція – це суб'єктна спрямованість на певний предмет, активність свідомості суб'єкта [140]. Будь-який текст є продуктом мисленневих процесів його автора, тому містить одну або більше інтенцій різної спрямованості.

Текст як засіб комунікації між автором та читачем має комунікативні інтенції двоскладової структури. Вираження такої інтенції має за мету: а) позначення об'єкта та б) ставлення до нього автора (мовця). Інтент-аналіз дає змогу дослідникові на основі тексту зробити аналіз інтенції.

Під час інтент-аналізу тексту особливу увагу приділяють його якісному наповненню, тобто не тому, про що каже автор статті, а тому, що саме він хоче сказати.

Інтент-аналіз, як правило, використовується на матеріалі текстів конфліктної спрямованості, зокрема політичних, пропагандистських, у текстах ЗМІ, передвиборчих виступів, оскільки одним із ключових аспектів цього методу є авторська оцінка – позитивна чи негативна – описуваних об'єктів. У таких текстах присутній так званий трикутник: ми – вони (свій – чужий) – третя сторона. Кожному з цих компонентів властива своя характеристика. Блок *ми* характеризується позитивно, на адресу блоку *вони* висловлюються докори, засудження, погрози і т. ін., тобто *вони* представляють ворога/опонента. Третя сторона – це в нашому випадку природа, яка потребує захисту.

Одним із варіантів процедури інтент-аналізу на матеріалі окреслених вище текстів є виділення на першому етапі кола обговорюваних об'єктів, а також зв'язків та відношень між ними [99]. В основі виділення об'єкта є його значущість, що виявляється в частоті, тобто подробицях його опису і кількості його згадуваних ознак (предикатів).

На другому етапі кожній ознаці (предикату) приписується конкретне, характерне їй значення за певними факторами, такими як: моральність, динамізм, компетентність.

В кінці усі результати узагальнюються. Здійснюється перелік найчастіше згадуваних об'єктів (наприклад, людина/група людей) із подальшою оцінкою за двополюсними шкалами *моральність – аморальність* (наприклад «+1», «0», «-1»), *динамізм – пасивність* (наприклад «+1», «0», «-1»), *компетентність – некомпетентність* (наприклад «+1», «0», «-1»). На основі цих узагальнень дослідник зіставляє свої власні, індивідуальні одержані результати інтент-аналізу з результатами, одержаними іншими дослідниками. Якщо оцінки збігаються, то можна стверджувати що експертні оцінки адекватні, а процедура проведена коректно.

Загальна тональність тексту може бути: нейтральна, оптимістична чи песимістична, важливо визначати, яка тональність характерна для тексту. Потрібно зауважити, що дослідник працює не з реальними описуваними

об'єктами під час аналізу текстів, а з їхнім образом, який був створений автором тексту.

Важливо те, що інтент-аналіз допомагає вирішувати проблеми соціально-психологічного та загальносоціального плану, адже під час дослідження текстів ЗМІ політичного та пропагандистського спрямування, можна помітити ступень викривлення «картини світу» авторами таких текстів, ступень та якість їхнього впливу на індивідуальну й масову свідомість. Необ'єктивна картина дійсності здатна трансформувати (іноді досить суттєво) уявлення про навколишній світ та соціально-політичні переконання адресатів.

Інтент-аналіз, на відміну від контент-аналізу, має хороший потенціал на менш глобальному рівні, тобто під час оперування з невеликими масивами текстів.

Завдання інтент-аналізу полягатимуть у визначенні таких аспектів:

1. Визначити коло обговорюваних об'єктів, а також зв'язків та відношень між ними.
2. Оцінити кожну групу осіб за факторами моральності, динамізму, компетентності (успішності діяльності).
3. Узагальнити результати.

На першому етапі виділяємо значущі об'єкти. Критерієм цієї значущості є наявність, як мінімум, двох дескрипторів в описі об'єкта. Об'єкт «шкідники» має понад два предикати, наприклад: свавілля, жорстокість, жадібність, грошолобство тощо.

Загальним є яскравий прояв супротивника як головного об'єкта, стосовно якого висловлюються негативні оцінки й боротьба позицій. Визначення опонента, який належить до категорії «чужий» автоматично визначає категорію «свій», тобто утворюються дві осі – блок «ми» та блок «вони».

Отже, ключовий об'єкт у текстах – шкідники природи (блок «вони»/«чужий»), який характеризується різко негативними оцінками.

Наступний об'єкт (блок «ми»/«свій») – свідомі громадяни, охоронці природи, наділені позитивними рисами.

Оцінюємо кожен об'єкт (групу) за факторами моральності, динамізму, компетентності (успішності діяльності). Експертна оцінка за об'єктами виглядає так (табл. 2.6):

Таблиця 2.6

Експертне оцінювання об'єкта

№ з/п	Назва об'єкта	Оцінювання за параметрами		
		моральність	динамічність	компетентність / успішність
1	Шкідники	-1	+1	+1
2	Дбайливі люди	+1	0	-1
3.	Природа	+1	0	-1

Першому об'єкту, як бачимо, приписуються ознаки динамічності й успішності. Водночас він кваліфікується як аморальний (-1). Другий об'єкт, навпаки, кваліфікується високоморальним (+1). Водночас велика питома вага пасивних конструкцій, зафіксованих у текстах під час опису другої групи (відбувається протистояння, ведеться війна; заборонялося) спричинює послаблення її динамічності/активності, а відтак свідчить про небажання називати активний суб'єкт, що послаблює динамічність другої групи. Через відсутність вдалих спроб захистити довілля і юридично, і фактично успішність/компетентність другої групи дорівнює нулю.

Узагальнення результатів інтент-аналізу дає змогу виділити такі провідні аспекти прагматичного спрямування текстів статей.

1. Коло обговорюваних дійових осіб:

1. Блок «Ми»: моральні, пасивні, неуспішні.
2. Блок «Вони»: аморальні, активні, успішні.
3. «Третя сторона» (природа): позитивна, безознакова за параметром активності, неуспішна.

II. Загальна тональність текстів – песимістична, яка виявляється у словах із негативною семантикою: *прикро, смерть, наплюжити, неповноцінна, сумна, загинути і т. ін.*

III. Заклик лінгвістично виражений, як правило, у таких одиницях: *повинен/повинна, необхідно, потрібно, дбаймо, час (щось зробити)*, кличних формах. У нашому випадку він експліцитно не виражений в більшості досліджуваних текстів. Лише в 10 % текстів його можна звести до формули: «Не будьмо байдужими до природи».

Отож, у формуванні образів автори ціннісно орієнтують читачів на негатив щодо кривдників природи, а не позитив: а) до природи та б) небайдужих до природи людей.

2.3.2. Психолінгвістичне дослідження індивідуальної екологічної свідомості

Психолінгвістичне дослідження індивідуальної екологічної свідомості студентів охоплює низку етапів. На першому етапі здійснювалося вивчення чуттєвої тканини екологічної свідомості, яке, за Л. В. Засекіною, представлене конотативним, ситуативним і асоціативним значеннями. У вітчизняних та зарубіжних психолінгвістичних теоріях важливого сенсу набувають дослідження різних компонентів значення слова. Значення містить ряд компонентів відповідно до тих способів та шляхів, які беруть участь у його формуванні – способи добору асоціації; визначення ознак та атрибутів об'єкта, вираженого в понятті; фіксування ситуації, у якій трапляється це поняття [61].

На основі цих способів утворення індивідуального значення слова у ньому можна виділити такі компоненти: асоціативний, конотативний та ситуативний. Функціонування цих компонентів забарвлює значення поняття в особисте ставлення людини до певного явища чи події.

В основі ознакового підходу лежить конотативне значення, за Ч. Осгудом, – це універсальне значення, яке у будь-якій мові може бути описане за такими

параметрами: сила, активність, оцінка. Конотативне значення, на протигагу денотативному, виражає емоційне ставлення суб'єкта до предметів реальної дійсності, свідчить про прийняття чи неприйняття певної життєвої ситуації та події.

Конотативне значення є первинним, дораціональним і слугує необхідною передумовою для породження логічного значення слова. Основою конотативного значення, яке вважається генетично найбільш ранньою формою значення, є переживання, у якому відображення та емоційне ставлення, особистісний смисл та чуттєва тканина ще дуже мало диференційовані. Аналогічними є дослідження психології суб'єктивної семантики та психосемантики, відповідно до яких структурування значення відбувається внаслідок «ідентифікації об'єкта сприймання чи ситуації зі слідом емоційного стану» [7; 154].

Асоціативне значення лежить в основі асоціативного підходу до дослідження значення слова, введеного у науковий обіг Дж. Дізом. Згідно з цим підходом важливим компонентом значення є низка асоціативних зв'язків певного поняття. Як зазначає В. Ф. Петренко, асоціативна техніка відображає і когнітивні структури, які знаходяться за межами мовних значень, й індивідуальні особливості досліджуваних та їхні особистісні смисли [134].

Ситуаційний підхід акцентує увагу на тому, що для кожного індивіда значення слова реалізується через включення його до конкретної життєвої ситуації як тривіально типізованої динамічної сутності. За основоположником цього підходу В. Я. Шабесом, будь-яке значення включене в низку подій, які розгортаються в часі, а тому, є ситуативним [181].

Для визначення асоціативного значення студентам як стимул пропонувалося поняття «природа» для надання асоціації, що першою спадає на думку. Надалі усі асоціації кількісно і якісно аналізувалися для побудови семантичного простору цього поняття у свідомості студентів (див. рис. 2.2).

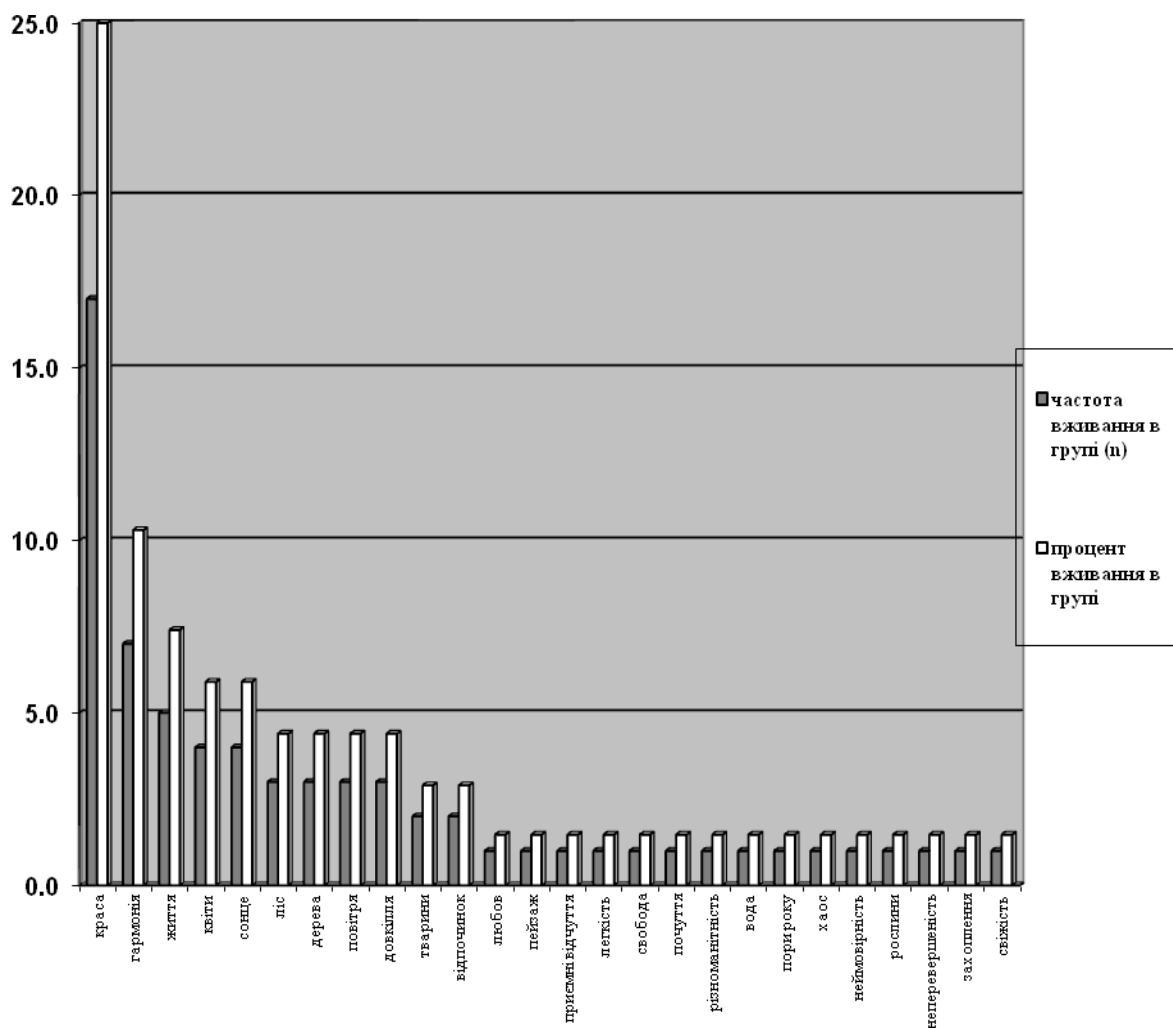

Рис.2.2. Показники асоціацій на слово «природа»

Як видно з діаграми, найбільш частотними асоціаціями на слово «природа» є *краса, гармонія, життя, квіти, сонце, ліс, дерева*. Таким чином, в індивідуальній екологічній свідомості студентів переважають перцептивно-афективні ставлення до природи, які означають об'єктну, прагматичну і включену взаємодію людини і природи. Запропоновані асоціації узгоджуються з результатами бесід зі студентами, протягом яких студенти згадували найбільш пам'ятні ситуації взаємодії з природою. Результати кількісного аналізу бесід дають змогу встановити найбільш частотні ситуації взаємодії, які розглядаються нами як ситуативне значення індивідуальної екологічної свідомості студентів. Перелік найбільш згадуваних ситуацій відповідно до питомої ваги їхнього згадування відображено у таблиці 2.7.

Таким чином, найчастотнішим ситуативним значенням екологічної свідомості є значення, що виникають у взаємодії студентів із лісом.

Таблиця 2.7

**Відсотковий розподіл
ситуативного значення екологічної свідомості студентів**

№ з/п	Ситуації взаємодії з природою	Відсотковий розподіл
1	Ліс	51 %
2	Озеро	21 %
3	Річки	8 %
4	Інше	20 %
5	Разом	100 %

Часто студенти зазначали про те, що «ліси Волині неповторні», «багато лісів вирубують на даний час», «Волинський регіон має багато лісів переважно змішаного типу» і т. ін.

Конотативне значення визначалося за допомогою методики семантичного диференціалу. Семантичний диференціал (СД), як зазначається в психолінгвістичній літературі, належить до проєктивних методів у психолінгвістиці. Цей спосіб вимірювання афективного або конотативного значення слів (текстів), застосовується також для вимірювання ставлення до інших понять та об'єктів.

Метод СД уперше запропонував Чарльз Осгуд у 1952 р. для вимірювання конотативного значення стимулу. Як уважає Ч. Осгуд, конотативні значення – ті стани, які мають місце під час сприйняття символу-подразника й обов'язково передують осмисленим операціям із символами. Ці значення виявляються у формі «афективно-чуттєвих тонів» [203]. Основою психологічного механізму, що дає змогу оцінювати за допомогою шкал СД різні стимули, є явище синестезії. Синестезія – це психологічний феномен, що полягає у виникненні відчуття однієї модальності під впливом подразника іншої модальності.

Інваріантною (універсальною) одиницею всієї сукупності шкал, що входять до фактора СД, є емоційний тон або образне переживання, які лежать в основі конотативного значення. Останнє є генетично ранньою формою значення, у якій відбиття й емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєва тканина слабодиференційовані. Саме це надає підстави розглянути конотативне значення як складову чуттєвої тканини [59].

Інтегровані фактори СД є універсальними стосовно мови досліджуваних і відповідають виділеній В. Вундтом трикомпонентній моделі опису емоцій (задоволення – напруга – збудження). Ч. Осгуд виділив три базових фактори: «оцінка», «сила», «активність» [203].

Для виконання цієї методики студентам для оцінювання пропонували поняття «природа» та нижченаведені шкали СД.

Фактор оцінки								
поганий	-3	-2	-1	0	1	2	3	хороший
огидний	-3	-2	-1	0	1	2	3	гарний
неприємний	-3	-2	-1	0	1	2	3	приємний
Фактор сили								
слабкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	сильний
маленький	-3	-2	-1	0	1	2	3	великий
легкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	важкий
Фактор активності								
повільний	-3	-2	-1	0	1	2	3	швидкий
пасивний	-3	-2	-1	0	1	2	3	активний
статичний	-3	-2	-1	0	1	2	3	динамічний

Оскільки використовуючи психосемантичне моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду у свідомості, дослідник має змогу заглибитись у реконструкцію індивідуальної системи значень, вважаємо, що показники конотативного значення є вираженням індивідуальної екологічної свідомості на рівні чуттєвої тканини.

Результати оцінювання поняття природи за наведеними шкалами оброблялися нами за допомогою факторного аналізу, методу головних компонент програмного забезпечення SPSS (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Результати факторного аналізу конотативного значення
індивідуальної екологічної свідомості**

Параметри конотативного значення	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
хороший	0,283	0,956	0,075
гарний	0,396	0,325	0,146
приємний	0,395	0,028	0,095
сильний	-0,014	0,157	0,987
великий	0,523	0,323	-0,223
важкий	0,153	-0,150	0,175
швидкий	0,514	0,276	0,230
активний	0,835	0,109	0,142
динамічний	0,543	0,107	-0,226

Статистична значущість проведеного аналізу є вищою за 0,05 ($p=0,664$), що свідчить про достатню кількість виділених факторів. Найбільші факторні навантаження за першим фактором спостерігаються за такими параметрами: великий, активний, динамічний. Таким чином, найбільш виражені ознаки відображають активність природи в екологічній свідомості студентів. Другий фактор представлений такими параметрами конотативного значення, як хороший, гарний, великий. Отже, другий фактор має навантаження краси і величі природи на рівні чуттєвої тканини екологічної свідомості. Третій фактор найбільш навантаження несе за ознакою сили, водночас спостерігаються

протилежні за полюсом ознаки динамічності та величності, таким чином, третій фактор відображає уявлення студентів про силу природи.

Якщо зіставити виділені фактори у психосемантичному просторі студентів стосовно поняття «природа» з класичними факторами Ч. Осгуда: оцінка, сила та активність, можна побачити, що фактор оцінки набуває у нашому дослідженні значної конкретизації. Так, студенти найбільш оцінювальними вважають такі характеристики, як велич і краса природи.

Смисли як складові екологічної свідомості студентів визначалися на основі творів «Природа у Волинському регіоні». Відповідно до наративного методу аналізів текстів, що дає змогу визначити їхній тип, запропонованого Н. В. Чепелевою, було визначено такі типи екологічних нарративів: емоційно-позитивний, емоційно-негативний, амбівалентний. Слід зазначити, що емоційно-нейтральних текстів не було встановлено серед екологічних нарративів. На думку Н. В. Чепелевої, саме в тексті відображаються основні смисли особистості, які послідовно розгортаються протягом викладу нарративу. У її працях зазначені, що смисл людської поведінки виражається більш повно в розповіді, а не в логічних формулах і законах, оскільки розуміння людиною тексту і розуміння нею самої себе алогічне. Людина усвідомлює себе через нарратив (оповідання) або безперервну інтерпретацію, завдяки якій вона виділяє серед власних життєвих подій певні моменти, що мають для неї смисл. Обрання методу нарративного аналізу для вивчення екосмислів студентів пояснюється тим, що провідна функція нарративу, за Н. В. Чепелевою, смислоутворювальна. Адже нарратив дає змогу усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли життя людини, усвідомити, що життя підпорядковане певній логіці в контексті історичного, культурного, соціального буття [180].

У дослідженнях вітчизняних психологів нарратив розглядають як упорядкування життєвих подій в єдину послідовність, що побудована на основі загальної життєвої концепції оповідача. Н. В. Чепелева зауважує, що текст-нарратив доцільно розглядати як засіб саморозуміння («історія для себе») та засіб самоподання, самопред'явлення («історія для іншого»). Ще однією з

функцій наративу є самопрезентація – саморозкриття, декларування і ствердження індивідуальної системи цінностей, поглядів, переконань.

Наведемо приклади творів респондентів, серед яких виділяються емоційно-позитивні, емоційно-негативні, амбівалентні.

З метою збереження авторського стилю ми залишаємо незмінними їх синтакси та орфографію.

Емоційно-позитивні твори:

1. *На Волині дуже красива природа. Тут чисто і акуратно, дерева красиві і великі, небо безхмарне, а сонце завжди посміхається, гріючи нас своїми тендітними промінчиками. У парку дуже красиво, а саме тоді, коли настає золота осінь і доріжки вкриваються помаранчево-жовтим золотом. А коли настає зима, то все вкривається осяйним снігом, здається, що ми попали в казку «Снігова королева», де все з льоду та снігу. Природа дарує по максимуму свої барви, які кожного року, будучи тими самими, виглядають зовсім по-різному...*

2. *Природа – скільки приємних, скільки турботливих, скільки ніжних почуттів викликає це слово. Для кожного з нас – вона несе щось своє. Красу природи Волинського краю важко описати, тому що вона бездоганна. Кожна пора року підкреслює у ній щось своє. Так, весною природа прокидається та милує око своїм пробудженням. Літом – вона пронизується теплом, світлом та бездоганністю. Осінню – мінливістю, капризністю та різнобарвністю. Зимую – мороз, холод, теплі шапки, теплий одяг, рукавички, сані – для дітей це найкраща пора року...*

3. *Красу та велич природи Волинського краю описала ще Леся Україна у своїх творах. Але і цього Вам буде замало, Вам необхідно відвідати наш край у кожному пору року. Відвідайте Волинь весною і ви переконаєтесь наскільки тут красиво. Як це все піднімає настрій та змушує думати про величне та світле. Влітку з друзями підіть до річки, поплавайте, відпочиньте – і ви зможете відчувати себе у піднесеному настрої. Зайдіть у ліс у вересні, у жовтні та вдихніть на повні груди, по збирайте гриби та отримайте задоволення на*

повну. А взимку, коли мороз сковує ріки та озера, коли сніг притрушує верхівки дерев а під ногами рипить сніг – то ти відчуваєш себе мов у казці...

4. Чи зрівнюється щось із красою Волині? З її безкраїми лісами, полями, озерами? Мабуть ні. Нас з дитинства приваблювала краса природи, її гармонійність, ідеальність. В моїй уяві природа завжди асоціювалась з прогулянками по лісах, горах, озерах та довгими роздумами про велич краси нашого краю...

5. Волинська природа насичена своїми барвами, манить до себе. Кожна пора року має свої ознаки краси, гармонії, любові, чогось прекрасного. Вона насичує нас різними емоціями, почуттями, життєвою енергією. Природа розслабляє, заспокоює – це своєрідна релаксація для твого серця та душі...

Спробуємо проаналізувати ці твори докладніше. Основні характеристики тексту: зв'язність, сюжетно-лінійна побудова, цілісність, діалогічність. Розкриваються важливі події життя з природи, які приносять авторові велику насолоду і відображають перцептивно-афективне ставлення до природи. У процесі викладу зіставляються факти життя природи і особистісних характеристик – романтизму, мрійливості, віри у казку. У результаті цього здійснюється вибір тактик і цілей поведінки у взаємодії з природою – естетичне задоволення. Варто зауважити, що вони проектуються і на майбутнє. Можна стверджувати, що в цьому наративі створюється позитивна концепція існування людини і природи. Описаний час (пори року), місце (парк), витримана часова послідовність подій. У цих текстах яскраво простежується позитивне ставлення до природи, яке можна визначити як суб'єктне, непрагматичне і включене. Таким чином, емоційно-позитивний наратив передає позитивні екосмисли, які виражаються в суб'єктному, непрагматичному і включеному ставленні до природи як найкращий тип взаємодії у відносинах «людина–природа».

Розглянемо приклад емоційно-негативних творів більш докладно:

1. Природа у Волинському регіоні досить різноманітна. Екологічний стан довкілля вражає. Його компоненти прогресивно забруднюються (на

жаль). Та не будемо давати невтішні прогнози вигляду Волині через декілька років.

На даний час у Волинському регіоні природа здебільшого стає більш забрудненою, не доглянутою. Вирубують ліси, натомість будують фабрики, будинки тощо. Не задумуючись, що поступово руйнується, нищиться наше життя. Бережіть природу...

2. Природа Волинського краю далеко не ідеальна. Люди перестали дбайливо ставитись до неї та засмічують її усіма можливими засобами: теплові електростанції, металургійні і хімічні заводи, автомобілі, які сильно забруднюють нашу атмосферу та багато інших чинників, які негативно впливають на наше довкілля.

Кожна людина повинна нести відповідальність за свої дії та за шкоду, яку вона приносить середовищу...

3. Ну що тут сказати? Картина не втішна. Порівнюючи нашу країну, зокрема і наш регіон, з іншими країнами, в нас повний «смітник». Сміття викидають на вулиці: пляшки, поліетиленові пакети лежать повсюди. У нас навіть не карають штрафами за нанесення такої шкоди, у порівнянні з іншими країнами.

Лісам Волинського краю негайно потрібна допомога, вони гинуть через необережне ставлення до них. Природа не може захистити сама себе, а людей не турбує те, що на місці де було розведене багаття протягом трьох-чотирьох років нічого не росте, знищується уся рослинність. На тих місцях де відпочивали люди залишаються пошкоджені вогнем дерева, обламані гілки, написи на деревах, зарубки, уже не говорячи про консервні банки, папір та поліетиленові мішки.

А озера, ріки! В якому вони жахливому стані. Люди постійно викидають у водоймища сміття та непотрібні їм речі. Не задумуючись над тим яку шкоду вони завдають природі.

Завдання кожної освіченої людини – зберегти навколишнє середовище для наших нащадків, свідомо розуміти яку шкоду може завдати людська

безвідповідальність, а не лише бездумно милуватися красою та мальовничістю лісів, озер, рік...

4. *Волинський край здавна славиться своїми краєвидами. Проте на сьогодні вони не є в такому ідеальному стані, в якому були раніше.*

У всьому світі люди намагаються якщо не повністю, то хоча б максимально зменшити забруднювати природне середовище, проте не ми.

Ми не усвідомлюємо і не розуміємо важливості захисту природи від того лиха, що завдає їй людство. Потрібно навчитися цінувати та оберігати навколишнє середовище, більш бережно ставитися до природи...

5. *Природа це те що нас оточує. Сумно коли люди не усвідомлюючи знищують природу. Ми, беручи від неї все, нічого не даємо взамін, підлаштовуємо під себе, тим самим вичерчуємо її ресурси, навіть не дякуючи. Вимальовується сумка картина коли на очищених територіях з'являються звалища сміття, фабрики, заводи. Природа гине під руйнівним впливом людей, які вважають, що природні ресурси нескінченні, які переконані, що людина найвища цінність у Всесвіті, а усе природне середовище, що її оточує належить людині...*

Наративи з негативним ставленням до факту забруднення природи, як бачимо, характеризуються часовою послідовністю подій, водночас ці події не завжди знаходяться у хронологічному порядку. Відображаються дії, які спричиняють суто негативні зміни в навколишньому середовищі. Розкриття конфліктів людини і природи супроводжується негативною оцінкою автора щодо споживацького ставлення до природи. Слід зазначити, що в наративах викладаються негативні події, певною мірою аналізуються причини, навіть робиться спроба закликати до зміни ставлення до природи. Водночас створюється ефект перерваного наративу, що викликає песимізм у баченні майбутнього природи. Отож, проаналізовані наративи відображають негативні екосмисли, які характеризують прагматичне, об'єктне і відчужене ставлення до природи. Примітним є використання безособових речень, не завжди зрозумілою є позиція автора (*вирубують ліси, будують фабрики, руйнується життя...*).

Проаналізуємо амбівалентні твори:

1. *Природа у Волинському регіоні – це ліси, зелена, красива, інколи забруднена. У людей природа відграє різне значення: для когось це забруднені території, а для інших – це свіже повітря, красиве видовище. На даний час багато лісів обрубують і строять дома, виробництва, через це знищується природа...*

2. *На мою думку, природа у Волинському регіоні на жаль знаходиться не у належному стані. Люди не цінують того, що їх оточує та не намагаються покращити її благо. Порівнюючи стан природи із минулими роками сьогоднішня влада Волинської області запровадила чимало заходів по її очищенню та покращенню. Адже наш край квітне своєю різнобарвністю та заворожує кожного своєю красою.*

Ми повинні цінувати те що маємо та покращувати наше оточуюче середовище. На мою думку природа не заслуговує такого ставлення до себе, адже вона приносить багато корисного та цінного Нам, вона гідна нашої підтримки, любові, та турботи.

Отже, природа – неоціненне багатство Волинського регіону, яке люди повинні плекати, шанувати і оберігати, адже в якийсь момент вона може помститись нам за необережне ставлення до себе...

3. *Волинська природа багата гармонією, красою, прекрасними краєвидами. Особисто для мене природа є одним з елементів існування у житті. Свої погляди люди спрямовують заради власних потреб, тим самим знищують половину навколишнього середовища, в якому перебувають. Наше ставлення до природи відчутно в майбутньому проявиться...*

4. *Взагалі, природа – це щось неймовірне, надзвичайне, від неї ніколи не знаєш чого чекати. Природа надихає своєю красою, величчю на щось позитивне, приємне. Під час відпочинку на природі можна отримати багато позитивної енергії, позитивних вражень та приємних емоцій.*

Волинська природа – це безмежний потік життєвої енергії. На жаль, сьогодні свій розум людина намагається спрямувати на задоволення власних

потреб, тим самим знищуючи природне середовище, яке її оточує і від якого вона залежить. Людина не розуміє, що наслідки того, як вона зараз ставимося до природного середовища, будуть негативно відчутні у нашому майбутньому. Саме тому, для того щоб природне середовище остаточно не загинуло від руйнівних впливів людей, потрібно змінити уявлення людини про взаємостосунки людини в природі. Не лише брати від природи усе необхідне, але й піклуватися про її збереження...

5. Природа – це частина нас і саме від неї ми постійно залежні, на Волині дуже красива природа.. Але, нажаль, зараз її стан у Волинському регіоні потребує відновлення та званої допомоги. Засмічуючи її, населення не задумується про наслідки, адже кожен папірець кинутий людиною в подальшому створить нікому непотрібне звалище. Теперішнє покоління нажаль розпочати виховання з самого себе не бажає і це є великим недоліком, адже звинувачуючи інших в негативній поведінці стосовно природи, самі змінитися не хочуть...

Для таких амбівалентних текстів характерним є складна сюжетно-лінійна побудова, яка затьмарює позицію автора. Студент є певним стороннім спостерігачем, який викладає факти взаємодії з природою, підтверджується наявність слів із семантичною дифузністю, наприклад *одні, інші*. Один і той самий об'єкт та його стан – природа – сприймається одночасно і як позитивний, і як негативний. Це може бути результатом неусвідомлення до кінця екологічної проблеми в суспільстві, нерозуміння її сутності, що створює ефект незавершеного наративу. Тому смисли таких наративів можна вважати амбівалентними.

Результати проведеного наративного аналізу дають змогу зробити такі узагальнення стосовно екосмислів студентів (табл. 2.9).

Слід зазначити, що серед екологічних наративів студентів переважають саме амбівалентні, оскільки автори намагаються поєднати, з одного боку, неперевершену красу Волинського краю, а з іншого – катастрофічне її знищення та негативний вплив сучасного техногенного суспільства.

Таблиця 2.9

Результати дослідження смислів екологічної свідомості

№ з/п	Тип екологічного наративу	Смисли екологічної свідомості	Основні характеристики екологічної свідомості
1	Емоційно-позитивний	Позитивні екосмисли	Суб'єктне, включене, непрагматичне свідоме ставлення до природи
2	Емоційно-негативний	Негативні екосмисли	Об'єктне, прагматичне, відчужене свідоме ставлення до природи
3	Амбівалентні	Амбівалентні	Об'єктне/суб'єктне, прагматичне/непрагматичне, включене/відчужене свідоме ставлення до природи

Важливим завданням залишається визначення індивідуальної свідомості через встановлення значення екологічної свідомості. За О. М. Леонт'євим, значення – це акт узагальнення досвіду, надбаного попередніми поколіннями, яке стає власністю конкретної особистості. Для встановлення значення слова ми просили студентів визначити поняття *природа*, що в подальшому розглядалося нами як остенсивне, релевантне, функціональне і операціональне [60]. Остенсивне визначення слова охоплює основні поняття, які входять до його обсягу. Наприклад, природа – це сукупність живих і неживих елементів, які розташовані в межах планети. До остенсивного визначення належать такі поняття, як живі і неживі елементи, планета. У релевантному визначенні основна увага приділяється причинно-наслідковим зв'язкам у відносинах з природою, наприклад, природа – це забруднене середовище у наш час внаслідок діяльності людини. В операціональному визначенні основна увага приділяється активності суб'єкта в природі, наприклад, природа – це життя

рослин, тварин і людей. Функціональне визначення передбачає визначення функцій природи та її значущості загалом, наприклад, природа – це джерело існування усього живого на землі. Як зазначає О. О. Леонт'єв, наявність різноманітних визначень одного й того ж самого поняття навіть у його системно-мовному розумінні, що зафіксовано у словниках, науковій літературі, зумовлено тим, що різні автори роблять акцент на інші визначення: остенсивне, релевантне, операціональне і функціональне. Розподіл визначень, запропонованих студентами у нашому дослідженні, викладено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Розподіл видів значення поняття «природа» у вибірці студентів

№ з/п	Види значень	Розподіл у %
1	Остенсивне	73,2
2	Релевантне	2,7
3	Операціональне	23,0
4	Функціональне	1,1
	Разом	100

Як видно з таблиці, найпоширенішим визначенням є остенсивне, що свідчить про тенденцію студентів до фіксації основних елементів природи. Так, при визначенні поняття «природа», студенти зазначають про наявність рослин, тварин, річок, озер, живих істот, людей. У визначеннях також спостерігається виокремлення важливої ролі людини у функціонуванні природи, а не навпаки – природи в житті людини. Наприклад, природа – це гармонійний перебіг явищ, все, що нас оточує, що створено людиною. Наявність операціональних визначень свідчить про об'єктне ставлення студентів до природи. Водночас трапляються визначення, які передбачають важливість природи, її значущість для існування життя на планеті. Ці визначення належать до обсягу функціональних і передбачають суб'єктне та непрагматичне ставлення до

природи. Наприклад, природа – це надзвичайна сила на Землі, природа – це необхідна передумова нашого життя, природа – це найважливіше.

Аналіз результатів психолінгвістичного дослідження дав змогу уточнити схему екологічної свідомості студентів із позиції системно-динамічного підходу (див. рис. 2.10).

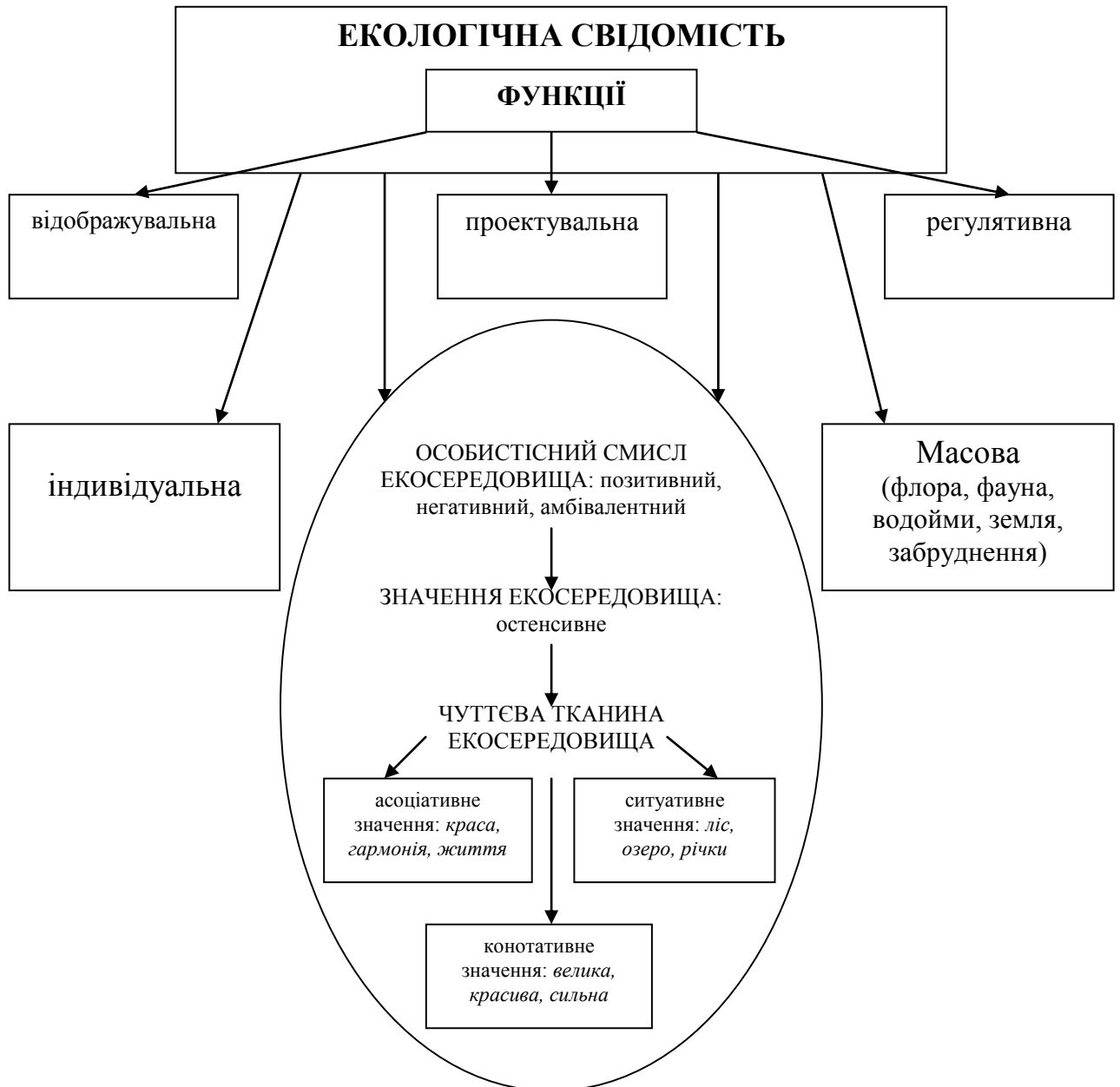

Рис. 2.1. Екологічна свідомість студентів з позиції системно-динамічного підходу

Таким чином, психолінгвістична діагностика дала змогу виокремити основні складові на рівні чуттєвої тканини, значень і смислів в індивідуальній

екологічній свідомості студентів. Результати психолінгвістичної діагностики, як і власне психологічної діагностики екологічної свідомості студентів, свідчать про переважання об'єктного і прагматичного, часто відчуженого і споживацького ставлення до природи.

Взаємодія чуттєвої тканини, значень і смислів екологічної свідомості студентів дає змогу встановити особливості її функцій: відображення екологічного середовища як об'єкта людської діяльності, проектування об'єктного ставлення та реалізація його у споживацьких діях. Водночас слід відзначити і наявність перцептивно-афективного ставлення до природи у студентів, що означає, передусім, захоплення і задоволення нею. Разом з тим це ставлення не формує суб'єкт-суб'єктної, непрагматичної активності в діаді людини і природи та паритетності у їхніх відносинах. Такі висновки свідчать про необхідність розроблення програми розвивального впливу на екологічну свідомість студентів з урахуванням виділених її системно-динамічних особливостей.

Висновки до другого розділу

У розділі представлено основні результати емпіричного вивчення екологічної свідомості студентів у сукупності її системно-динамічних характеристик.

Реалізація принципу остаточної мети екологічної свідомості як динамічної системи втілилася у вивчення особливостей типу екологічної мотивації та екологічного ставлення і настанов як показників сформованості екологічної свідомості студентів. Було встановлено, що на першому місці у студентів проявляється практичний тип мотивації (30 %); на другому – естетичний тип мотивації (28 %); прагматичний тип мотивації посідає третє місце (25 %); когнітивний тип мотивації на останньому місці (17 %) за своїм вираженням. Таким чином, у студентів переважає тип мотивації до оволодіння практичними технологіями стосовно ефективного використання природного

середовища, а також естетичного захоплення природою. Тип мотивації, що спрямовує на інформаційний пошук студентів для якнайоптимальнішого використання природних ресурсів, посідає останнє місце.

Результати дослідження також засвідчили, що у студентів домінує естетична настанова (природа як об'єкт краси) – 42 %, на другому місці – прагматична настанова (природа як об'єкт використання) – 27 %, третє місце посідає когнітивна настанова (природа як об'єкт отримання знань) – 21 %, найменшу кількість отримала етична настанова (природа як об'єкт охорони) – 10 %.

Аналіз результатів дослідження ставлення до природи свідчить про те, що у студентів домінує перцептивно-афективна шкала (естетичного освоєння об'єктів природи) – 26 %; за нею слідує – практична шкала (практична взаємодія з об'єктами природи) – 23 %, наступна – поступлива (зміна оточення) – 19 %, за нею шкала натуралістичної ерудиції (сукупність відомостей про об'єкти природи) – 17 %, остання – когнітивна шкала (пізнавальна активність) – 15 %. Такі показники засвідчують, що у студентів найбільш сформованим є естетичне й прагматичне ставлення до природи, інакше кажучи, вона сприймається ними як «красива та корисна».

Реалізація принципу єдності і зв'язаності екологічної свідомості в цілісній особистості зумовила зіставлення екологічної свідомості, а також особистісних станів і властивостей, стилів міжособистісної взаємодії. Виявлення значущих показників кореляційних зв'язків екологічної свідомості з особистісними характеристиками вказує на доцільність вивчення екологічної свідомості як відкритої системи, що належить іншій системі – особистості як носієві цієї свідомості.

Реалізація принципу функціональності дала змогу встановити специфіку функціонування екологічної свідомості студентів відповідно до спеціалізації навчання, статі, місця проживання. Встановлено, що в чоловіків переважає прагматичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами порівняно з жінками, відповідно 3,31 і 2,58 балів, $p < 0,05$; також у чоловіків порівняно з

жінками вищі показники натуралістичної ерудиції, відповідно 4,96 і 4,03 балів, $p < 0,05$; за практичною шкалою вищі показники у жінок, ніж у чоловіків, відповідно 4,37 і 3,83 балів, $p < 0,05$. Виявлено значущі відмінності між показниками студентів факультету психології, ІФКЗ, хімічного факультету за параметрами перцептивно-афективного ставлення, відповідно 3,75; 4,52; 4,46 балів, $p < 0,05$, а також натуралістичної ерудиції, відповідно 4,47; 4,71; 3,85 балів, $p < 0,05$. Вищі показники практичного типу мотивації виявлено в мешканців сільської, порівняно з міською територією, відповідно 4,6 та 3,93 балів, $p < 0,05$.

Принцип ієрархії зумовив необхідність послідовного вивчення екологічної свідомості у взаємозалежності її масової та індивідуальної форм. Результати використання психолінгвістичної діагностики дали змогу виявити особливості масової екологічної свідомості у Волинській області, а також індивідуальну екологічну свідомість на рівні чуттєвої тканини і смислів за допомогою значення. Масова екологічна свідомість у Волинському регіоні представлена такими основними концептами, як флора і фауна, водойми, земля, шкідливі дії та забруднення. Простежено динаміку масової екологічної свідомості на рівні виділених концептів упродовж 2007–2010 років. Результати інтент-аналізу регіональних ЗМІ свідчать про те, що в масовій свідомості панує негативне ставлення до кривдників природи, а також позитивне ставлення до самої природи і небайдужих до неї людей.

Аналіз результатів дослідження індивідуальної екологічної свідомості дав змогу визначити асоціативні, конотативні та ситуативні значення стосовно природи, а також позитивні, негативні та амбівалентні екосмисли студентів.

Результати емпіричного вивчення екологічної свідомості свідчать про необхідність її розвитку у студентів.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Психологічні засади розвитку екологічної свідомості студентської молоді на сучасному етапі наукової думки

Психолого-педагогічні технології, спрямовані на підвищення рівня екологічної свідомості, оформлюються на сучасному етапі у процес екологічної освіти. На думку вчених, головне в екологічній освіті – це формування певного світогляду, екологічної свідомості. Учений наголошує на необхідності «повернутися до природи» в плані чуттєвості, вражень, розумінні нерозривної єдності з нею [65].

Подібної позиції дотримуються й інші вчені. Так, А. М. Львовчкіна, О. В. Рудоміно-Дусятська вказують на те, що формування екологічної свідомості передбачає створення як екологічної теорії, так і екологічної психології – системи почуттів, настанов, які ґрунтуються на системі цінностей з домінантою природи; потреби в збереженні природи. Усе це досягається в результаті загальної екологічної освіти та екологічного виховання [109; 148; 149].

В. О. Хрутьба пропонує методичний підхід до формування екологічної свідомості школярів та студентів у формі екологічного проекту. Вона вказує на те, що такі методи, як дослідницькі, та метод проектів, перетворюють особистість на суб'єкт педагогічного процесу, а також спрямовуються на формування та розвиток екологічної культури, свідомості [178].

У процесі дослідження психологічних засад особистісно-орієнтованого навчання молоді в системі неперервної професійної освіти [6; 10; 11; 12; 102; 103; 143; 144; 169] було визначено низку психолого-педагогічних принципів, за якими доцільно вибудувати і професійну, і власне еколого-психологічну

підготовку. До цих принципів належать: принцип історизму; принцип гуманізації; принцип духовності; принцип психологізації професійної підготовки; принцип особистісного підходу; принцип послідовності та безперервності у професійній підготовці; принцип єдності соціалізації та індивідуалізації у розвитку особистості; принцип суспільно-особистісного прагматизму та партнерства; принцип еврилогізації; принцип екологізації.

Сучасне молоде покоління покликане не тільки адаптуватися, а й критично переосмислити досвід і результати антропоцентричного ставлення до природи, змінивши його на екоцентричне. Тому в контексті глобальних екологічних проблем ми повинні бути орієнтовані на виконання екологічних функцій, які акцентують увагу на збереженні всіх компонентів природи загалом, забезпеченні умов для збереження життя. Для цього необхідно розвинути у студентів екологічну свідомість.

Учені по-різному знаходять шляхи вирішення цієї проблеми. Так, наприклад С. Д. Дерябо і В. А. Ясвін розробили свій підхід до формування екологічної свідомості, який позначили як концепцію екологічної психопедагогіки. Як психологічну основу цієї концепції вони використовували встановлені ними механізми формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до світу природи за допомогою суб'єктифікації природних об'єктів. Визнаючи неможливість подолання екологічної кризи без зміни панівної екологічної свідомості, вони пропонують ключовим аспектом дослідження індивідуальної і групової екологічної свідомості [50].

Як наголошувалося вище, ці автори дають визначення поняття «екологічна свідомість» як сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею.

Формування екоцентричної екологічної свідомості кардинальним чином змінює поведінку людей щодо природи у бік суб'єктної взаємодії з нею.

Істотними є три найважливіші методологічні особливості формування екологічної свідомості [52]:

1) природа розглядається як «світ природи» (сукупність конкретних природних об'єктів або природних комплексів, узятих в їхній суб'єктивній одиничності та неповторності), а не як «безлике природне середовище»;

2) основний акцент робиться на відмінності суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного типів особистісного (суб'єктивного) ставлення до світу природи;

3) для дослідження взаємодії людини зі світом природи використовується концептуальний, поняттєвий і методичний апарат соціальної психології та психології особистості.

Взаємодія з природними об'єктами може стимулювати людину до аналізу своїх особистих властивостей, емоційних реакцій, поведінки щодо природного об'єкта. Подібний аналіз рефлексії як наслідок взаємодії з природою обумовлює етичний самоконтроль особистості [50].

У результаті рефлексії людина може, наприклад, зробити висновок про те, що для успішної взаємодії з природними об'єктами їй недостатньо знань, що стимулює, наприклад, її пізнавальну активність у відповідній галузі. Використання процесу взаємодії зі світом природи у формуванні суб'єктного ставлення до нього повинне враховувати можливий прояв таких феноменів міжособистісного сприйняття, як ідентифікація та емпатія. Ідентифікація – ототожнення індивідом себе з іншими, безпосереднє переживання суб'єктом того або іншого ступеня тотожності з об'єктом (наприклад, ідентифікуючи себе з бездомною, тремтячою від холоду собакою, людина відчуває бажання «нагодувати й обігріти» її). Емпатія розуміється як механізм, що актуалізує особистість як здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншого [52].

Учені вважають, що завдяки механізмам ідентифікації та емпатії, результатом сприйняття природного об'єкта може бути симпатія до об'єкта, спонукаючи людину до подальшої взаємодії з ним, приділенню йому уваги і допомоги. Як вже відзначалося раніше, у процесі взаємодії людини і природи

найважливіше знати, чи сприймає людина природу як об'єкт чи як суб'єкт. Взаємодія з природою і відповідно розвиток суб'єктного ставлення до неї відбуватиметься, на думку авторів, якщо природний об'єкт суб'єктифікувати, інакше можна буде говорити тільки про односторонню (суб'єкт–суб'єктну) дію людини на природу.

Інакше кажучи, розглянутий підхід характеризується суб'єкт – суб'єктною логікою взаємодії людини з об'єктами навколишнього світу природи. Таким чином, першоосновою у формуванні екологічної свідомості людини, на думку С. Д. Дерябо і В. А. Ясвіна, є формування її суб'єктного ставлення до світу природи.

Вітчизняний дослідник у галузі екологічної психології В. О. Скребець вказує на те, що екологічна свідомість як соціальна і психологічна категорія є центром, ядром, навколо якого здійснюється екологічна освіта та виховання. Автор вважає, що предметом педагогічних технологій екологічної освіти повинні бути комплексні, інтегровані, міждисциплінарні наукові предмети природничого, управлінсько-технологічного, соціально-педагогічного, еколого-психологічного та інших циклів. В. О. Скребець зауважує, що саме на основі цих знань потрібно формувати навички екологічного мислення, а інші складові екологічної свідомості (психічні стани, суб'єктивні оцінки, ціннісні орієнтації, досвід) необхідно віднести до компетенції екологічного виховання [160; 161].

С. С. Хромов пропонує три принципи стратегії освіти в галузі охорони навколишнього природного середовища: безперервна екологічна підготовка, її міжпредметність і професійна спрямованість. Учений вважає, що формуванню екологічної свідомості можуть сприяти активні методи навчання, зокрема рольові та імітаційні ігри, дискусії [177].

На думку С. В. Шмалей, процес формування екологічної особистості проходить декілька етапів [186]:

– перший етап – лабіалізація особистості, у результаті якої людина починає переконуватися в неадекватності своїх об'єктно-прагматичних стратегій екологічної поведінки, сприймати їх як значну особисту поразку,

бажання перебороти, яке, у свою чергу, зумовлює готовність до засвоєння нових стратегій і відповідних технологій;

– другий етап – у процесі екологічної діяльності освоюються адекватні технології взаємодії з природними об'єктами. Як наслідок відбувається інтеріоризація суспільно вироблених уявлень про екологічну доцільність, причому особистість набуває відповідних операційних засобів для реалізації свого нового ставлення. На думку вченого, на другому етапі складаються передумови для переходу від одностороннього впливу на природу до взаємодії з нею: реакції природних об'єктів на активність особистості починають суб'єктивно інтерпретуватися як «відповіді природи», які через механізм рефлексії коректують поведінку.

– третій етап – у результаті суб'єктифікації природні об'єкти починають осмислюватися і сприйматися як рівноправні партнери взаємодії. С. В. Шмалей вказує, що на цьому етапі людина перестає сприймати себе відокремленою від природи, а відчуває себе її частиною. «Особистість, що володіє подібним гармонійним способом світу, і є екологічна особистість» [186]. Учений підкреслює, що з позицій екологічної психопедагогіки саме через підструктуру стратегій і технологій взаємодії з природою найбільшою мірою формується прагнення до непрагматичної взаємодії з нею, яка властива екологічній особі. «Тому головним орієнтиром при вирішенні цього завдання екологічної освіти є організація такої діяльності особистості, у процесі якої відбувається освоєння непрагматичних стратегій і відповідних технологій взаємодії з природою» [59, с.202].

В. А. Ясвін також розглядає цю проблему, вважаючи, що «... проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує створення нової парадигми екологічної освіти, яка повинна спиратися на відповідну «психологічну базу». При цьому проблема дослідження психологічних механізмів взаємодії людини зі світом природи залишиться однією з центральних у процесі розроблення психологічних основ сучасної екологічної освіти» [194, с. 4].

С. Д. Дерябо і В. А. Ясвін описують три основні завдання у формуванні екологічної свідомості особистості з позиції екологічної психопедагогіки [52]:

1) формування адекватних екологічних уявлень. Така система уявлень дозволяє особистості знати, що і як відбувається у світі природи і між людиною та природою і як слід діяти з погляду екологічної доцільності. Головним орієнтиром при цьому є формування в особистості розуміння єдності людини і природи, яке сприяє виникненню у неї психологічного включення в світ природи.

2) формування ставлення до природи. Сама по собі наявність екологічних знань не гарантує екологічно доцільної поведінки, для цього необхідне ще і відповідне ставлення до природи. Воно визначає характер цілей взаємодії з природою, мотивів, готовність вибирати ті або інші стратегії поведінки.

3) формування системи умінь і навиків (технологій) взаємодії з природою. Для того, щоб екологічно доцільно діяти, особистості необхідно уміти це робити: і розуміння, і прагнення буде недостатнім, якщо вона не зможе їх реалізувати в системі своїх дій. Освоєння відповідних технологій і вибір правильних стратегій дають змогу діяти з погляду екологічної доцільності.

Психологи виділили три канали розвитку суб'єктного ставлення до навколишнього середовища: перцептивно-емоційний, когнітивний та практичний. За перцептивно-емоційним каналом розвиток ставлення відбувається в процесі побудови перцептивного образу на основі емоційної оцінки. Формується суб'єктне ставлення особистості (когнітивний канал) в процесі переробки соціально зумовленої інформації, за практичним каналом – через взаємодію в результаті дії мотивів [52].

Суб'єктне ставлення характеризують такі базові параметри, як модальність (якісно-змістова характеристика суб'єктного ставлення), стійкість (стабільність суб'єктного ставлення у часі), широта (структурно-змістова характеристика суб'єктного ставлення), інтенсивність (структурно-динамічна

характеристика суб'єктного ставлення), усвідомленість (якою мірою особистість усвідомлює потребу в об'єктах природи).

Центральними параметрами суб'єктного ставлення до природи є модальність та інтенсивність. Виділяють чотири типи модальності: об'єктно-прагматичний; об'єктно-непрагматичний; суб'єктно-прагматичний; суб'єктно-непрагматичний і чотири компоненти інтенсивності: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний, поступливий [49].

Найважливішу роль у формуванні суб'єктного ставлення до природи за перцептивним каналом відіграють психологічні релізері (специфічний стимул, пов'язаний з природним об'єктом, який визначає напрям і характер формування суб'єктного ставлення до нього). У рамках перцептивного каналу діють природні психологічні релізері: візуальні (візуальний образ природного об'єкта); аудіальні (звукові характеристики); тактильні (різні відчутні властивості поверхні природних об'єктів); нюхово-смакові (різні якісні смакові і нюхові характеристики природного об'єкта); поведінкові [53].

Механізм формування суб'єктного ставлення до природи за когнітивним каналом. У рамках когнітивного каналу суб'єктне ставлення до природного об'єкта починає формуватися під впливом двох груп релізерів [52]:

1. Соціальних психологічних релізерів (певних слів або словосполучень, значення яких несуть у собі емоційну оцінку, наприклад, «мудрий дуб», «благородний олень» і т.ін.).

2. Екологічних фактів (специфічної вербальної інформації екологічного характеру, що визначає напрям, характер формування суб'єктного ставлення до природного об'єкта, дія якого зумовлена можливістю впливати на систему уявлень особистості про світ).

Механізмом обробки соціальних психологічних релізерів є емоційна реакція, механізмами обробки екологічних фактів – лабілізація системи уявлень особистості про світ і емоційна оцінка (наслідок порівняння природного об'єкта з людиною).

Існують основні чотири типи діяльності з природним об'єктом, що визначають характер формування модальності суб'єктного ставлення до природи за практичним каналом [52]:

1. Використання всього природного об'єкта або його частини як «корисного продукту», при цьому припиняється подальше існування цього об'єкта природи (в естетичних, пізнавальних, практичних цілях).

2. Використання частини природного об'єкта або продуктів його життєдіяльності, але разом з тим сам об'єкт природи продовжує існувати: в естетичних цілях (ікебана), у пізнавальних цілях (лабораторні дослідження), у практичних цілях (вирощування плодів, отримання молока, вовни і т.ін.).

3. Використання будь-якої функції природного об'єкта, яка в цьому випадку є «корисним продуктом», при цьому не припиняється існування ані природного об'єкта загалом, ані окремої його частини (в естетичних цілях – дресирування коней, собак, квітникарство; в пізнавальних цілях – досвід з навчання собак, щурів; у практичних цілях – приручення тварин).

4. Природний об'єкт взагалі не використовується як «корисний продукт». Наприклад, в естетичних цілях – це заняття живописом, фотографією, споглядання краси природи; у пізнавальних цілях – це натуралістичні спостереження; у практичних цілях – це різні натуралістичні хобі.

Слід зазначити, що розвиток екологічної свідомості відбувається за допомогою такої взаємодії з навколишнім середовищем (природними об'єктами, іншими людьми і з самим собою), у процесі якої формується безпосереднє відчуття єдності (спільності й відмінності одночасно) зі світом природи. Необхідною умовою формування такого відчуття є така зміна психіки індивіда, коли її перцептивні, емоційні й особистісні процеси функціонально об'єднуються (інтегруються) в психічні стани переживання єдності з природними об'єктами, а психічні стани перетворюються на постійні структури свідомості. Відмінною особливістю цих структур є те, що вони зумовлюють сприйняття природних об'єктів, ставлення до них і, відповідно, взаємодію з ними як партнерами.

Також на розвиток екологічної свідомості великий вплив мають засоби масової інформації, адже головним джерелом екологічних знань для основної маси населення продовжують залишатися саме вони. Хоча вони і не здатні оперативно впливати на соціально-екологічну ситуацію, проте від їхніх результатів безпосередньо залежить компетентність громадської думки з екологічних проблем. Отже, особливості функціонування ЗМІ можуть розглядатися як одні з психологічних умов формування екологічної свідомості громадян.

В ідеалі основною функцією ЗМІ, з погляду соціальної екології, є своєчасне розповсюдження об'єктивної інформації, яка сприяє зниженню соціально-екологічної напруженості та вирішенню конфліктів, розповсюдження екологічних знань і підтримка необхідного рівня інформованості населення про екологічну ситуацію. Саме тому в емпіричному розділі нашої роботи фактичним матеріалом дослідження масової екологічної свідомості вважаються ЗМІ.

З одного боку, вплив преси є позитивним, оскільки значною мірою від неї залежить розвиток екологічної свідомості населення, а з іншого – негативний, оскільки інформація може бути недостатньо достовірною чи мати надто драматичний характер ситуації замість її пояснення.

Вплив висвітлення екологічних проблем на розвиток екологічної свідомості залежить ще й від того, наскільки здатні ЗМІ формувати громадську думку. Преса впливає на екологічну свідомість громадян уже через вибір екологічних тем та надання саме їм пріоритетів, порівнюючи з іншими. Чим більше незвичність та виділення теми, тим серйозніше її сприйняття і, відповідно, сильніший вплив.

Підвищення екологічної свідомості відбувається, значною мірою, як наслідок селективного добору новин. Адже наскільки часто тема з певним змістом чи думкою з'являється в пресі, настільки сильніший її вплив на свідомість.

Таким чином, аналіз літератури з проблеми психологічного формування екологічної свідомості показав, що в психолого-педагогічній теорії поки що не склалося єдиної думки щодо того, які саме засади та комплекс умов сприяють ефективному формуванню і розвитку екологічної свідомості особистості. Зрозуміло, що необхідність такого формування і розвитку є беззаперечною і не може мати фрагментарного характеру, тому й оформлюється не в поодинокі технології, а екологічну освіту загалом, яка може впроваджуватися у процесі професійної підготовки студентів у ВНЗ. Як видно з проаналізованих джерел, основний акцент у цих дослідженнях зроблено саме на процес формування різних компонентів екологічної свідомості та екологічної особистості на основі зміни форми ставлення до природи: з об'єктного на суб'єктний.

У нашому дослідженні використовується системно-динамічний підхід до дослідження екологічної свідомості, який зумовлює логіку не лише теоретичного й емпіричного вивчення проблеми, а й розвитку екологічної свідомості студентів. Організація розвитку екологічної свідомості студентів ґрунтується на засадах соціально-психологічного тренінгу, який у нашому дослідженні підпорядкований принципам системно-динамічного підходу. Відповідно до принципу остаточної, глобальної мети тренінгу робота спрямовується на розвиток суб'єктного, непрагматичного, включеного ставлення до природи. Принцип єдності та зв'язаності передбачає урахування індивідуальних особливостей, особистісних станів і властивостей усіх учасників тренінгу. Принцип ієрархії реалізовано в тренінгу через урахування особливостей екологічної індивідуальної (значень і смислів) та масової свідомості (обговорення ЗМІ з екотематикою). Принцип функціональності враховує статеві, професійні, демографічні особливості учасників тренінгу. Принцип розвитку передбачає урахування особливостей юнацького вікового періоду, а також дотримання всіх вимог природного психологічного експерименту в сукупності констатувального і формувального етапів.

3.2. Еколого-психологічний тренінг як засіб розвитку екологічної свідомості в контексті системно-динамічного підходу

Програму, спрямовану на розвиток екологічної свідомості студентів, розроблено нами відповідно до основних принципів системно-динамічного підходу.

Розглянемо використання цих принципів в організації тренінгу. Принцип єдності та зв'язаності екологічної системи в цілісній особистості передбачає розгляд кожного учасника програми як унікальну особистість, що має неповторне поєднання мотиваційної, пізнавальної й емоційної сфер. Урахування цих особливостей приводить до розуміння того, що розвиток екологічної свідомості проходитиме в кожного учасника певним своєрідним і неповторним способом. У цьому баченні розвивальна програма надає широкі можливості для якнайповнішого вираження особистісних властивостей кожного учасника.

Важливість принципу функціональності полягає в тому, що він передбачає ефективну міжособистісну, комунікативну взаємодію, зокрема протягом еколого-психологічного тренінгу і в діаді «тренер – учасники групи», і в діаді «учасник групи – учасник групи» з урахуванням соціально-психологічних характеристик усіх учасників.

Принцип розвитку в організації експериментальної програми виражається в урахуванні вікових особливостей студентів, що мають свої психологічні характеристики. Розглянемо їх докладніше.

У юнацькому віці в студентів виражене переважно естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об'єктивний характер, але він менш прагматичний, ніж у підлітків. Юнацький вік сприяє до пошуку гармонії у світі та усвідомленні власного місця в ньому. У цьому віці в основному завершується формування картини світу. Практична взаємодія із довкіллям відбувається переважно в естетичному напрямі каналом [52].

Таким чином, використання принципу розвитку в організації і проведенні експериментальної програми передбачає, що саме в юнацькому періоді постає одне із важливих завдань – розвиток екологічної свідомості. У свою чергу, психологічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів зумовлюють спрямування зусиль на допомогу юнакам в опануванні естетичних технологій взаємодії особистості з довкіллям. Саме юнацький вік дає змогу використати всі внутрішні резерви особистості для оптимізації свідомого суб'єктного, непрагматичного і включеного ставлення до природи.

Методи розвитку суб'єктного ставлення містять: метод екологічної ідентифікації, метод емпатії, метод рефлексії, метод емоційного протиставлення.

Метод ідентифікації полягає в тому, щоб поставити себе на місце того чи іншого об'єкта, занурити себе в ситуацію, у якій знаходиться об'єкт. Метод емпатії передбачає стимулювання переживання особистістю стану природного об'єкта, співчуття йому. Метод рефлексії – це стимулювання усвідомлення особистістю того, як її поведінка могла б «виглядати» з погляду тих природних об'єктів, «інтересів» яких вона стосується. Важливим завданням у сфері розвитку екологічних ставлень студентів є трансформація існуючих ставлень антропоморфізації, персоніфікації у ставлення суб'єктифікації. Загальний принцип управління процесом такої трансформації: не руйнуючи спеціально уявлення антропоморфізації, розвивати в людини наукові знання про об'єкти та явища природи, екологічні взаємодії.

Метод емоційного протиставлення природних об'єктів людині – суб'єктне ставлення людини до природи припускає ставлення до природних об'єктів як до реальних створінь. Це значить, що студент повинен бачити відмінність між людиною та іншими природними об'єктами [120].

Оскільки предметом нашого дослідження є особливості розвитку екологічної свідомості студентів, вважаємо, що саме групові методи роботи дають змогу якнайповніше реалізувати єдність усіх вищезгаданих принципів.

Найефективнішою в цьому випадку груповою формою розвитку екологічної свідомості є еколого-психологічний тренінг, який уперше розробив і апробував В. А. Ясвін. В основі цієї технології – психолого-педагогічні принципи, розвитку суб'єктного ставлення до природи каналом [193].

Екопсихологічний тренінг – це комплексна форма екологічного навчання, заснована на методології соціально–психологічного тренінгу, і спрямована на корекцію екологічної свідомості особистості, розвиток ставлення людини до себе і до навколишнього соціоприродного середовища каналом [52].

Така форма тренінгу, як вважає В. А. Ясвін, гнучка і мобільна система, яку можна ефективно використовувати і в загальному вигляді, і в різних варіантах з урахуванням чинників часу, простору, соціального оточення. Складові частини тренінгу (ігри, вправи, творчі завдання) можуть комбінуватися залежно від конкретної ситуації. Найбільше рекомендують психологи таку послідовність проведення еколого-психологічного тренінгу. Спочатку пропонуються вправи, спрямовані на розширення перцептивного досвіду взаємодії з природою. Потім – вправи на розвиток екологічної емпатії, стимулювання ідентифікації з природними об'єктами. Таким чином, створюється психологічна основа і готовність до освоєння різних видів взаємодії з природними об'єктами (це наступний етап тренінгу). У заключній частині використовують узагальнювальні вправи, які спрямовані на «корекцію стратегій взаємодії з природними об'єктами, екологізацію світогляду особистості, розширення суб'єктивного екологічного простору – зони персональної відповідальності» [193].

Опишемо технологію розвитку екологічної свідомості в процесі нашого еколого-психологічного тренінгу, який у дослідженні проводився у природних умовах в сукупності констатувального і розвивального етапів.

Мета програми:

– привернути увагу студентів до можливості вирішення складних екологічних проблем;

- допомогти учасникам тренінгу усвідомити необхідність особистого внеску кожної людини у збереження навколишнього середовища;
- навчити відповідальності за світ як системоутворювальної якості екологічної свідомості студента.

Завдання:

- розвивати в учасників тренінгу усвідомлення себе частиною природи, наділеної розумом і відповідальністю за світ;
- розвивати у студентів ставлення до природи як цінності і об'єкта краси, охорони, пізнання;
- розвивати емпатійне сприйняття себе, інших людей, тварин і рослин;
- розвивати толерантне ставлення до природи;
- сприяти зміні мотивації з прагматичного типу на когнітивний тип;
- створити умови для розвитку в студентів уявлень про наслідки дій людини на навколишнє середовище;
- розвивати в учасників тренінгу відчуття причетності до природи;
- розвивати емоційну сферу психіки, набувати навички роботи в групі, успішного спілкування та вміння вирішувати завдання спільно.

Експеримент складався з трьох частин: констатувальний експеримент, формувальний експеримент, який спрямовувався на розвиток екологічної свідомості студентів за допомогою екопсихологічного тренінгу, та контрольний етап (повторна діагностика студентів через рік).

На першому етапі дослідження було проведено констатувальний експеримент у вересні 2010 року, який мав на меті вивчити рівень сформованості екологічної свідомості студентів. Для досягнення цієї мети нами використано діагностичний інструментарій – опитувальник «Натурафіл» С. Д. Дерябо і В. А. Ясвіна, що призначений для діагностики рівня розвитку інтенсивності особистісного ставлення до природи. Констатувальним експериментом було охоплено 60 студентів першого курсу географічного, хімічного та психологічного факультетів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Потім усю групу студентів було розподілено на дві частини: експериментальну та контрольну групи.

Склад експериментальної та контрольної груп визначався на підставі попереднього спостереження з урахуванням наступних чинників:

- експериментальна і контрольна групи включали студентів, які в середньому мали, однаковий рівень знань із предметів екологічної спрямованості;

- в експериментальній і контрольній групах була однакова кількість студентів;

- використовувалися об'єктивні форми контролю й обробки результатів.

Програма експерименту була спрямована на розвиток екологічної свідомості студентів під час тренінгу.

Екопсихологічний тренінг проводився у двох групах студентів по 15 осіб в кожній (разом 30 студентів) під керівництвом ведучого-тренера. Вибірку дослідження було побудовано з експериментальної групи (30 осіб) та контрольної групи (30 осіб) студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Систему тренінгу принципово побудовано так, що від учасників не вимагалось спеціальних знань про природу. Більшість вправ (технік) виконувались у звичайних умовах, у тренінговій аудиторії. Загальна тривалість тренінгу – 24 години (4 години в тиждень протягом 6 тижнів).

Сутність еколого-психологічного тренінгу ілюструють такі техніки (вправи), які за своїм змістом мають освітній, розвивальний та поліфункціональний характер, що спрямований на розвиток екологічної свідомості студентської молоді.

На першому етапі роботи еколого-психологічного тренінгу пропонуються вправи на розширення перцептивного досвіду взаємодії з природою, далі – вправи на розвиток екологічної емпатії та стимулювання ідентифікації з природними об'єктами. Така послідовність виконуваних вправ

створює психологічну основу й готовність до опанування відповідних технологій взаємодії з природними об'єктами.

Тренінг містить такі етапи: діагностичний, який забезпечує принцип психологізації та гуманізації особистісно орієнтованих принципів під час занять, спрямованих на розвиток екологічної свідомості; вступ (знайомство чи привітання); прийняття правил роботи в групі; проведення, апробація тренінгу (використання психотехнічних вправ, завдань, спрямованих на розвиток екологічної свідомості особистості; заключний етап – рефлексія (повторне тестування, бесіда). Слід зауважити, що кожне заняття складається із трьох логічних компонентів.

Перший – це розминка, спрямована на створення доброзичливої, відкритої, невимушеної атмосфери, активізацію кожного учасника та згуртування групи як єдиного колективу. Другий компонент виконує основне заняття розвивальної програми. До нього належать міні-лекції, мозковий штурм, вправи, завдання, дискусії, які за допомогою ведучого сприяють кращому розумінню та досягненню основних завдань екопсихологічного тренінгу. Логічним закінченням, третім компонентом є рефлексія, обговорення. Цей компонент необхідний для кожного тренінгового заняття. Учасники можуть ділитися своїми враженнями, почуттями, думками, настроєм, що зближує тренінгову групу, дає зворотний зв'язок. У завершальній частині тренінгових занять використовують узагальнювальні вправи, які націлені на корекцію стратегій взаємодії з природними об'єктами, екологізацію світогляду особистості, розширення екологічного простору – зони персональної відповідальності за природу.

Програма тренінгу містить також низку орієнтованих (напівструктурованих) варіантів запитань, основна увага яких спрямована на вербалізацію того, що в ході роботи не було досказано. Наприклад: «Які у Вас зараз почуття?»; «Чи виникають у Вас якісь думки, з якими Ви б хотіли поділитися з групою?»; «Які почуття охоплювали Вас під час виконання цієї

вправи?»; «Що саме викликало у Вас найбільший інтерес, було новим та непередбачуваним?»).

Аналізуючи програму еколого-психологічного тренінгу, слід зупинитися на кожному етапі дослідження. Ми розглянемо найбільш типові випадки, такі проблеми, які можуть виникати під час проведення тренінгу.

Спочатку відбувається ознайомлювально-вступна фаза, яка повинна згуртувати групу. Кожен учасник повинен усвідомити актуальність проблеми розвитку екологічної свідомості. Коли відбувалося *знайомство*, ведучий називає не лише своє ім'я, а й ті якості, риси, якими б охарактеризували його найважливіші для нього люди. Цей метод викликає зворотну реакцію: кожен учасник починає представлятися в такий спосіб: називає своє ім'я та продовжує фразу, яка розпочинається зі слів: «*Мій (хто) сказав би про мене, що..*»).

Наприклад:

Учасник № 1:

«Мій тато сказав би про мене, що я неслухняна, вперта, але, якщо ставлю перед собою якусь мету, то обов'язково досягаю того, чого хочу. Він вважає, що впертість – це не погана риса характеру, а та, яка допоможе мені досягнути поставлених цілей».

Учасник № 2:

«Мій брат сказав би про мене, що я надійна людина. Що я завжди прийду на допомогу тій людині, яка мене попросить про це. Якщо мене не просять про допомогу, то сам я не буду нав'язуватися. Він сказав би, що я вмію зберігати таємниці. Тому що були вже такі ситуації, в яких він переконався, що мені можна довіряти».

Учасник № 3:

«Моя бабуся сказала би про мене, що я лінива, не хочу їй допомагати, що я думаю лише про себе. Але мама завжди на моїй стороні, вона вважає, що мені потрібно вчитися і більше часу приділяти заняттям, а не витратити його на господарство».

Помітно було, що учасники тренінгу пізнали один одного, дізналися багато нового про своїх одногрупників. Хоча вони й навчаються в одній групі, вони ще не встигли добре познайомитися, оскільки є першокурсниками.

Вразив той факт, що студенти розповідали не лише про свої хороші риси характеру, а навпаки, більшість відзначали, що вони є не дуже хорошими «доньками», «онучками», «сестричками». На нашу думку, це говорить про те, що учасники намагалися якомога об'єктивніше розповісти про себе, і серйозно ставляться, і до вправи, і до тренінгу загалом.

Етап знайомства реалізовує також діагностичну мету, оскільки всі учасники тренінгу представляються за тією ж схемою. Формування та висловлення своїх побоювань і сподівань стосовно розгортання цього тренінгу дає для тренера цікаву та пізнавальну інформацію. Учасникам роздавали невеликі аркуші паперу. Тренер просив написати на них, чого саме студенти чекають від сьогоднішнього заняття. Частіше всього студенти висловлювали свої *сподівання*:

- більше дізнатися про природу;
- краще познайомитися з одногрупниками;
- подивитися екофільм «Дім»;
- отримати інформацію про забруднення навколишнього середовища.

Після того, як тренер побачить зацікавленість кожного учасника, емоційну ідентифікацію з групою, він буде впевненим у готовності усієї групи до подальшої праці.

Далі відбувається прийняття принципів та правил роботи в групі. Їх обирають методом мозкового штурму чи зображають і демонструють учасники за допомогою технічних засобів. Ведучий пропонує учасникам *правила поведінки*, підкреслюючи той факт, що ці правила однаково стосуються і його. Кожен учасник може висловити свої пропозиції стосовно поведінки під час тренінгу. Ведучий докладно пояснює кожне правило, відповідає на запитання учасників. Студенти найчастіше висловлювали такі пропозиції:

- приходити вчасно, відвідувати всі заняття;

- добровільно брати участь у виконанні вправ і завдань;
- говорити тільки про себе, свої переживання;
- один говорить – усі слухають;
- обговорювати подію, а не особу.

Після голосування прийняті правила, з якими погодились усі учасники, стали законом для роботи групи.

Перше заняття тренінгу розпочалося з *міні-лекції ведучого* про типи екологічної свідомості. Для кращого розуміння актуальності цієї проблеми ведучим було охарактеризовано типологію екологічної свідомості за С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіним, які виділили антропоцентричний та екоцентричний типи. Слід зазначити, що міні-лекція ведучого була трохи складною для сприймання учасниками цієї програми. Помітно було, що учасники тренінгу занепокоєні думкою «що з ними буде?».

Відчуття неспокою породжувало настороженість групи. Для того, щоб виправити цю ситуацію, пропонувалися творчі вправи, які визначають особливості особистості кожного учасника. Наприклад у вправі «Метафора» кожному учасникові на аркуші паперу пропонували намалювати власний образ і написати його ім'я. Не обов'язково, щоб ім'я було справжнім. Під ім'ям можна було писати метафору (образ) особистості.

Після індивідуальної роботи учасники по чергово називали своє ім'я і представляли власний образ.

Деякі з них розглянемо детальніше.

Учасник № 5:

«Мій образ називається «Ніжність». На малюнку я зобразила ніжну квітку – Ромашку. Спочатку на ній були звичайні листочки, як і у всіх інших квітів. Але квітка була настільки ніжна і беззахисна, що не могла захищатися від навколишнього середовища. Внаслідок цього їй причинили надзвичайно багато болю. Вона майже засохла. Пройшов час і підземні води відновили її сили, але замість ніжних, тендітних листочків з'явилися гострі та колочі шипи».

Учасник № 7:

«Мій образ – це молода береза. Я назвала її Струною, тому що вона така ж тонесенька і водночас надзвичайно стійка та витривала як справжня струна. Навколо берези я зобразила інших рослин та тварин – це від них вона отримує силу та позитивні враження. На небі я намалювала хмари, які «ганяє» вітер – це негатив, який впливає на берізку. Але якби сильно вітер не згинав її до низу, вона все рівно стійко стоїть на своєму місці. Це ж – Берізка».

Учасник № 8:

«Мій малюнок називається – «Позитивчик». Це яскраве, веселе сонечко. Своїми промінцями воно освітлює всю землю та зігріває людей на ній. Сонце дарує усім позитивний настрій і хороші емоції.»

Учасник № 11:

«Я намалював павутину. В середині у ній заплуталась людина. Навколо павутини я нікого не намалював, бо у моєму житті була ситуація, коли я потрапив у складну ситуацію, на зразок цієї павутини і залишився сам на сам зі своєю проблемою. Усі друзі та усі родичі від мене відвернулися, але все ж таки мені вдалося виплутатися з цієї «життєвого павутиння».

Після презентації учасники за допомогою скотча вивішували на стіні всі малюнки в один ряд. Таким чином створили «галерею» метафоричних портретів.

За допомогою цієї вправи учасники розповіли та показали свої особливості. Ми вважаємо, що ця вправа є важливою в розвитку емпатії, розуміння природного середовища. Переносячи свої індивідуальні особливості, внутрішні проблеми на природні об'єкти, студенти зможуть краще ставитися до світу навколо себе.

Після цих творчих завдань група була налаштована на серйозне обговорення проблеми навколишнього середовища. Тому їм пропонували вправу «*Природа в моєму житті:...*», яка стимулює включення в роботу над темою нашого тренінгу, а також активізує попередні знання про навколишній світ. Кожному учасникові пропонували написати у стовпчик цифри від 1 до 10,

і десять разів письмово закінчити вислів «Природа для мене ...» («Природа в моєму житті ...»).

Найчастіше траплялися такі вислови:

«Природа в моєму житті - це:

- джерело натхнення;
- спосіб насолоди;
- джерело позитивних емоцій;
- занурення в гармонію;
- проведення дозвілля;
- спосіб самореалізації;
- сфера мого пізнання;
- джерело естетичного задоволення;
- засіб для відновлення душевної рівноваги».

Наступна вправа – «*Я піклуюся*» – наштовхувала учасників на думку в необхідності особистого внеску кожної людини у збереженні навколишнього середовища. Під час аналізу сучасних екопроблем було виокремлено такі: зменшення біологічної різноманітності, зникнення лісів, забруднення води.

Для вирішення згаданих вище проблем ведучий розподілив учасників на дві групи. Кожній групі потрібно було: написати, що кожен особисто зможе зробити; намалювати емблему, яка допоможе побачити вирішення проблеми; скласти девіз, який почують усі і який змусить пам'ятати, що від нас багато що залежить.

Одна з груп вирішила поставлене завдання у такий спосіб:

Девіз: «Якщо не я, то хто?»

Щоб покращити екологічну ситуацію в країні, ми студенти, можемо розпочати з себе:

- прибирати сміття в парках, лісах, на галявинах;
- інформувати друзів, знайомих, родичів про наслідки забруднення навколишнього середовища.

Учасник № 7:

Девіз: «Збережімо природу для наших дітей».

Ми можемо:

- посадити молоді дерева;
- піклуватися про рослини та тварин, які знаходяться на межі зникнення;
- брати участь в екологічних протестах проти вирубування лісів, знищення тварин, занесених до «Червоної книги».

Ведучий погодився зі студентами та підсумував, що завтрашній день буде таким, яким ми його створимо сьогодні!

Наступне завдання полягало у визначенні якостей, важливих для розвитку екологічної свідомості особистості. Кожному учасникові пропонували протягом п'яти хвилин самостійно скласти і записати перелік якостей людини, важливих для розвитку екологічної свідомості. Після цього було проведено дискусію, мета якої – узагальнити список якостей, який записали на плакаті. Кожен член групи мав висловити свою точку зору з аргументами та прикладами.

Найчастіше називали такі якості:

- доброта;
- співпереживання;
- чуйність;
- прагнення допомогти;
- бажання щось змінити;
- впевненість у своїх силах;
- мотивація до успіху.

Коли роботу над плакатом зі списком якостей, необхідних для ефективної взаємодії з природою, було завершено, тренер запропонував порівняти, наскільки список, складений кожним учасником індивідуально, відрізняється від загального.

Плакат з якостями, важливими для розвитку екологічної свідомості, прикріплювався на стіні, щоб ці знання краще засвоїли учасники тренінгу.

Визначення характеристик екологічної свідомості змушує кожного учасника усвідомити наявність чи відсутність певних якостей у себе і в групі загалом. Ця вправа допомогла учасникам порівняти свої особистісні характеристики з тими, що притаманні особистості з високим рівнем екологічної свідомості, і збагнути, що потрібно вдосконалювати в собі.

Гра-розминка «Знайди собі друга» активізувала учасників до роботи в групі. Тренер роздав картки з назвами тварин і попросив прочитати ці назви подумки. Завданням для кожного було знайти собі пару; але при цьому не можна говорити (можна користуватися лише характерними жестами тварин).

Після закінчення вправи студенти поділитися враженнями про те, як вони шукали собі пару. Ця вправа студентам дуже сподобалася, викликала багато позитивних емоцій.

Після цього ведучий розповів легенду «Все залежить від тебе» та запропонував учасникам висловити свої думки з приводу тренінгу, доповнюючи незакінчене речення: «Мені було..., тому що...»

Учасник № 14: «Мені було радісно, тому що я змогла познайомитися з цікавими людьми, дізнатися більше про взаємовідносини з оточуючим світом».

Ці відомості необхідні для реалізації індивідуально-психологічного принципу організації експериментальної програми, оскільки вони дають змогу ведучому визначити, кого потрібно емоційно стабілізувати, кого, навпаки, активізувати чи спровокувати на гостру реакцію, вираження своєї думки, позиції.

Наступним етапом роботи тренінгової групи є корекційний етап, який тісно пов'язаний із діагностичним. Саме на цьому етапі здійснюється груповий вплив на кожного учасника, іноді цілісно осмислюють поставлені проблеми та ситуації. Коли учасники групи відзначають, що вони по-іншому почали сприймати наявні проблеми, отримали новий позитивний досвід гармонійної взаємодії з навколишнім середовищем, корекційна фаза пройшла успішно.

Першим завданням корекційного етапу роботи було домашнє завдання – самостійно скласти і написати *твір на тему: «Я ! Змінюю Світ на кращий».*

Після цього відбулася дискусія, мета – написати узагальнений список дій на плакаті. Кожен член групи мав висловити свою точку зору з аргументами та прикладами. Після узагальнення кожен учасник підкреслив, що в цьому узагальненому портреті підходить саме для нього. Учасникам пропонували взяти кожне слово зі списку, що характеризує екологічно свідому особистість, і описати ту поведінку, ті навички, які повинні відповідати цій якості еко-свідомого громадянина.

Учасник № 1:

«Я люблю світ, я люблю життя в ньому! Люблю його таким, яким він є. Люблю його річки і озера, моря і океани, ліси і долини, гори й низовини.

Він такий... Він прекрасний, але трішечки несправжній. Світ потерпає від жахливих наслідків людської діяльності і саме в цьому полягає його не справжність.

Так, ми хочемо жити, жити і насолоджуватися тим життям, яке ми маємо. Але, яке воно, це життя? Воно ж несправжнє. Воно потерпає від нас, тобто ми потерпаємо самі ж від себе. Ми забруднюємо природу, не задумуючись про те, що саме це вплине на нас, на наше життя.

Ми живемо і не задумуємося над тим, що приносячи користь собі, ми приносимо шкоду природі. Потрібно задуматися над тим: а чи потрібне нам таке добро, яке колись обернеться для нас злом».

Учасник № 2:

«На мою думку, природа це – найпрекрасніше, що може бути. У неї є все. Вона може не тільки існувати сама собою, але й допомагає існувати людині задовольняючи її потреби.

Якби я могла щось змінити у ставленні людей до природи. В першу чергу я б запропонувала акцію «Очисти свій дім». Щоб хоча б раз у рік кожна людина виходила на природу і прибирала сміття у лісах, біля річок, озер. Я б посадила нові ліси, адже щороку лісів вирубується більше ніж насаджується. Я б заборонила полювання, а вбивство тварин занесених до «Червоної книги» прирівнювала б до вбивства людини.

Мені б хотілося, щоб усі люди могли насолоджуватися природою, без властивого їм забруднення і завдання шкоди екології. Я б постаралася змінити у людей стереотип, що природа – нежива, і з нею можна робити все, що завгодно, а наслідків ніяких не буде».

Найчастіше висловлювали такі пропозиції:

- краще охороняти тварин і рослини, занесені до «Червоної книги»;
- побудувати притулки для бездомних тварин;
- прибирати сміття;
- збільшити інформування людей про наслідки забруднення;
- увести грошове покарання за забруднення вулиць сміттям;
- насадити лісосмуги;
- штрафи підприємствам, які забруднюють водоймища.

Ведучий зробив висновки, наголосивши, що навколишній світ потребує постійного піклування і за його благополуччя кожен несе персональну відповідальність.

Після цього виду тренінгової роботи учасникам продемонстрували фільм «Дім». За результатами перегляду фільму тренер запропонував учасникам висловити свої враження від побаченого.

Розглянемо найцікавіші висловлювання докладніше:

Учасник № 4:

«...Я знав, що зараз екологічна криза, але не здогадувався, що «вона» так близько».

Учасник № 12:

«Надзвичайно сподобався фільм. Раніше думав, що документальний фільм не може бути цікавим. Змінив свою думку».

Для розвитку навичок, необхідних для успішної взаємодії, учасникам пропонували рольову гру «Моя власна країна», у ході якої учасники створювали власну прогресивну цивілізацію.

Під час виконання гри формувалося відчуття справжньої команди. Велику роль відіграє ефективність взаємодії між учасниками. Лише спільними зусиллями можна конструктивно розв'язувати екологічні проблеми.

Після цього розпочиналася вправа – *мозковий штурм «Дерево життя»*, яка активізувала усвідомлення учасниками широкого кола своїх можливостей, взаємозв'язку в житті можливостей і здібностей. Докладніше розглянемо цю вправу. Кожен учасник індивідуально на аркушах записував найважливіші речі, що, на його погляд, існують у нашому житті та на які варто витратити свій час, сили, здібності. Після виголошення власних напрацювань ці аркуші наклеювали на крону намальованого дерева.

Найчастіше траплялися:

- здоров'я;
- професійна самореалізація;
- матеріальний достаток;
- повага оточення;
- сім'я, друзі.

Далі ведучий наголосив, що така пишна крона можлива лише тоді, коли є не менш сильна і могутня коренева система, яка символізує наші внутрішні ресурси. У вигляді мозкового штурму на коренях записували всі запропоновані учасниками ресурси і резерви, потрібні для реалізації наших інтересів і бажань (певні особливості характеру та здібності).

Найчастіше траплялися:

- мотивація до успіху;
- впевненість у власних силах;
- працелюбство;
- чесність, справедливість;
- доброта, вірність.

Тренер підвів підсумок, що важливо простежувати зв'язок між «корінням» і «короною» дерева життя, адже одного без другого бути не може. Роль самої особистості в побудові власного «Дерева життя» надзвичайно

велика, наші можливості багато в чому залежать від нашого вибору і нашої поведінки.

Щоб сприяти розвитку правового світогляду студентів, який включав би систему теоретичних поглядів на права природних об'єктів і на цій основі розвивав відповідну активну позицію студентів щодо збереження навколишнього середовища та суб'єктно-етичне ставлення до навколишнього середовища, було організовано *зустріч студентів з інспектором з охорони навколишнього середовища*.

Зустріч з інспектором дала змогу розв'язати низку завдань:

- провести самооцінку учасниками рівня своїх знань про правові норми та закони, що стосуються об'єктів природи;
- донести інформацію про види відповідальності залежно від віку студентів та характеру їхніх учинків;
- стимулювати творчу й соціальну активність та ініціативу студентів;
- розвивати навички правомірної поведінки, вчити студентів діяти в різноманітних життєвих ситуаціях відповідно до норм права;
- виховувати у студентів непримиренність до протиправної поведінки, розвивати навички правомірного реагування на протиправні дії однолітків;
- розвивати у студентів мотивацію до організації просвітницької роботи серед однолітків.

Після прослуханої лекції учасники тренінгу поділилися інформацією про свої знання в цій галузі, навели приклади з власного досвіду. Після цього тренер підсумував роботу, вказавши, що знання правових норм у ставленні до природи є важливим чинником у розвитку екологічної свідомості особистості.

Щоб активізувати увагу студентів після прослуханої лекції інспектора, розпочався мозковий штурм *«Гармонія людини з Природою – це...»*. У ході мозкового штурму учасники висловлювалися щодо власного бачення взаємостосунків у діаді *«Людина – Природа»*.

Найцікавіші розглянемо докладніше:

- Гармонія людини з Природою – це коли людина відповідає за свої вчинки;

- Гармонія людини з Природою – це коли люди піклуються про природу;
- Гармонія людини з Природою – це збереження навколишнього середовища для наших нащадків;
- Гармонія людини з Природою – це знання про те, що природні ресурси не вічні, що потрібно дбайливіше ставитися до них;
- Гармонія людини з Природою – це отримання від природи позитивних емоцій, а натомість піклування про неї.

Тренер зробив висновок, що гармонійні стосунки з навколишнім середовищем можливі лише за наявності екологічної свідомості.

Вправа «Зоопарк» викликала у студентів багато позитивних емоцій та дала можливість ідентифікувати себе з тваринами і рослинами.

Вправа полягала в тому, щоб обрати собі будь-яку тварину чи рослину, потім «стати нею», перейнявши її форму, рухи, поведінку, звуки (про вибір не оголошували). Під час вправи деякі учасники повзали, стрибали, робили спроби літати, інакше кажучи, взаємодіяли зі своїми товаришами. При цьому учасники передавали не лише зовнішні характеристики, а й внутрішній світ обраної ними рослини чи тварини. Почергово кожен учасник демонстрував свою тварину чи рослину, а інші відгадували.

Потрібно зауважити, що під час виконання вправи спостерігалася надзвичайно велика активність, на обличчях учасників можна було помітити різні прояви почуттів: страх, гнів, любов, радість, безтурботність.

Після такої надзвичайно активної вправи було запропоновано вправу «Моя рослинка», яка полягала в уявній подорожі лісом. Учасникам пропонували розслабитися і поспостерігати за своїм станом, відчуттями та уявними образами, які виникали під час медитації. Обговорюючи вправу, ведучий задавав такі запитання:

- Яку рослину ви побачили? Опишіть її.
- У який колір вона була забарвлена?
- Як вона називається?
- Чи зустрів вас хто-небудь біля неї?

– Що цікавого помітили ви, оглядаючи рослинку?

– Яка була погода на галявині? Що відбулося з вами під час подорожі?

Кожен учасник тренінгу розповідав про свої враження, про те, що він побачив.

Вправа *«Як зберегти довкілля»* символічно налаштовує на відповідальність за свої вчинки, зосереджує увагу студентів на своїх звичках та потребах у збереженні навколишнього середовища.

Тренер пропонував кожному з учасників створити свої десять заповідей збереження довкілля.

Найчастіше студенти пропонували такі:

- не смітити на вулиці;
- дбайливо ставитися не лише до своїх улюбленців, а й до всіх тварин;
- оберігати рослини та тварин, занесених до «Червоної книги»;

Після закінчення роботи заповіді проголошували в колі, обговорювали. Потім залишили у списку 10 заповідей, з якими погодилися всі.

Щоб підвести підсумки заняття, ведучий разом із групою (безоціночно) обговорюють усі види діяльності, використані на занятті.

Ведучий пропонував учасникам висловити судження з приводу тренінгу, доповнюючи незакінчене речення: «Мені було..., тому що....»

Учасник № 3: «Мені було радісно, тому що я змогла познайомитися з цікавими людьми, дізнатися більше про взаємовідносини з оточуючим світом».

Вправа *«Подяка»* була спрямована на те, щоб закріпити позитивні результати тренінгу. Хід вправи полягав у тому, що всі учасники ставали у коло, клали ліву руку на плече сусіда і по чергово один за одним дякували сусідові зліва за гарну роботу, позитивні емоції, висловлювали побажання.

Під час закриття тренінгу було проведено вправу, мета якої – закінчити тренінг сценою, яка запам'ятовується, уявити груповий процес у символічній формі.

Тренер попередив, що починається вправа, що завершує тренінг, вона буде нетривалою та усною. Він запропонував виконувати дії, зберігаючи

мовчання до кінця вправи. Далі ведучий попросив усіх стати в коло, але спиною до центру, так, щоб не бачити один одного. Кожному учасникові надавалася можливість зосередитися на самому собі, відключитися від усіх і побути декілька хвилин наодинці з собою.

Потім тренер запропонував повільно обернутися в коло, підійти ближче до центру і стати так тісно, як тільки це можливо. Коли всі з'єдналися, тренер попросив відчутти, що це означає – «бути групою», і усвідомити це відчуття. Після цього тренер вибирав «першого» і «останнього» в групі. Останній стояв на місці, а перший обходив групу навколо останнього, утворюючи щось, що нагадує годинникову пружину. Тренер запропонував кожному усвідомити себе в центрі групи або на її периферії. Потім «перший» і «останній» учасники обмінялися завданнями, уся група переконструювалася і кожен усвідомив себе в нових умовах. Ведучий знову запропонував стати в коло, узявшись за руки, пліч-о-пліч і подивитися на кожного члена групи.

Далі всі опустили руки і відійшли на три кроки назад. Тренер оголосив, що ще є можливість подивитися на всіх партнерів, але незабаром вона зникне. Учасникам пропонували обернутися спиною, зробити декілька кроків в той бік, де вони були наодинці з собою. Через 30 секунд ведучий оголосив, що роботу групи завершено.

Після завершального етапу тренінгу було проведено повторну діагностику рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи для зіставлення показників до і після впровадження тренінгової програми. Значущість відмінностей між показниками екологічної свідомості студентів експериментальної і контрольної груп до і після тренінгу встановлювалася за допомогою t-критерію Стюдента для залежних вибірок програмного забезпечення SPSS. Вищезазначені технології розвитку екологічної свідомості особистості можуть використовувати викладачі природничого та гуманітарного напрямку в традиційній системі навчання. Окрім того, на їхній основі можна створювати нестандартні форми роботи в екопсихологічному напрямі, які

дадуть змогу знайти пріоритетні шляхи розвитку екологічної свідомості студентів із позиції системно-динамічного підходу.

Варто зазначити, що загалом тренінг «Мій дім планета – Земля» проходив у сприятливій психологічній атмосфері з активною участю усіх учасників групи, їхнім бажанням робити творчі внески у виконання різних вправ. Слід зауважити, що активність учасників підвищувалася протягом самого тренінгу і набувала свого піку в ході різних рольових ігор та ситуацій, що моделювали взаємодію з навколишнім середовищем.

Особливості динаміки екологічної свідомості в контрольній та експериментальній групах до і після впровадження тренінгу зображено на рисунках: рис.3.1, рис 3.2, рис. 3.3, рис.3.4, рис. 3.5, рис.3.6.

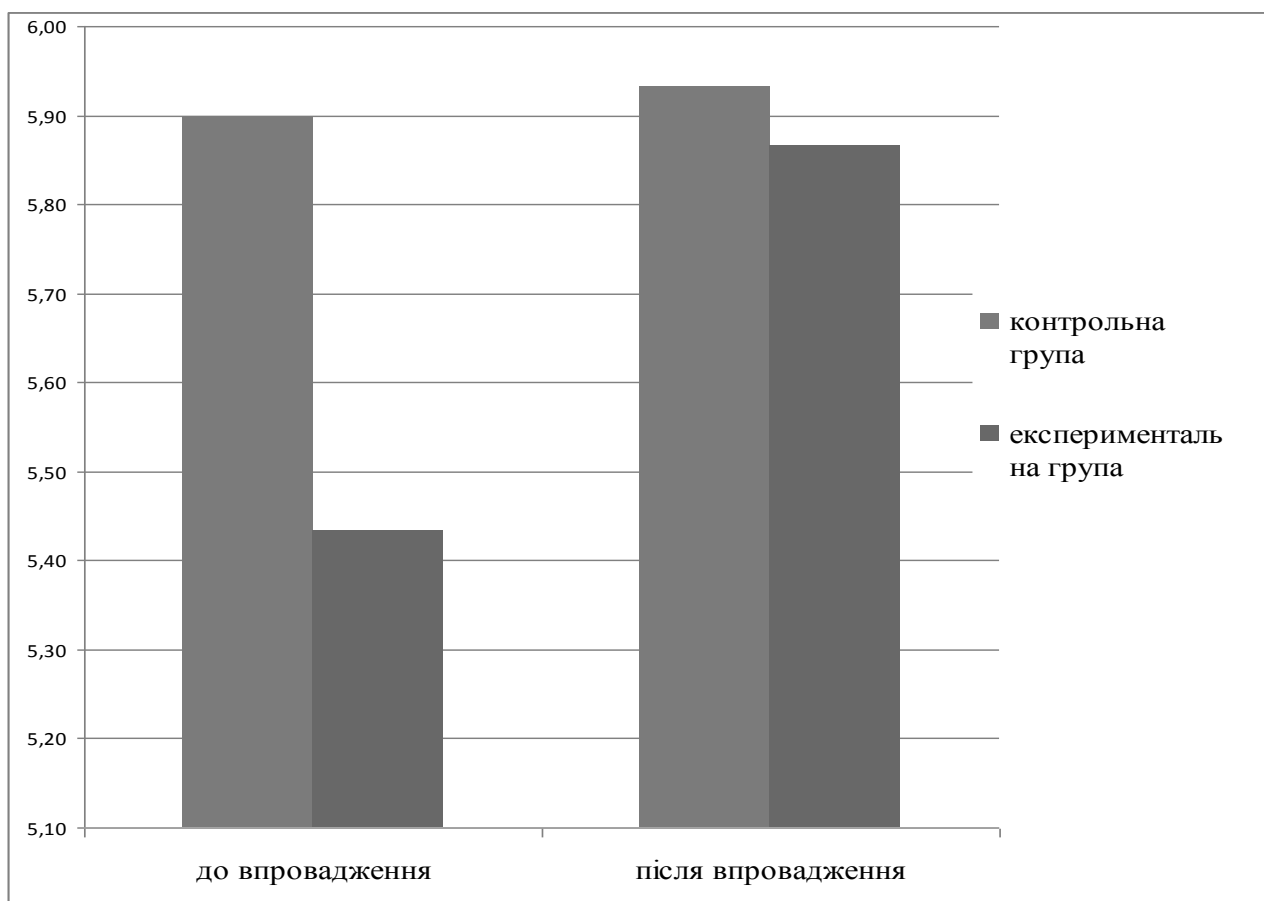

Рис. 3.1. Динаміка показників за перцептивно-афективної шкалою екологічної свідомості студентів контрольної та експериментальної груп

Як видно з діаграми 3.1, простежуються відмінності в показниках перцептивно-афективного ставлення до природи експериментальної групи до (5,42) і після тренінгу (5,87), а в контрольній групі не виявлено значущих відмінностей (відповідно, 5,90 і 5,92). Оскільки перцептивно-афективна шкала (ПА) спрямована на визначення рівня естетичного освоєння об'єктів природи; чуйності до їхніх проявів; їхнього етичного засвоєння, можна сказати, що в студентів після проходження екопсихологічного тренінгу розвинулося естетичне освоєння об'єктів природи. Інакше кажучи, спостерігається динаміка у сприйнятливості, розумінні та творчій трансформації в діяльності чуттєво-виразних елементів природних об'єктів. Варто зазначити, що високий рівень розвитку перцептивно-афективного ставлення також характеризується не тільки підвищеною сприйнятливістю до чуттєво-виразних сигналів, отриманих від природних об'єктів, а й прагненням їх отримувати, так би мовити, своєрідний сенсорно-естетичний голод.

Студенти після проходження розвивальної програми мають підвищений рівень чутливості до проявів природних об'єктів, своєрідну здатність емоційно відгукуватися на різні прояви життєдіяльності природних об'єктів. Також збільшився рівень етичного освоєння природних об'єктів – здатність сприймати світ природи крізь призму людських етичних норм.

Спільним для всіх трьох аспектів розглянутого ставлення є те, що той чи інший перцептивний факт отримує емоційну оцінку, афективно забарвлюється, перцептивні та афективні процеси відбуваються в нерозривній єдності. Саме тому він позначається як перцептивно-афективний.

Рисунок 3.2 вказує на відмінності в показниках когнітивного ставлення до природи студентів експериментальної групи до і після тренінгу (відповідно, 4,30 і 4,73, $p < 0,05$), а в контрольній групі у студентів не виявлено значних відмінностей (4,63 і 4,64).

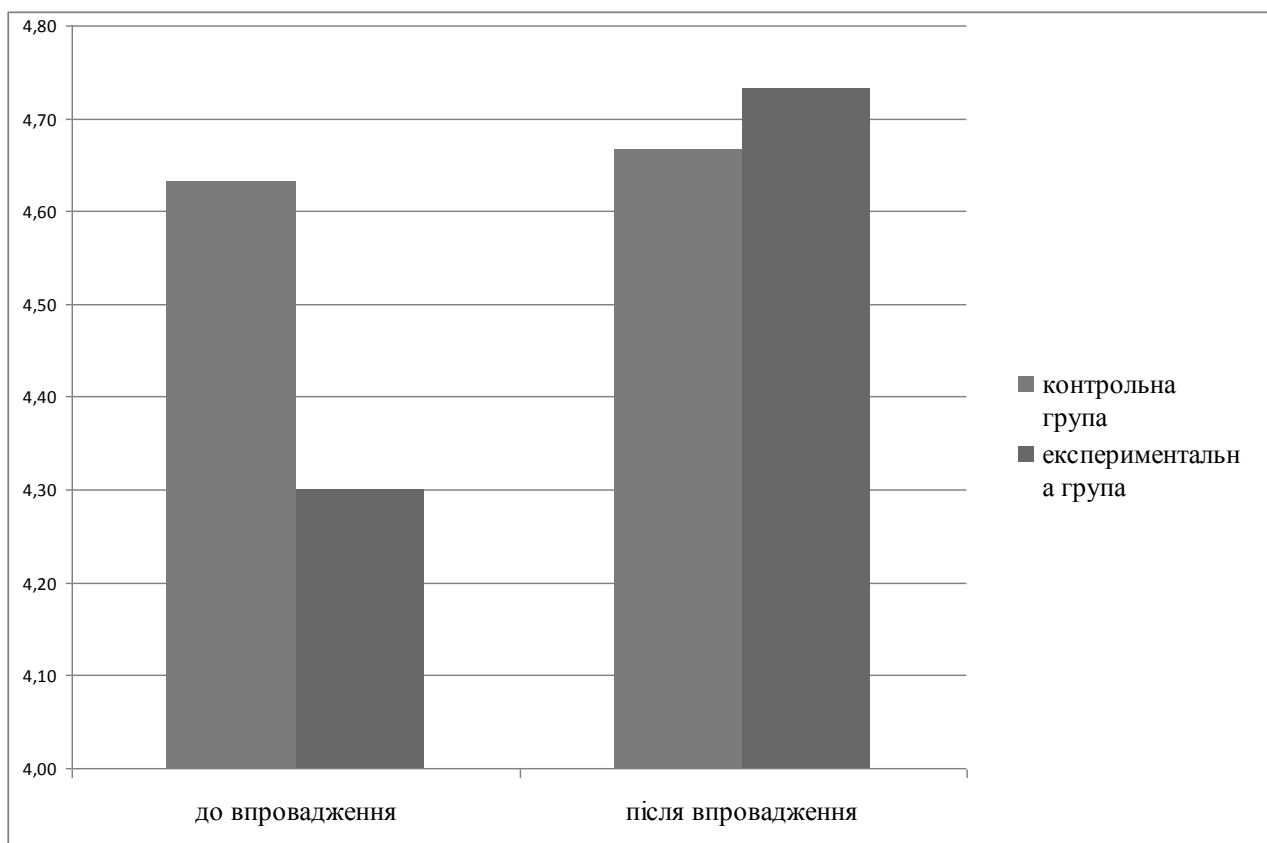

Рис. 3.2. Динаміка показників когнітивного ставлення до природи студентів експериментальної і контрольної груп

Оскільки когнітивна сфера особистості – галузь одержання знань, ментальних моделей, наукових даних про закони взаємодії суспільства і природи, то зростання показників у студентів експериментальної групи після тренінгу свідчить про розвиток у них пізнавальної функції, яка полягає у встановленні характеру й особливостей соціоприродних відносин, причин виникнення та розвитку екологічної кризи, а також пошуку шляхів оптимізації відносин у системі «людина – природа», прагненні більше дізнатися про різні рослини і тварин. При цьому мало помітне бажання через пізнавальну діяльність отримати «корисний продукт» від навколишнього середовища.

Когнітивне ставлення також містить динаміку мотивації та спрямованості пізнавальної активності, пов'язаної з природою, що проявляються в готовності та прагненні отримувати, шукати й переробляти

інформацію про об'єкти природи, в особливій «інформаційній сенситивності» до них.

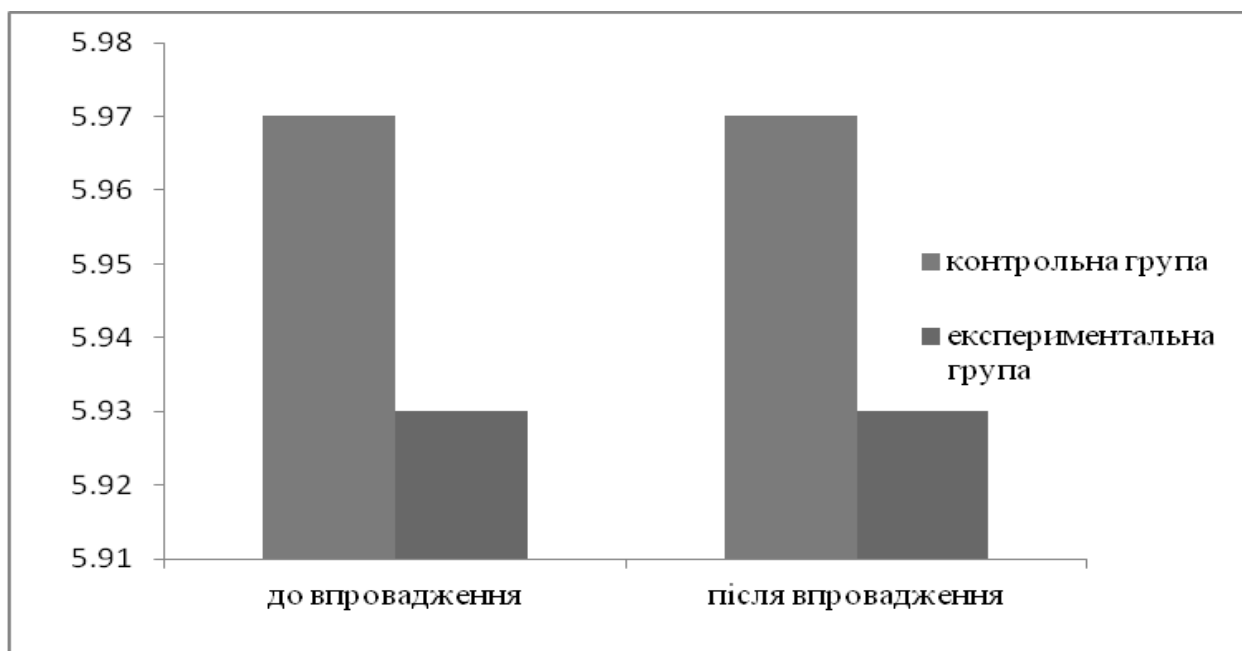

Рис. 3.3. Динаміка показників практичного ставлення до природи студентів контрольної та експериментальної груп

Як видно з діаграми 3.3, відмінності в показниках практичного ставлення до природи експериментальної групи до і після тренінгу (відповідно, 5,03 і 6,00, $p < 0,05$) не спостерігаються.

Це означає, що в студентів не змінилося прагнення до непрагматичної (тобто такої, що не ставить за мету отримати від природи «корисний продукт») практичної взаємодії з об'єктами природи, освоєння необхідних для цього технологій (умінь та навичок).

Діаграма 3.4 показує, що не спостерігаються значущі відмінності в показниках поступливого ставлення до природи студентів експериментальної та контрольної груп. Оскільки поступлива шкала (Пс) спрямована на діагностику рівня активності особистості, направленої на зміну її оточення відповідно до свого суб'єктивного ставлення до природи, то наші показники свідчать про те, що тренінгові вправи зменшили об'єктне ставлення до природи, породжуючи паритетність у взаємодії людини і природи.

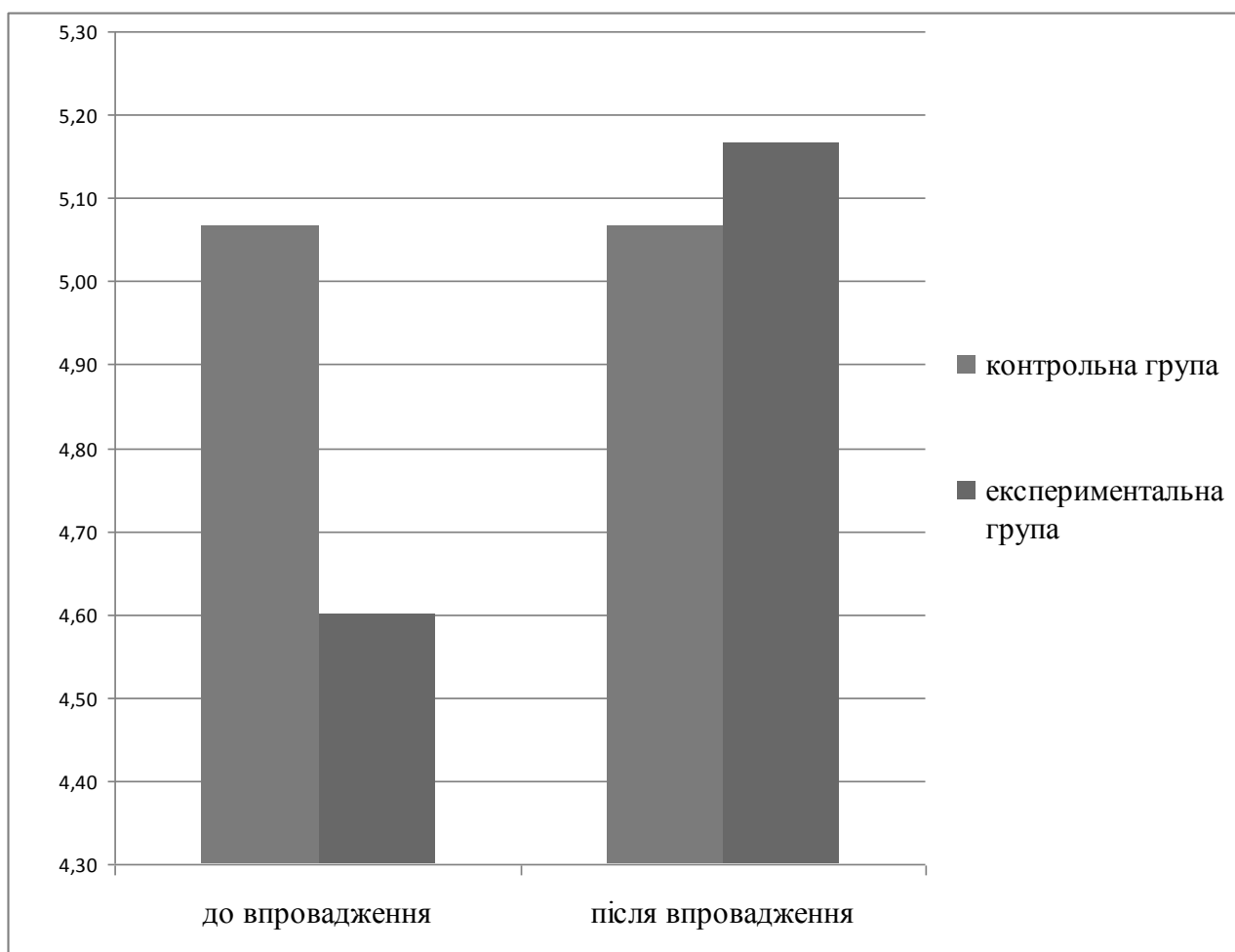

Рис. 3.4. Динаміка показників поступливого ставлення студентів контрольної та експериментальної груп

Як видно з діаграми 3.4 спостерігаються відмінності в показниках натуралістичної ерудиції у студентів контрольної групи до і після тренінгу, відповідно (4,12 і 4,27, $p < 0,05$). Ми вважаємо, що такі результати є наслідком зацікавленості студентів контрольної групи отриманням відповідей на запитання, що входять до шкали натуралістичної ерудиції після першої діагностики (наприклад: «білий ведмідь полює на пінгвінів»), «у пустелі можна замерзнути, простудитися»), «бамбук – це трава?»). Саме такі цікаві запитання спонукали їх дізнатися відповідь, тим самим спричинивши, на наш погляд, збільшення показників натуралістичної ерудиції в студентів контрольної групи під час другої діагностики.

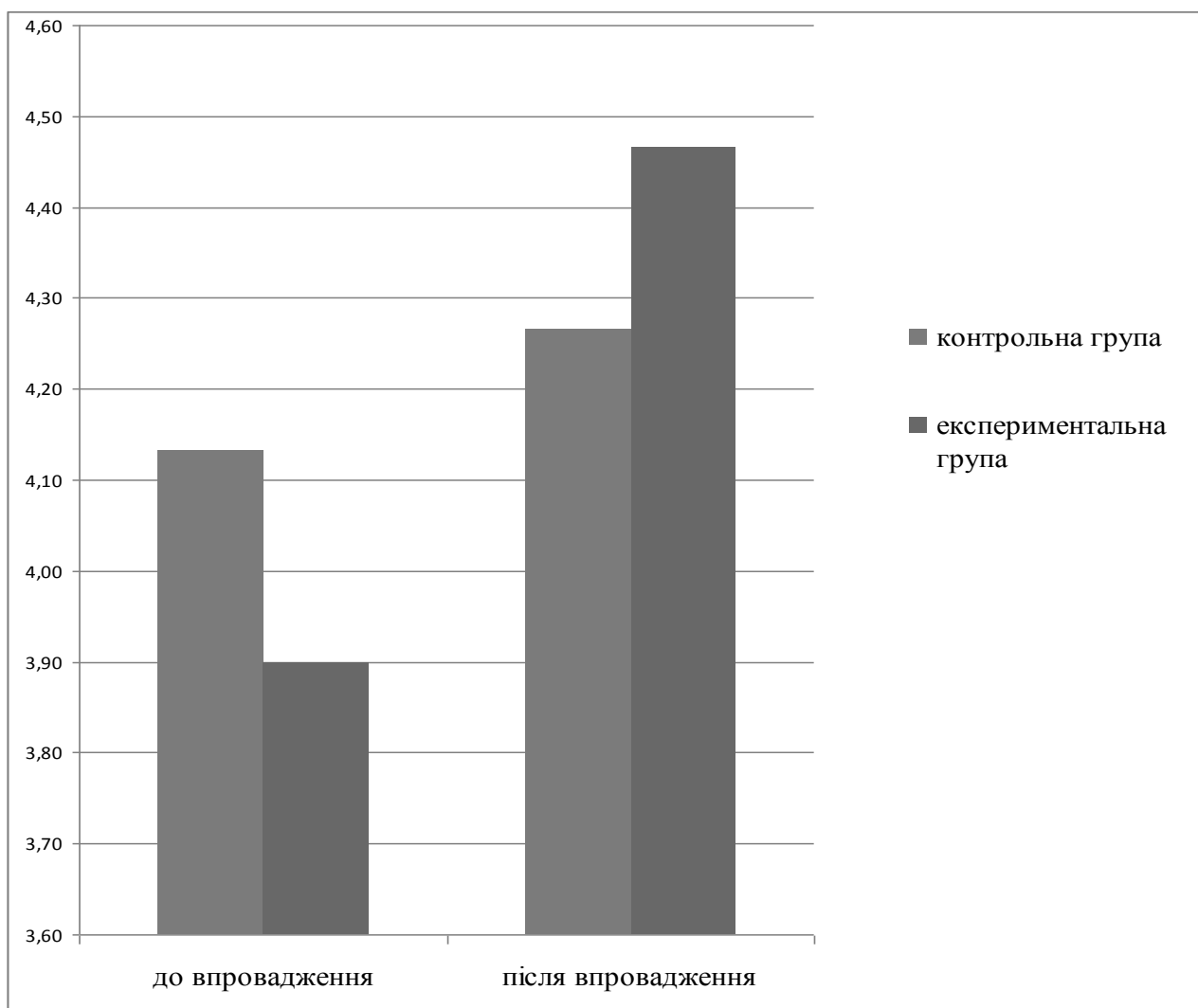

Рис. 3.5. Динаміка показників натуралістичної ерудиції студентів контрольної та експериментальної груп

Показники рисунку 3.5 вказують на те, що відбулися динамічні зміни натуралістичної ерудиції в експериментальній групі до і після тренінгу (відповідно 3,90 і 4,47, $p < 0,05$). Оскільки шкала натуралістичної ерудиції (НЕ) спрямована на діагностику сукупності відомостей про об'єкти природи, то збільшення рівня розвитку натуралістичної ерудиції свідчить про те, що студенти після проходження тренінгу самі намагаються шукати, узагальнювати і переробляти необхідну їм екологічну інформацію. Їхня активність у цьому напрямі є надситуативною, вони організують власне інформаційно-пізнавальне поле для самоосвіти.

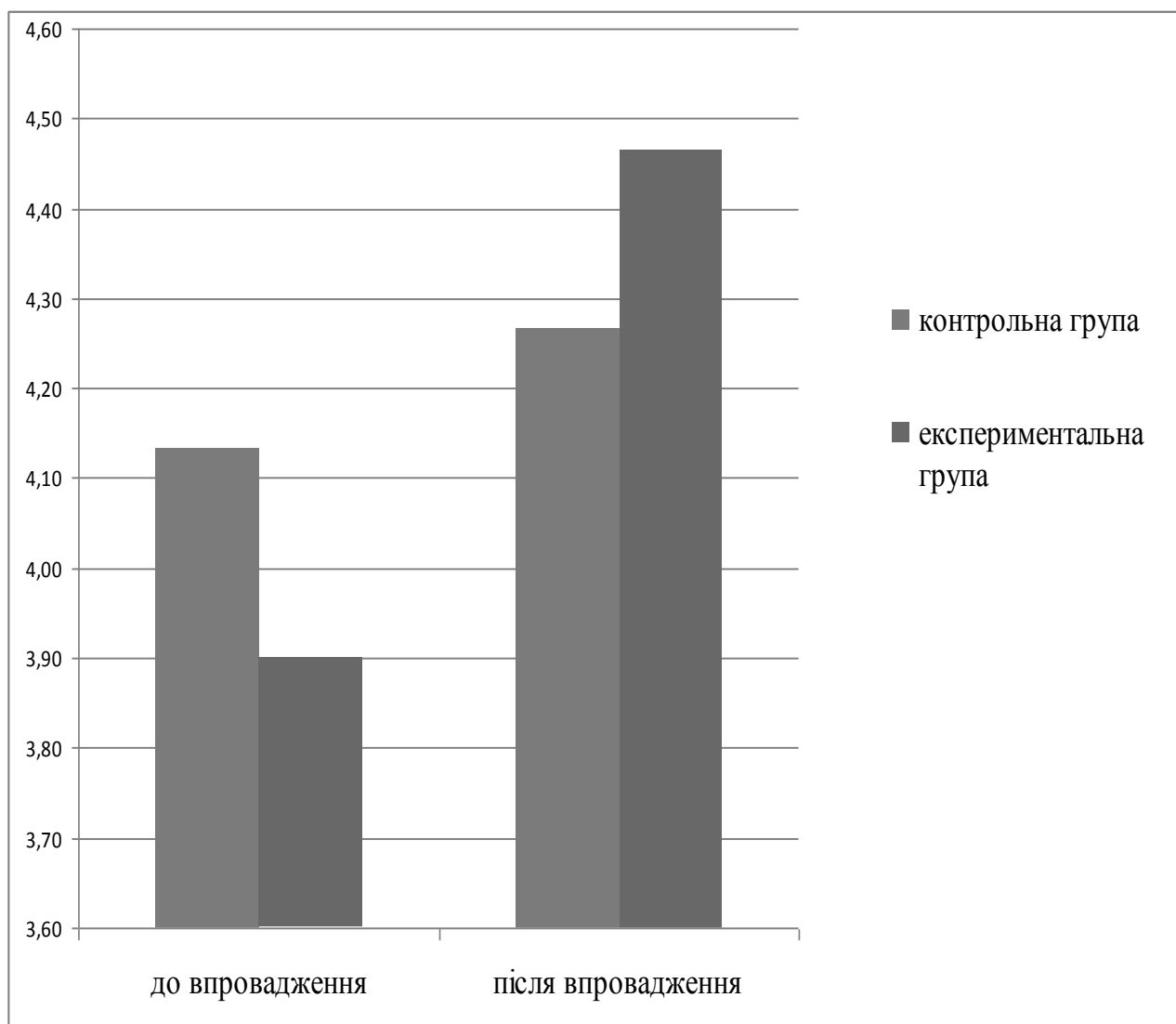

Рис. 3.6. Динаміка показників інтенсивності ставлення до природи студентів контрольної та експериментальної груп

Як видно з діаграми 3.6, існують відмінності в показниках інтенсивності ставлення до природи експериментальної групи до і після тренінгу (відповідно, 19,53 і 21,53, $p < 0,05$), а в контрольній групі не виявлено значних відмінностей (відповідно, 21,51 і 21,53). Оскільки показники практичної шкали (Пр) є результатом узагальнення показників перцептивно-афективної шкали, когнітивної шкали, практичної і поступливої, то цей ріст зумовлений підвищенням показників за вищезгаданими шкалами.

3.3. Психічні новоутворення системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів

Системно-динамічний підхід, який ми використовуємо для дослідження екологічної свідомості, зумовлює логіку не лише теоретичного і емпіричного вивчення проблеми, а й розвиток екологічної свідомості студентської молоді. Організація програми розвитку екологічної свідомості студентів ґрунтується на засадах системи критеріїв показників розвитку, які в нашому дослідженні підпорядковані принципам системно-динамічного підходу.

Оскільки розвиток – це процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого каналом [18], то результатом розвитку екологічної свідомості студентів є психічні новоутворення, які передають новий якісний стан особистості – екологічну самосвідомість.

Як зазначалося вище, свідомість – це система, яка має свої структурно-функціональні характеристики, представлені чуттєвою тканиною, значеннями, смислами, а також функціями психічного відображення, проектування, регуляції. За Ю. М. Швалбом, регулятивна функція екологічної свідомості є провідною, адже саме вона забезпечує ставлення людини до природного середовища. Для встановлення якісних психічних новоутворень як результату системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів використаємо положення, що описують функціонування свідомості як ставлення, запропоновані Ю. М. Швалбом [182]:

1. Свідомість – інстанція, котра відображає світ і водночас породжує його. Відображення і породження – це дві основні функції свідомості чи відносини, які поєднують свідомість людини і світ.
2. Свідомість – певна цілісність, а не «порожній» простір, який у процесі життя людини заповнюється ідеями, знаннями, уявленнями, образами, переживаннями.

3. Структурні елементи свідомості є такими, що утворюють різні композиційні закономірності.
4. Композиційні зорганізованості мають можливість потенційно нескінченної зміни як у бік ускладнення змісту свідомості, так і її спрощення.

Викладені вище положення можуть слугувати логічною матрицею для теоретико-емпіричного осмислення проблеми системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів та визначення психічних новоутворень.

Відповідно до першого положення, основними функціями свідомості є відображення та породження. У контексті екологічної свідомості відображення – це відбиття світу природи у психіці людини, а породження – це вироблення відповідного ставлення до природного середовища. Слід зазначити, що у студентів після проходження екопсихологічного тренінгу розвинулося естетичне освоєння об'єктів природи. Інакше кажучи, спостерігається динаміка в сприйнятливості, розумінні та творчій трансформації в діяльності чуттєво-виразних елементів природних об'єктів. Варто відмітити, що високий рівень розвитку перцептивно-афективного ставлення характеризується не тільки підвищеною сприйнятливістю до чуттєво-виразних сигналів, які одержуються від природних об'єктів, а й прагненням їх отримувати, так би мовити, бажанням задовольнити своєрідний сенсорно-естетичний голод.

Важливими новоутвореннями внаслідок розвитку екологічної свідомості відповідно до запропонованого тренінгу є зростання у студентів пізнавальної активності, яка полягає у встановленні характеру й особливостей соціоприродних відносин, причин виникнення та розвитку екологічної кризи, а також пошуку шляхів оптимізації відносин у системі «людина – природа», прагненні більше дізнатися про різні рослини та тварин. При цьому відсутнє бажання через пізнавальну діяльність отримати «корисний продукт» від навколишнього середовища.

Когнітивне ставлення також включає динаміку мотивації та спрямованості пізнавальної активності, пов'язаної з природою, які

проявляються в готовності та прагненні отримувати, шукати і переробляти інформацію про об'єкти природи, в особливій «інформаційній сенситивності» до них.

Помітним є збільшення рівня розвитку натуралістичної ерудиції. Це свідчить про те, що студенти після проходження тренінгу самі намагаються шукати, узагальнювати та переробляти необхідну екологічну інформацію. Їхня активність у цьому напрямі є надситуативною, вони організують власне інформаційно-пізнавальне поле для самоаналізу. Таким чином, відповідно до тлумачення екологічної свідомості як цілісного відображення природного середовища і породження адекватного ставлення до нього, можемо виділити такі психічні новоутворення – підвищення пізнавальної активності та зростання натуралістичної ерудиції студентів.

Тоді як перше положення більшою мірою характеризує функції свідомості, друге положення стосується структурного її складу. Незважаючи на різні погляди на визначення структури свідомості, у нашому дослідженні операційною одиницею екологічної свідомості вважатимемо значення слова, яка розмежовується на три основні рівні: чуттєва тканина (конотативне, асоціативне і ситуативне значення), значення, смисл. Використання значення слова в структурі екологічної свідомості забезпечує принцип єдності та зв'язаності системи, відповідно до якої переживання, асоціації взаємодії людини і природи неодмінно трансформуються у відповідні екосмисли людини (смисли особистості стосовно екосередовища). Таким чином, розвиток екологічної свідомості неодмінно супроводжується трансформацією значень як способу відображення природи в особистісні екосмисли людини, які виражають її ставлення до природних об'єктів.

Третє положення передбачає принцип ієрархії у вивченні екологічної свідомості як динамічної системи, тобто, виділення взаємозалежностей окремих модулів системи, що забезпечують її динаміку. За відсутності конкретної ієрархії необхідно зосередити увагу на послідовності вивчення окремих модулів системи. Як зазначалося в попередньому підрозділі нашої роботи,

науковці виділяють індивідуальну, групову та суспільну форми екологічної свідомості. Відповідно до цього дві останні можуть розглядатися в контексті масової екологічної свідомості, що простежується в засобах масових комунікацій, громадській думці тощо. Слід зазначити, що масова екологічна свідомість неодмінно накладає відбиток на індивідуальну екологічну свідомість. З цієї позиції значення слова як важлива операціональна одиниця екологічної свідомості є важливим ланцюгом між суспільною та індивідуальною думкою, адже сама його природа виступає і як суспільна (значення за термінологією О. М. Леонтьєва), і як індивідуальна (чуттєва тканина), і як особистісна (смысл). Отож, реалізація принципу ієрархії вивчення екологічної свідомості як динамічної системи передбачає тісну взаємодію індивідуальної та масової екологічної свідомості. У результаті формувального експерименту студенти, підвищуючи пізнавальну активність стосовно природи та натуралістичну ерудицію, усвідомлювали, що вони є найактивнішою і найпрогресивнішою верствою населення і саме від них залежить екологічна політика країни.

Важливим є положення щодо композиційної зорганізованості свідомості, яка має можливість потенційно нескінченної зміни і в бік ускладнення змісту свідомості, і її спрощення. Вважаємо, що це положення описує утворення якісних змін, які можливі внаслідок розвитку екологічної свідомості – породження екологічної самосвідомості студентів.

Екологічна самосвідомість як наслідок розвитку екологічної свідомості студентів – це усвідомлення людиною себе як частини природи, з якою існують суб'єкт-суб'єктні відносини, а також породження шанобливого ставлення до природного середовища.

Розвиток екологічної самосвідомості під час екологічного тренінгу відбувається в процесі вироблення у студентів потреби і вміння аналізувати й оцінювати свої дії та вчинки щодо природного середовища, використовувати ці оцінки для коригування своєї поведінки.

Таким чином, можна стверджувати, що вивчаючи екологічну свідомість студентів, що виявляється у їхньому ставленні до природи, ми повинні враховувати особистісні якості і властивості, які можуть зумовити появу еконовоутворень у вигляді самосвідомості особистості. Адже вивчення реальної діяльності студентів в екосередовищі передбачає визначення їхніх потреб, мотивів, цілей, настанов.

Важливим у функціонуванні самосвідомості є почуття власної відповідальності та поведінку, учинки, розуміння особистістю себе як частини світу. У контексті екологічної самосвідомості особистість повинна відчувати відповідальність за свою взаємодію з екосередовищем. Лише екологічна самосвідомість дає змогу розглянути природу не з позиції суб'єкта людини як господаря чи автора, а як повноцінного партнера, інакше кажучи, породити суб'єкт-суб'єктну взаємодію людини і природи.

Важливим вважаємо появу новоутворення у вигляді екологічної самосвідомості саме у студентському періоді – юнацькому віці. Цей період характеризується пошуком власної ідентичності, особливо у таких напрямках, як пошук відповіді на питання: «Хто я, як громадянин, як людина, як майбутній професіонал, як член родини тощо». Відповідь на перше питання значною мірою зумовлена і екологічною самосвідомістю особистості. Адже студентство – це найбільш прогресивна верства населення, рушій основних змін у суспільстві. Відтак, від екологічної самосвідомості студентства залежить стан навколишнього середовища не лише у нашому суспільстві, а й на планеті загалом.

Важливим у становленні екологічної самосвідомості було розширення знань і уявлень під час впровадження тренінгової програми про стан екології не лише в нашій державі, а й інших країнах, обговорення питань глобального потепління і т.ін. Таким чином, розвиваючи когнітивний компонент екологічної свідомості, формується так званий екологічний досвід, який значною мірою визначатиме поведінку особистості в навколишньому середовищі.

Під час становлення екологічної самосвідомості, на наш погляд, розвивається відчуття уособленості, окремішності від оточення, яке зумовлює самопізнання себе в природі, свого місця і ролі.

Важливою характеристикою екологічної самосвідомості є не пасивне психічне відображення природи, а активне, усвідомлене і вибіркоче. Екологічна самосвідомість не дається юнакові від народження, не утворюється внаслідок його переживань і емоцій, а народжується лише як результат самопізнання у природі. Відтак, розвиток натуралістичної ерудиції під час впровадження тренінгової програми було надзвичайно важливим.

Результати теоретико-емпіричного осмислення проблеми системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів дають змогу визначити психічні новоутворення, представлені екологічною самосвідомістю. Ці новоутворення стосуються пізнавального, емоційного та мотиваційного аспектів екологічної самосвідомості й проявляються в зростанні пізнавальної активності, натуралістичної ерудиції, виробленні перцептивно-афективного ставлення до природи.

Після завершального етапу тренінгу, повторної діагностики рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, через рік ми провели контрольний етап експерименту, який мав на меті переконатися в ефективності запропонованого нами тренінгу.

Результати повторної діагностики свідчать, що спостерігаються деякі відмінності в показниках поступливого ставлення до природи студентів через рік після тренінгу.

Студенти характеризуються підвищеним рівнем чутливості до проявів природних об'єктів, своєрідною здатністю емоційно відгукуватися на різні прояви життєдіяльності природних об'єктів. Також збільшився рівень етичного освоєння природних об'єктів – здатність сприймати світ природи крізь призму людських етичних норм.

Результати впровадження експериментальної програми, спрямованої на розвиток екологічної свідомості студентів, свідчать про її ефективність та доцільність використання у виховній роботі ВНЗ зі студентами.

Висновки до третього розділу

Результати дослідження психологічних засад підвищення рівня сформованості екологічної освіти свідчать про те, що вони оформлюються в цілісну екологічну освіту молоді. Переважна кількість таких досліджень ґрунтується на формуванні екологічної свідомості та зміні ставлення до природи.

У нашому дослідженні використовується системно-динамічний підхід до дослідження екологічної свідомості, який зумовлює логіку не лише теоретичного й емпіричного вивчення проблеми, а й розвитку екологічної свідомості студентів. Організація розвитку екологічної свідомості студентів ґрунтується на засадах еколого-психологічного тренінгу, який у нашому дослідженні підпорядкований принципам системно-динамічного підходу. Відповідно до принципу остаточної, глобальної мети тренінгова робота спрямовується на розвиток суб'єктного, непрагматичного, включеного ставлення до природи. Принцип єдності та зв'язаності передбачає врахування індивідуальних особливостей, особистісних станів і властивостей усіх учасників тренінгу. Принцип ієрархії реалізовано в тренінгу через урахування особливостей екологічної індивідуальної (значень і смислів) та масової свідомості (обговорення ЗМІ з екотематикою). Принцип функціональності враховує статеві, професійні, демографічні особливості учасників тренінгу. Принцип розвитку передбачає урахування особливостей юнацького вікового періоду, а також дотримання всіх вимог природного психологічного експерименту в сукупності констатувального та формувального етапів.

Розвиток екологічної свідомості упродовж еколого-психологічного тренінгу здійснювався у природних умовах у сукупності констатувального і розвивального етапів.

Розвивальна програма мала на меті привернути увагу студентів до можливості вирішення складних екологічних проблем; допомогти учасникам тренінгу усвідомити необхідність особистого внеску кожної людини у збереження навколишнього середовища; навчити відповідальності за світ як системоутворювальної якості екологічної свідомості студента.

Мета реалізовувалася через низку таких завдань: розвиток в учасників тренінгу усвідомлення себе частиною природи, наділеної розумом і відповідальністю за світ; розвиток у студентів ставлення до природи як цінності і об'єкта краси, охорони, пізнання; розвиток емпатійного сприйняття себе, інших людей, тварин і рослин; розвиток толерантного ставлення до природи; сприяння зміні мотивації з прагматичного типу на когнітивний тип; створення умов для розвитку в студентів уявлень про наслідки дій людини на навколишнє середовище; розвиток в учасників тренінгу відчуття причетності до природи; розвиток емоційної сфери психіки, набуття навичок роботи в групі, успішного спілкування та вміння вирішувати завдання спільно. Програма тренінгу відповідала основним вимогам і правилам групової роботи, а її напрям задавався екологічною спрямованістю.

Результати контрольного зрізу після формувального етапу експерименту в студентів експериментальної та контрольної груп свідчать про зростання показників екологічної свідомості за параметрами перцептивно-афективного, когнітивного ставлення та натуралістичної ерудиції в студентів експериментальної групи. Встановлено значущі відмінності в показниках інтенсивного ставлення до природи як узагальненого показника вищезгаданих ставлень у студентів експериментальної групи до і після тренінгу, відповідно 19,53 і 21,53, $p < 0,05$. Таким чином, можна зробити висновок щодо ефективності еколого-психологічного тренінгу в руслі системно-динамічного підходу до розвитку екологічної свідомості студентів.

Результати дослідження дають змогу трактувати екологічну самосвідомість як наслідок розвитку екологічної свідомості студентів – це усвідомлення людиною себе як частини природи, з якою існують суб'єкт-суб'єктні відносини, а також породження шанобливого ставлення до природного середовища.

Розвиток екологічної самосвідомості під час екологічного тренінгу відбувається в процесі вироблення у студентів потреби й уміння аналізувати й оцінювати свої дії та вчинки щодо природного середовища та використовувати ці оцінки для коригування своєї поведінки.

Результати теоретико-емпіричного осмислення проблеми системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів дають змогу визначити психічні новоутворення, представлені екологічною самосвідомістю. Ці новоутворення стосуються пізнавального, емоційного й мотиваційного аспектів екологічної самосвідомості і проявляються в зростанні пізнавальної активності, натуралістичної ерудиції, виробленні перцептивно-афективного ставлення до природи.

ВИСНОВКИ

1. Екологічна свідомість визначається як психічне відображення природного середовища, побудова картини світу природи та на цій основі взаємодія людини й природи. Зростання наукового інтересу до взаємодії сучасної людини та природи зумовило появу різних типологій (антропоцентричний, екоцентричний), класифікацій (імпліцитна, експліцитна, компліцитна), форм (індивідуальна, групова, суспільна; заперечення, гіперболізування, егоїстична екологічна свідомість, адекватна екологічна свідомість) і рівнів (буденний, спеціалізований) екологічної свідомості.

Для узагальнення та систематизації наявного досвіду у вивченні екологічної свідомості, а також установлення її особливостей у студентів обрано системно-динамічний підхід. Логіка дослідження будувалася на принципах системно-динамічного підходу. Принцип остаточної мети передбачає досягнення непрагматичного, включеного, суб'єктного ставлення до природи; принцип єдності та зв'язаності спрямований на встановлення значення слова як операціональної одиниці екологічної свідомості в органічній єдності її компонентів: чуттєвої тканини, значення і смислів; вивчення екологічної свідомості в цілісній особистості людини та її взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно до принципу ієрархії відбувається виокремлення індивідуальної та масової екологічної свідомості як окремих модулів, що залежать один від одного; принципу функціональності – визначення відображувальної, проектувальної та регулятивної функцій екологічної свідомості відповідно до соціально-психологічних характеристик студентів; принципу розвитку – впровадження програми розвитку екологічної свідомості студентів з урахуванням особливостей юнацького віку.

2. У результаті емпіричного вивчення екологічної свідомості було встановлено, що в студентів домінує естетична настанова (природа як об'єкт краси), на другому місці – прагматична настанова (природа як об'єкт

використання), на третьому – когнітивна настанова (природа як об'єкт отримання знань), найменш вираженою є етична настанова (природа як об'єкт охорони). Результати дослідження також свідчать про те, що в студентів переважає практичний тип мотивації, а наступні позиції займають, відповідно, естетичний, прагматичний та когнітивний типи мотивації. Аналіз результатів дослідження стосовно ставлення до природи підтвердив, що у студентів превалює перцептивно-афективна шкала (естетичного освоєння об'єктів природи); за нею слідує – практична шкала (практична взаємодія з об'єктами природи), наступна – поступлива (зміна оточення), та шкала натуралістичної ерудиції (сукупність відомостей про об'єкти природи), остання – когнітивна шкала (пізнавальна активність). Виявлення значущих показників кореляційних зв'язків екологічної свідомості з особистісними властивостями студентів свідчить про доцільність вивчення екологічної свідомості як відкритої системи, що належить іншій системі – особистості як носієві цієї свідомості.

Установлено своєрідність функціонування екологічної свідомості студентів відповідно до спеціалізації навчання, статі, місця проживання. Результати використання психолінгвістичної діагностики дали змогу виявити особливості масової екологічної свідомості у вибірці респондентів Волинської області, а також індивідуальну екологічну свідомість студентів на рівні чуттєвої тканини і смислів за допомогою значення.

3. Результати контрольного зрізу після формувального етапу експерименту в контрольній та експериментальній групах вказують на зростання показників екологічної свідомості в перцептивно-афективному, когнітивному, практичному ставленні до природи, а також натуралістичній ерудиції.

4. Результати теоретико-емпіричного осмислення проблеми системно-динамічного розвитку екологічної свідомості студентів дають змогу визначити психічні новоутворення, які представлені екологічною самосвідомістю. Екологічна самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як частини природи, з якою існують суб'єкт-суб'єктні відносини, а також породження

шанобливого ставлення до природного середовища. Психічні новоутворення стосуються пізнавального, емоційного та мотиваційного аспектів екологічної самосвідомості і проявляються у зростанні пізнавальної активності, натуралістичної ерудиції, виробленні перцептивно-афективного ставлення до природи.

Перспективним вважаємо розвиток екологічної свідомості та встановлення якісних новоутворень у вигляді екологічних значень і смислів упродовж вікової генези особистості. Перспективним також вважаємо ґрунтовне дослідження екологічної безпеки особистості на державному та індивідуальному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопов Г. В. Структурно-функциональное исследование экологического сознания / Г. В. Акопов, Е. И. Чердымова // 2-я Российская конференция по экологической психологии : тезисы. – М., 2000. – С. 14–15.
2. Акопян В. Екологічне самовиховання особистості / В. Акопян // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – С. 67–73. – Бібліогр.: с. 72–73.
3. Акопян В. Основні чинники формування екологічної свідомості особистості / В. Акопян // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 41–47. – Бібліогр.: 20 назв.
4. Александров Г. В. Экология индивидуального сознания / Г. В. Александров, Г. В. Шахманский // Экол. системы и приборы. – 2003. – № 10. – С. 42–47.
5. Амосов Н. М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество / Н. М. Амосов. – М. : АСТ ; Донецк : Сталкер, 2002. – 464 с.
6. Андрієвський Б. М. Організаційно-педагогічні умови формування екологічної культури студентів / Б. М. Андрієвський // Наук. вісн. Мукач. держ. ун-ту / М-во освіти і науки України, Мукачів. держ. ун-т ; [редкол: Пехньо В. І. та ін.]. – Мукачево, 2009. – № 7. – С. 97–101. – Бібліогр.: 4 назви.
7. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева – М. : Изд-во МГУ, 1980.
8. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов – М.: «Смысл», 2002. – 480 с.
9. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту : Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнко. – К. : Укр. Біблійне Т-во, 2002. – 1159 с.
10. Білик Л. І. Екологічна відповідальність студентів: сутність критеріїв та рівнів формування / Л. І. Білик // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / М-во

освіти і науки України; Ін-т інновац. технологій і змісту освіти. – К., 2007. – Вип. 50. – С. 94–98.

11. Білик Л. І. Нові підходи до проблеми формування екологічного світогляду у студентів технічних спеціальностей / Л. І. Білик // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / М-во освіти і науки України; Наук.-метод. центр вищої освіти. – К., 2002. – Вип. 34. – С. 83–88.
12. Білик Л. І. Технології застосування методів формування екологічної відповідальності студентів / Л. І. Білик // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / М-во освіти і науки України; Наук.-метод. центр вищої освіти. – К., 2006. – Вип. 44. – С. 43–48.
13. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф.Бурлачук, С. М. Морозов. – К. : Наук. думка, 1989. – 200 с.
14. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / Бондаренко А. Ф. – К. : Укртехпресс, 1997. – 216 с.
15. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности / А. Ф. Бондаренко – К. : КГПИИЯ, 1991. – 167 с.
16. Василюк Ф. Е. Структура образа / Ф. Е. Василюк // Вопр. психологии. – 1993. – № 5. – С. 5–19.
17. Веккер Л. М. Психические процессы. Т. 1 / Л. М. Веккер. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 333 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. В. Т. Бусел]. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
19. Велихов Е. П. Сознание: опыт междисциплинарного подхода / Е. П. Велихов, В. П. Зинченко, В. А. Лекторский // Вопр. философии. – 1988. – № 11. – С. 3–31.
20. Венгер Л. А. Восприятие и обучение (дошкольный возраст) / Л. А. Венгер. – М. : Просвещение, 1969. – 365 с.
21. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Прогресс, 2004. – 576 с.

22. Вернік О. Визначення і типологія екологічної свідомості / О. Вернік // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна моногр. / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – К., 2007. – С. 58–66.
23. Виговська Т. В. Релігійні аспекти у процесі формування екологічної свідомості особистості / Т. В. Виговська // Екол. вісн. – 2009. – № 2. – С. 23–25. – Бібліогр.: 6 назв.
24. Вознюк О. В. Виховання екологічної відповідальності особистості як наріжний шлях розвитку її духовності / О. В. Вознюк // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / М-во освіти і науки України; Ін-т інновац. технологій і змісту освіти. – К., 2001. – Вип. 26. – С. 91–97.
25. Выготский Л. С. Конкретная психология человека / Л. С. Выготский // Вестн. Моск. ун-та. Серия 14, Психология. – 1986. – № 1. – С. 60.
26. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
27. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций : Из неопубликованных трудов / Л. С. Выготский ; под ред. А. Н. Леонтьева [и др.]. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 500 с.
28. Выготский Л. С. Сознание как проблема психологии поведения // Собрание сочинений : в 6-ти т. / Л. С. Выготский – М., 1982. – Т. 1. – С. 78–98.
29. Галеева А. М. Методологические аспекты взаимодействия общества и природы / А. М. Галеева, М. Л. Курок. – М. : Моск. рабочий, 1978. – 168 с.
30. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
31. Гарнец О. Н. Формирование эффективного информационного пространства в регионах повышенного экологического риска / О. Н. Гарнец // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 74–84.
32. Гасанова П. Г. Методический арсенал диагностики экологического самосознания / П. Г. Гасанова // Актуальные пробл. современной науки. – 2006. – № 4. – С. 103–109.

33. Гибсон Д. Экологический поход к зрительному восприятию / Д. Гибсон. – М.: Прогресс, 1988. – 464 с.
34. Гирусов Э. В. Опасность “дыр” в эквоспитании / Э. В. Гирусов // Нар. образование. – 1989. – № 4. – С. 48–56.
35. Гирусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию / Э.В.Гирусов // Взаимодействие общества и природы / М. Б. Дубровина, Л. В. Гуцева. – М., 1986. – С. 144–158.
36. Гирусов Э. В. Система “общество – природа” (проблемы социальной экологии) / Э. В. Гирусов. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1976. –168 с.
37. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы / Э. В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии / ред. кол.: Е. Т. Фадеев (отв.ред.) [и др.]. – М., 1983. – С. 105–120.
38. Глазачев С. Н. Сможем ли мы выжить без экологической культуры : фрагм. из кн. / С. Н. Глазачев, О. Н. Козлова // ЭКОС. – 1988. – № 2. – С. 28–36.
39. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2 т. Т. 1 : пер. с франц. / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1996. – 496 с.
40. Голдсмит Э. Экологическое мировоззрение : гл. из кн. : пер. с англ. / Э. Голдсмит. – К. : Эхо-Восток, 1995. – 50 с.
41. Горбань Г. О. Деякі аспекти формування екологічної свідомості у вищому навчальному закладі / Г. О. Горбань // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 84–89.
42. Горелова Т. А. Первобытные прототипы экологического сознания / Т.А.Горелова // Человек. – 2007. – № 3. – С. 52–60.
43. Горохова С. И. Фрейм-подход к описанию процесса порождения речи / С. И. Горохова // Речевое общение: цели, мотивы, средства : сборник / под ред. Н. В. Уфимцевой. – М., 1985. – С. 89–102.

44. Гребенюк О. Ю. Формування екологічного світогляду дітей / О. Ю.Гребенюк // Біологія. – 2005. – № 19/21. – С. 6–7.
45. Гузенко Т. А. Соціальні комунікації в громадянському суспільстві України: екологічний аспект / Т. А. Гузенко // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2012. – № 1. – С. 9–13. – Бібліогр.: 11 назв.
46. Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты: Опыт систематического исследования / А. Л. Дворкин. – Н. Новгород : Изд-во Братства Св. Александра Невского, 2000. – 693 с.
47. Демешкант Н. А. Екологічна освіта - досвід та здобутки польських науково-дослідних та освітніх установ / Н. А. Демешкант // Проблеми освіти : наук. зб. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ін-т інновац. технологій і змісту освіти ; редкол.: Є. М. Суліма [та ін.]. – К., 2011. – Вип. 67. – С. 128–132. – Бібліогр.: с. 131–132.
48. Дерябо С. Д. Антропоморфизация природных объектов / С. Д. Дерябо // Психол. журн. – 1995. – № 3. – С. 61–69.
49. Дерябо С. Д. Вперед, к природе!: Слагаемые экологического сознания / С.Д.Дерябо, В. А. Ясвин // Экология и жизнь. – 2006. – № 9. – С. 12–15.
50. Дерябо С. Д. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин // Психол. журн. – 1996. – № 6. – С.4–18.
51. Дерябо С. Д. Слагаемые экологического сознания / С. Д. Дерябо, В.А.Ясвин // Человек. – 1999. – № 3. – С. 19.
52. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В.А.Ясвин. – Ростов н/Д : Феникс 1996. – 480 с.
53. Дерябо С. Д. Экологическая психология: Диагностика экологического сознания / С. Д. Дерябо ; Акад. пед и соц. Наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : МПСИ, 1999. – 310 с.
54. Дідков О. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості [Електронний ресурс] / О. Дідков // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ;

- голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., 2012. – № 21. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc%5FGum/Vird/2012_21/Pdf/5.pdf. – 05.12.12. – Назва з екрану.
55. Добридень О. В. Екоцентрична свідомість і віра як чинники оптимізації соціально-екологічних відносин / О. В. Добридень // Грани. – 2004. – № 1. – С. 91–95.
56. Євдокимова Т. О. Становлення екологічної свідомості у підлітковому віці [Електронний ресурс] / Т. О. Євдокимова // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. Сухомлинського. Психологічні науки : зб. наук. пр. / голов. ред. С. І. Болтівець. – Миколаїв, 2010. – Т. 2, вип. 4. – С. 82–86. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2010_4/19.pdf. – 06.12.12. – Назва з екрану.
57. Жигайло Н. І. Залежність рівнів розвитку релігійної свідомості студентської молоді від особистісних характеристик / Н. І. Жигайло // Вісник Львівського університету. Серія психологічна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 153–167.
58. Заброцький М. М. Екоцентрована позиція і духовність особистості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 120–126.
59. Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острого : Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”, 2002. – 168 с.
60. Засекіна Л. В. Герменевтико-семантичні аспекти дослідження мотивації / Засекіна Л. В. // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки – Івано-Франківськ, 2004. – С. 190–197.
61. Засекіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту / Л. В. Засекіна. – Острого : Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”, 2005. – 370 с.

62. Засекіна Л. В., Засекін С. В. Психолінгвістична діагностика / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. –188 с.
63. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб. : Речь, 2000. – 310 с.
64. Зинченко В. П. Миры сознания и структуры сознания / В. П. Зинченко // Вопр. психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–36.
65. Кавтарадзе Д. Н. Природа: от охраны – к заботе / Д. Н. Кавтарадзе // Знание – сила. – 1990. – № 3. – С. 8–13.
66. Калмыков А. А. Проблемы и перспективы экологического образования / А. А. Калмыков // Прикладная психология. – 2002. – №1. – С. 35–44.
67. Калмыков А. А. Типология отношений человека и природы / А. А. Калмыков, Л. В. Калмыкова // 2-я Российская конференция по экологической психологии. – М., 2000. – С. 26–27.
68. Карівець І. Філософські особливості екологічної свідомості / І. Карівець, З. Кудлик // Філософські обрії. – 2012. – № 27. – С. 80–90. – Бібліогр.: с. 89–90.
69. Каріна Ш. Проблема екологічного виховання у вищій школі / Ш. Каріна // Пед. думка. – 2007. – № 1. – С. 45–49.
70. Квашук О. В. Моральна свідомість як активне і цілеспрямоване ставлення молодшого школяра до навколишньої дійсності / О. В. Квашук // Актуальні проблеми когнітивної психології. Серія: Психологія і педагогіка. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип.16. – С. 104–113.
71. Киселёв Н. Н. В гармонии с природой / Н. Н. Киселёв. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 126 с.
72. Киселёв Н. Н. Мироззрение и экология / Н. Н. Киселёв. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.
73. Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу / М. Кисельов // Філософ. думка. – 2005. – № 2. – С. 130–149.

74. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М.М.Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Тандем, 2000 – 302 с.
75. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості : монографія / М. М. Кисельов [та ін.]. – К. : Парапан, 2003. – 312 с.
76. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу. Єдність людино-та природоохоронних аспектів / М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко, Т. В. Гардашук. – К. : Наук. думка, 1995. – 156 с.
77. Кияшко Л. О. Соціогенез стереотипів буденної екологічної свідомості сучасної молоді / Л. О. Кияшко, С. І. Красний // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 153–160.
78. Кмець А. Роль екологічних знань у формуванні екологічної свідомості студентів / А. Кмець // Вища освіта України. – 2002. – № 4. – С. 99–103.
79. Книш І. В. Екофільність українського етносу та проблема формування екологічної свідомості [Електронні йресурс] / І. В. Книш // Філософія науки: традиція та інновації. – 2012. – № 1. – С. 125–133. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/FilosNauk/2012_1/index.html. – 05.12.12. – Назва з екрану.
80. Ковалева Т. М. Формирование экологического мышления и поведения при помощи тренинговой технологии “СИМОРОН” / Т. М. Ковалева // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 167–172.
81. Коктыш И. Влияние эколого-психологического тренинга на личностное отношение школьников к миру природы / И. Коктыш. – Даугавпилс : [б. и.], 1995. – 95 с.
82. Концепція екологічної освіти України // Інформ. зб. Мін-ва освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 3–23.

83. Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. : монографія / П. М. Кралюк. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 132 с.
84. Крамаренко А. М. Соціоприродні цінності в структурі екологічної свідомості особистості майбутнього фахівця початкової освіти [Електронний ресурс] / А. М. Крамаренко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах : зб. наук. пр. / голов. ред. Т. І. Сущенко. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 22. – С. 179–190. – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2012_22/files/P2212_29.pdf. – 01.12.12. – Назва з екрану.
85. Кремечек Г. А. Формування екологічного світогляду молоді – запорука майбутнього / Г. А. Кремечек, С. Г. Терлецька // Безпека життєдіяльності. – 2010. – № 5. – С. 28–30.
86. Кряж И. В. Психосемантическое исследование обыденных экологических представлений / И. В. Кряж // Вопр. психологии. – 1998. – № 1. – С. 65–75.
87. Кулик Т. М. Екологічна свідомість студентів Волині – необхідна умова гармонізації системи “людина – довкілля / Т. М. Кулик // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. : у 3-х т. / М-во освіти і науки України, Волин. обл. держ. адмін., Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Т. 1. – С. 112–113.
88. Кулик Т. М. Особистісні прояви екологічної свідомості студентів / Т. М. Кулик // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – К., 2009. – Т. 11, ч. 7. – С. 240–250.
89. Кулик Т. М. Особливості впровадження екопсихологічного тренінгу, спрямованого на розвиток екологічної свідомості студентів / Т. М. Кулик // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. IV. Психологія обдарованості. Вип. 6. – С. 72–80.

90. Кулик Т. М. Особливості особистісно-толерантного відношення до природи студентів-другокурсників / Т. М. Кулик // Психологічні перспективи : зб. наук. пр. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; голов. ред. Л. Засекіна. – Луцьк, 2008. – Вип. 11. – С. 178–189.
91. Кулик Т. М. Психолінгвістичне дослідження індивідуальної екологічної свідомості / Т. М. Кулик // Актуальні проблеми практичної психології : зб. наук. пр. / Херсон. держ. ун-т. Ін-т психології, історії та соціології. – Херсон, 2012. – С. 310–316.
92. Кулик Т. М. Психологічні особливості екологічної свідомості студентів Волинського регіону як чинник гармонійних відносин у діаді “людина – довкілля / Т. М. Кулик // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. : у 2-х т. / М-во освіти і науки України, Волин. обл. держ. адмін., Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – Т. 1. – С. 247–249.
93. Кулик Т. М. Психологічні умови становлення екологічної свідомості студентської молоді Волинського регіону” / Т. М. Кулик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – К., 2008. – Т. 15, ч. 1. – С. 408–414.
94. Кулик Т. М. Соціально-психологічні особливості проявів екологічної свідомості студентів / Т. М. Кулик // Психологічні перспективи : зб. наук. пр. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; голов. ред. Л. Засекіна. – Луцьк, 2010. – Вип. 15. – С. 111–120.
95. Кулик Т. М. Формування уявлень про екологічну свідомість в історії філософської думки / Т. М. Кулик // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. : у 2-х т. / М-во освіти і науки України, Волин. обл. держ. адмін., Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Т. 1. – С. 204–205.
96. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Т. : Екон. думка, 2005. – 124 с.

97. Левочкина А. М. Использование активных методов в изучении экологической психологии с целью формирования экологического сознания студентов высших учебных заведений / А. М. Левочкина // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 236–240.
98. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
99. Леонтьев А. Н. Значение как проблема психологии сознания. Психологическая теория деятельности // Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т. 1. – С. 317.
100. Леонтьев А. Н. Образ мира. Психологическая теория деятельности // Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т. 2. – С. 251–262.
101. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестн. МГУ. Серия 14, Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
102. Липова Л. Управління екологічною освітою й екологічним вихованням у ВНЗ / Л. Липова, А. Ясинська // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України. – 2003. – № 2. – С. 148–153.
103. Лисенко Н. В. Теорія і практика екологічної освіти: педагог-дошкільник : навч.- метод. посіб. : [для студ. ВНЗ] / Н. В. Лисенко ; М-во освіти і науки України. – К. : Слово, 2009. – 400 с. : ілюстр. – Бібліогр.: с. 394–397.
104. Литвиненко С. М. Формування науково-екологічного світогляду як педагогічна проблема // Еколого-натуралістична творчість : наук.-метод. вісн. / за ред. В. В. Вербицького. – К., 2001. – № 1. – С. 168–169.
105. Лозова О. М. Змістова модель психосемантичної структури етнічної свідомості східних слов'ян / О. М. Лозова // Гуманіт вісн. Переяслав-Хмельн. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. – 2007. – Вип. 12. – С. 180–184.
106. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопр. психологии. – 1975. – № 2. – С. 31–45.

107. Ломова Б. М. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / Б. М. Ломова [и др.]. – М. : Ин-т психологии РАН, 1997. – 172 с.
108. Людина і світ: Вступ до екологічної психології : навч. посіб. / М. Г. Складановська [та ін.] ; Нац. гірн. ун-т. – Д. : Вид-во Нац. гірн. ун-ту, 2006. – 144 с.
109. Львовчикіна А. Вплив криз та катастроф на екологічну свідомість / А. Львовчикіна // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна моногр. / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – К., 2007. – С. 208–213.
110. Львовчикіна А. М. Екологічна психологія : навч. посіб. / А. М. Львовчикіна. – К. : Міленіум, 2003. – 120 с.
111. Львовчикіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посіб. / А. М. Львовчикіна. – К. : МАУП, 2004. – 136 с.
112. Максименко С. Д. Общая психология / С. Д. Максименко. – М. : Ваклер, 1999. – 523 с.
113. Мальований М. С. Вплив екологічної свідомості населення на стан екологічної безпеки дежави / М. С. Мальований // Екологічний вісн. – 2012. – № 4. – С. 11–13. – Бібліогр.: 5 назв.
114. Мамешина О. С. Диагностика экологического сознания: Методика «Экотест» / О. С. Мамешина. – Николаев : Атолл, 2002. – 48 с.
115. Мамешина О. С. Эколого-психологический тренинг для старшеклассников / О. С. Мамешина. – Николаев : Атолл, 2003. – 72 с.
116. Матвієнко О. Інформаційна складова формування екологічної свідомості громадян України / О. Матвієнко // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна моногр. / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 109–128. – Бібліогр. : с. 126–128.
117. Матласевич О. В. Формування змістовного контексту свідомості засобами метафори в процесі групової психокорекції / О. В. Матласевич // Серія: Психологія і педагогіка. – Острог, 2006. – Вип. 7, С. 241–248.

118. Медведев В. И. Экологическое сознание : учеб. пособие / В. И. Медведев, А. А. Алдашева. – М. : Логос, 2001. – 384 с.
119. Медведева О. В. Педагогічні аспекти формування екологічної свідомості студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / О. В. Медведева, О. А. Медведев. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/3_ANR_2012/Ecologia/5_99625.doc.htm. – 20.02.12. – Назва з екрану.
120. Миронов А. В. Методика изучения окружающего мира в начальных классах : учеб. пособие / А. В. Миронов. – М. : Пед. об-во России, 2002. – 360 с.
121. Моргунова Я. М. Аналіз підходів до проблеми “Людина-Природа” у західній психології / Я. М. Моргунова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 294–301.
122. Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей / Н. В. Мотрошило. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
123. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1960. – 426 с.
124. Назарук В. П. Визначення екологічної свідомості: теоретичні аспекти [Електронний ресурс] / В. П. Назарук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. – К., 2012. – Т. 14, ч. 1. – С. 227–233. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pzpp/2012_14_1/. – 05.12.12. – Назва з екрану.
125. Научно-методические основы планирования и прогнозирования развития экономики / – К. : Наук. думка, 1986 – 414. с.
126. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск. : Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
127. Пазиніч С. М. Філософський аспект екологічної суспільної свідомості в умовах сучасного міста / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи

- формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України, Нац. техн. ун-т "Харківський політехнічний інститут" за ред.: Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Х., 2009. – Вип. 20. – С. 28–41. – Бібліогр.: 4 назви.
128. Паламарчук О. М. Екологічна свідомість: процес виникнення та динаміка розвитку / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С.Д. та ін.]. – К., 2003. – Т. 7 : Екологічна психологія, ч. 1. – С. 305–314.
129. Панов В. И. Введение в экологическую психологию. Ч. 1 : учеб. пособие / В. И. Панов. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2001. – 144 с.
130. Пасічник І. Д. Психологія поетапного формування операційних структур систематизації : монографія / І. Д. Пасічник – 2 вид. переробл. і допов. – Острого, 2004. – 284 с.
131. Пасічник І. Д. Роль когнітивно – стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності / І. Д. Пасічник, С. Д. Максименко // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск: «Сучасні дослідження когнітивної психології». – Острого: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип.14. – С. 3-11.
132. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
133. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ этнических стереотипов : лики толерантности и нетерпимости / В. Ф. Петренко, О. В. Митина, К. В. Бердников, А. Р. Кравцова, В. С. Осипова // под ред. А. Г. Асмолова. – М. : Смысл, 2000. – 73 с.
134. Петренко В. Ф. Экспериментальная психосемантика: исследование индивидуального сознания / В.Ф. Петренко // Вопр. психологии. – 1982. – № 5. – С. 23.
135. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Инфра-М, 1998. – 525 с.

136. Петрук В. Г. Екологічне виховання у вищій школі [Електронний ресурс] / В. Г. Петрук, І. І. Безвозюк, Т. І. Панченко // Гуманізм та освіта : матеріали між нар. наук.-практ. конф. – Режим доступу : http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Petruk_Bezvozyuk_Panchenko.php. – 20.02.12. – Назва з екрану.
137. Плахотнюк О. Формування у студентів екологічної культури як засіб гуманізації відносин з природою / О. Плахотнюк // Безпека життєдіяльності. – 2008. – № 9/10. – С. 22–25. – Бібліогр.: 6 назв.
138. Потапчук Л. В. Екологічна культура в теорії й практиці пізнання довкілля / Л. В. Потапчук // Психологічні перспективи / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – Вип. 17. – С. 212–220.
139. Потапчук Л. В. Теоретичний аналіз проблеми дослідження екологічної свідомості особистості / Л. В. Потапчук // Психологічні перспективи / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології. – Луцьк, 2011. – Вип. 18. – С. 213–220. – Бібліогр.: 10 назв.
140. Психолінгвістика / [Т. Н. Ушакова, І. В. Королева, В. И. Лубовский и др.]; под. ред. Т. Н. Ушаковой. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 416 с.
141. Психология / под ред. А. А. Крылова. – М. : Проспект, 2005. – 743 с.
142. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. / Д. Я. Райгородский / Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ - М», 2002. – 672 с.
143. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології : (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навч.-метод. посіб. / В. В. Рибалка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 204с.
144. Рибалка В. В. Психолого-педагогічні принципи і стадії розробки особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / В. В. Рибалка // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2001. – Вип. 2. – С. 33–41.
145. Российский энциклопедический словарь. В 2 кн. Кн. 2 / гл. ред. А.М.Прохоров. – М. : БРЭ, 2001. – 2015 с.

146. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1957. – 328 с.
147. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 710 с.
148. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія : навч. посіб. / О. В. Рудоміно-Дусятська. – К. : ІПО КУ Т. Шевченка, 2001. – 71 с.
149. Рудоміно-Дусятська О. В. Намір у системі регуляції екологічної поведінки / О. В. Рудоміно-Дусятська // Вісник. Соціологія. Психологія. Педагогіка / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; відп. ред. В. Б. Євтух. – К., 2003. – Вип. 15/16. – С. 102–105.
150. Савелюк Н. М. Дослідження смислових засад функціонування громадянської свідомості українського студентства методом асоціативного експерименту / Н. М. Савелюк // Сучасні дослідження когнітивної психології. Серія: Психологія і педагогіка. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 12. – С. 160–168.
151. Савелюк Н. М. Психосемантичні аспекти громадянської свідомості української студентської молоді / Н. М. Савелюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол.: Максименко С. Д.]. – К., 2009. – Т.11 : Проблеми загальної та педагогічної психології, ч. 1. – С. 474–482.
152. Савелюк Н. М. Психосемантичні аспекти дослідження свідомості особистості / Н. М. Савелюк // Актуальні проблеми когнітивної психології. Серія: Психологія і педагогіка. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип. 14. – С. 260–268.
153. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : навч. посіб. / О. І. Салтовський. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 382 с.
154. Санникова О.П. Феноменология личности / О. П. Санникова – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.

155. Ситаров В. А. Социальная экология : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтова. – М. : Академия, 2000. – 280 с.
156. Складовська М. Г. Розвиток екологічного мислення як необхідна умова екологічної інкультурації особистості [Електронний ресурс] / М.Г.Складовська // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – 2011. – № 3. – С. 79–82. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc%5Fgum/Vdakk/2011_3/19.pdf. – 05.12.12. – Назва з екрану.
157. Скребец В. А. Экологическая психология : учеб. пособие / В. А. Скребец. – К. : МАУП, 1998. – 144 с.
158. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи / Скребець В. О. / монографія. – К. : Видавн. дім “Слово”, 2004. – 440 с.
159. Скребець В. О. Екологічна психологія: онкопсихологічний практикум : навч. посібник / В. О. Скребець / Видавн. дім “Слово”, – К. : 2011. – 336 с.
160. Скребець В. О. Методологічна сутність категорії впливу в екологічній психології / В. О. Скребець // Актуальні проблеми психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К.: Логос, 2008. – Том 7. - Вип. 15. – С. 274
161. Скребець В. О. Екологічна свідомість в умовах наслідків техногенної катастрофи: форми прояву, деформації, адаптогенез / В. О. Скребець // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 3. – С. 21–25.
162. Скребець В. О. Зміна психосемантики свідомості під впливом раптового емоціогенного втручання / В. О. Скребець // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Психологічні науки – Чернігів, 2010. – Вип. 82, т. 2. – С. 202–206.
163. Смирнов В. И. Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях / В. И. Смирнов. – М. : Пед. об-во России, 1995. – 416 с.

164. Смотрицький Є. Ю. Екологічна свідомість [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Є. Ю. Смотрицький. – Режим доступу : http://zhurnal.lib.ru/s/smotrickij_e_j/smotrytskyy-ecosvidomist-short.shtml. – 20.02.12. – Назва з екрану.
165. Совгіра С. В. Сутність і структурні компоненти екологічного світогляду особистості / С. В. Совгіра // Екол. вісн. – 2010. – № 4. – С. 26–28. – Бібліогр.: 7 назв.
166. Совгіра С. В. Філогенез екологічного світогляду / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 119–129.
167. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И.А.Стернин – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1979. – 156 с.
168. Столяренко Л. Д. 100 экзаменационных ответов по психологии / Л. Д. Столяренко, С. И. Самыгин. – Ростов н/Д : Изд. центр "МарТ", 2001. – 282с.
169. Сулацкова О. Ф. Екологічна система освіти і виховання як ефективний шлях формування екологічної культури / О. Ф. Сулацкова // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк, 2009. – № 19 : Філософські науки. – С. 37–40. – Бібліогр.: 7 назв.
170. Турос А. О. Екологічна свідомість сучасного суспільства в умовах екологічної кризи / А. О. Турос // Гігієна населених місць : зб. наук. пр. / М-во охорони здоров'я України, Акад. мед. наук України, Ін-т гігієни та мед. екол. ім. О. М. Марзєєва АМН України ; редкол.: А. М. Сердюк [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 54. – С. 439–443. – Бібліогр.: 14 назв.
171. Укр. літер.: хрестоматія / [авт.-уклад. Р. В. Мовчан, Ю. І. Ковалів]. – К. : ПЕРУН. – 2000. – 576 с.
172. Філософський словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
173. Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. – 3-тє вид., стер. – К. : Вікар, 2002. – 516 с.

174. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
175. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид., переробл. і допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986.
176. Фоміна Н. М. Особливості екологічної освіти та виховання студентської молоді / Н. М. Фоміна, Н. В. Старовойтенко // Екол. вісн. – 2010. – № 1. – С. 18–19. – Бібліогр.: 4 назви.
177. Хромов С. С. Формировать экологическое мышление [студентов] / С.С.Хромов // Вестн. Высш. шк. – 1988. – № 11. – С. 34–37.
178. Хрутьба В. О. Формування екологічної свідомості через екологічний проект / В. О. Хрутьба, А. С. Хрутьба // Організація екологічної освіти та виховання учнівської молоді : (на допомогу вчителю). – К., 2003. – С. 126–132.
179. Чепелева Н. В. Актуальные проблемы герменевтики в контексте психотерапии / Н. В. Чепелева // Вісник Харківського державного університету. Матеріали III Харківських Міжнародних психологінчих читань. – № 439. – Ч.1, 2. – 1999. – С. 297 – 301.
180. Чепелева Н. В. Психологія читання тексту студентами вузів / Н. В.Чепелева – К. : Либідь, 1990. – 98 с.
181. Шабес В. Я. Соотношение когнитивного и коммуникативного компонентов в речемыслительной деятельности : автореф. дисс. д-ра филол. наук / В. Я Шабес – Л., 1990. – 38 с.
182. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу / Ю. М. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4 – С. 154–166.
183. Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этического мировоззрения и жизнеутверждения. / А. Швейцер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : сб. науч. ст. / сост.: Л. И. Василенко, В.В.Ермолаевой. – М., 1990. – С. 328–350.
184. Шедловська М. В. Концептуалізація поняття "екологічна свідомість" у соціогуманітарних науках / М. В. Шедловська // Вісник Львівського

- університету. Серія соціологічна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; [редкол.: В. С. Бакіров та ін.]. – Л., 2011. – Вип. 5. – С. 196–204. – Бібліогр.: с. 203–204.
185. Шлімакова І. І. Розвиток екологічної свідомості в динаміці змін психічних станів [Електронний ресурс] / І. І. Шлімакова // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Психологічні науки : зб. наук. пр. / голов. ред. М. О.Носко. – Чернігів, 2010. – Вип. 82, т. 2. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2010_82_2/shlimakova.pdf. 05.12.12. – Назва з екрану.
186. Шмалей С. В. Екологічна особистість : монографія / С. В. Шмалей. – К. : Б-ка офіц. док., 1999. – 232 с.
187. Шмалей С. В. Зміст педагогічного процесу формування екологічної свідомості особистості / С. В. Шмалей // Психолого-педагогічні науки : наук. зб. / Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2001. – Вип. 1. – С. 56–65.
188. Шмалей С. В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу : монографія / С. В. Шмалей. – Херсон : Літера, 2004. – 364 с.
189. Шугай М. А. Критерії рівня сформованості національної самосвідомості особистості / М. А. Шугай // Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”, Острог, 2002. – С.159–170.
190. Щербатых Ю. В. Общая психология / Ю. В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2008. – 272 с.
191. Юнг К. Психологические типы / пер. с нем. / К. Юнг. – СПб. : Ювента ; М. : Издат. группа Прогресс-Универс, 1995. – 716 с.
192. Ясвин В. А. Особенности личностного отношения в подростковом и юношеском возрасте / В. А. Ясвин // Вопр. психологии. – 1995. – № 4. – С. 19–28.
193. Ясвин В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.

194. Ясвин В. А. Психолого-педагогическая коррекция субъективного отношения к природе в процессе экологического образования / В. А. Ясвин // *Вопр. психологии.* – 1998. – № 1. – С. 3–14.
195. Яценко Т. С. Новітній погляд на внутрішню динаміку психіки в її цілісності / Т. С. Яцечко // *Психологічні перспективи : зб. наук. пр. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; голов. ред. Л. Засекіна.* – 2004. – Вип. 5. – С. 3–37.
196. Яценко Т. С. Особливості взаємозв'язків між свідомою та несвідомою сферами психіки суб'єкта / Т. С. Яцечко // *Неперервна професійна освіта: теорія і практика.* – 2002. – Вип. 4. – С. 99–110.
197. Bronfenbrenner N. The bioecological model from a life course perspective: reflections of a participant observer / N. Bronfenbrenner // *Examining lives in context. Perspectives n the ecology of human development.* – Washington : American Psychological Association, 1995. – P. 599–618.
198. Buttel F. H. Environmental Sociology and Global Environmental / Buttel F. H. – *Change: A Critical Assesement (mimeo),* 1992.
199. Goodenough W.H. *Cultura, Language, and Sosiety.*- London; Amsterdam; Sydney, 1981. 134 p.
200. Environmental perception and cognitive maps // *A Special Issue of the International : Journal of Psychology.* – 2006. – P. 338.
201. Fovler K. A. Dynamics and languaging: toward an ecology of language / K. A. Fovler, B. H. Hodges // *Ecological Psychology.* – 2011. – Vol. 23 (3). – P. 5–15.
202. Halliday M. New ways of meaning / M. Halliday // *Language. Ecology. Environment.* – London, 2001. – P. 175–202.
203. Osgood, Ch. E. Toward an abstract performance grammer // *Talking minds: The study of language in cognitive science.* – Cambridge, 1984. – P. 147-179.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бланк опитування

Шановний студенте!

Будь ласка, уважно прочитайте кожне із наведених нижче завдань.

Опитування не перевіряє Ваших знань.

Правильних чи неправильних відповідей немає.

Нас цікавить Ваша власна думка.

Опитування анонімне, тому підписувати анкету не потрібно.

1. Дайте асоціативне значення до поняття:

природа –

.....

.....

2. Оцініть слово „природа” за шкалою від -3 до 3

Фактор оцінки

поганий	-3	-2	-1	0	1	2	3	хороший
огидний	-3	-2	-1	0	1	2	3	гарний
неприємний	-3	-2	-1	0	1	2	3	приємний

Фактор сили

слабкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	сильний
маленький	-3	-2	-1	0	1	2	3	великий
легкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	важкий

Фактор активності

повільний	-3	-2	-1	0	1	2	3	швидкий
пасивний	-3	-2	-1	0	1	2	3	активний
статичний	-3	-2	-1	0	1	2	3	динамічний

3. Дайте своє, власне визначення поняттю „природа”.

Природа це –

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. Напишіть твір на тему:

„Природа у Волинському регіоні”.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Дякуємо Вам за співпрацю!

Додаток Б

Зміст тренінгового заняття «Мій дім – планета Земля»

Перше заняття починалося зі знайомства.

Тренер звертався до учасників: «Сьогодні ми з вами зібралися, щоб краще пізнати себе та своє навколишнє середовище і налагодити взаємодію зі світом, що нас оточує нас. У цьому нам допоможе сьогоднішня робота».

1. Вправа «Про мене сказали б...» .

Мета: *відпрацювати вміння короткої самопрезентації, ближче познайомитися один з одним.*

Хід вправи

Усі учасники тренінгу сідали в коло, кожен по чергово називав своє ім'я та говорив фразу, яка розпочинається зі слів: «Мій (хто) сказав би про мене, що...». У вправі мають висловлюватися усі учасники.

2. Інформаційне повідомлення.

Екологічна свідомість визначається як психічне відображення природного середовища, побудова образу світу природи та на цій основі взаємодія людини й природи.

Учені описують антропоцентричний тип екологічної свідомості такими особливостями [52]:

1) Вищу цінність представляє людина. Лише вона найцінніша, усе інше в природі цінне лише настільки, наскільки воно може бути корисним для людини, а що завдає шкоду людині – антицінне.

2) Ієрархічна картина світу. На вершині піраміди стоїть людина, трошки нижче – речі, створені людиною і для людини, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, місце яких в ієрархії визначається корисністю для людини.

3) Метою взаємодії з природою є задоволення тих або інших прагматичних потреб: виробничих, наукових і т. д., – отримання певного «корисного продукту». Суть його виражається словом «використання».

4) Характер взаємодії з природою визначається своєрідним «прагматичним імперативом»: правильне та дозволене те, що корисне для людини та людства.

5) Природа сприймається тільки як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене «навколишнє середовище».

6) Етичні норми та правила діють тільки в світі людей і не розповсюджуються на взаємодію зі світом природи.

7) Подальший розвиток природи розглядається як процес, який повинен бути підпорядкований процесу розвитку людини.

8) Діяльність з охорони природи продиктована таким прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли користуватися майбутні покоління.

Екоцентричну екологічну свідомість учені характеризують за допомогою таких особливостей [52]:

– вищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи, оскільки людина – не власник природи, а лише один з членів природної спільноти. Світ людей не протистоїть світові природи, природне має право на існування «просто так», незалежно від корисності або безрезультатності і навіть шкідливості для людини, адже вони є елементами єдиної системи;

– відмова від ієрархічної будови світу. Людина не володіє особливими привілеями через те, що вона має розум, навпаки, її розумність накладає на неї додаткові обов'язки щодо захисту природи, яка оточує її. Світ людей не протистоїть світу природи, вони взаємодіють;

– метою такої взаємодії з природою є максимальне задоволення і потреб людини, і потреб усієї природної спільноти. Дія на природу змінюється взаємодією;

- характер взаємодії з природним середовищем визначається: правильне та дозволене тільки те, що не порушує природну екологічну гармонію;
- у взаємодії з людиною природа і все природне середовище сприймається як повноправний суб'єкт;
- етичні норми і правила розповсюджуються не лише на взаємодію між людьми, але і на взаємодію зі світом природи;
- розвиток природи і людини мислиться як процес еволюції, взаємовигідної єдності;
- діяльність з охорони природи спонукається необхідністю зберегти природу заради неї самої, а не заради задоволення потреб людства природними ресурсами.

3. Правила роботи групи.

Учасникам пропонували прийняти правила роботи групи, які записували на плакаті «Правила тренінгу».

Орієнтовними правилами можуть бути:

- приходити вчасно, відвідувати всі заняття;
- добровільно брати участь у виконанні вправ і завдань;
- говорити тільки про себе, свої переживання;
- один говорить – усі слухають;
- обговорювати подію, а не особу.

Після цього тренер підсумував роботу і записав останнє правило: ці правила мають силу протягом усіх наших занять.

4. Очікування учасників.

Учасникам роздавали невеликі аркуші паперу. Тренер просив написати на них, чого саме студенти чекають від сьогоднішнього заняття.

Наприклад:

- більше дізнатися про природу;
- краще познайомитися з одногрупниками;

- подивитися екофільм «Дім»;
- отримати інформацію про забруднення навколишнього середовища.

5. Вправа «Метафора».

Мета: визначити особливості особистості кожного учасника.

Хід вправи

Учасники сідали в коло. Кожному на аркуші паперу пропонували намалювати власний образ і написати його ім'я. Не обов'язково, щоб ім'я було справжнім. Як ім'я можна було писати метафору (образ) особистості.

Після індивідуальної роботи учасники по чергово називали своє ім'я та представляли власний образ.

Після презентації учасники за допомогою скотча вивішували на стіні всі малюнки в один ряд. Так створили «галерею» метафоричних портретів.

За допомогою цієї вправи учасники розповіли та показали свої особливості. Ця вправа є важливою у формуванні емпатії, розуміння природного середовища. Переносючи свої індивідуальні особливості, внутрішні проблеми на природні об'єкти, студенти зможуть краще ставитися до світу навколо себе.

6. Вправа «Природа у моєму житті».

Основні цілі: Вправа дозволяє учасникам скласти уявлення один про одного, привчає до самоаналізу.

Кожному учасникові пропонували написати у стовпчик цифри від 1 до 10, і десять разів письмово закінчити вислів «Природа для мене:» («Природа в моєму житті»).

Найчастіше траплялися такі вислови:

«Природа в моєму житті – це:

- джерело натхнення;
- спосіб насолоди;

- занурення в гармонію;
- проведення дозвілля;
- спосіб самореалізації;
- сфера мого пізнавального інтересу;
- стимул для розширення мого кругозору;
- можливість відновлення душевної рівноваги;
- предмет моєї турботи;
- усвідомлення моєї відповідальності перед нею».

7. Вправа «Я піклуюся...».

Мета: привернути увагу студентів до можливості вирішити складні екологічні проблеми; допомогти учасникам тренінгу усвідомити необхідність особистого внеску кожної людини у збереженні навколишнього середовища.

Тихо грає музика – шум океану, шелест лісу, спів птахів.

Тренер пропонує учасникам послухати вірш Ліни Костенко:

Ще назва є, а річки вже немає

Ще назва є, а річки вже немає.

Усохли верби, вижовкли рови,

і дика качка тоскно обминає

рудиментарні залишки багви.

І тільки степ, і тільки спека, спека,

і озерявин проблески скупі.

І той у небі зморений лелека,

і те гніздо лелече на стовпі.

Куди ти ділась, річенько? Воскресни!

У берегів потріскались уста.

Барвистих лук не знають твої весни,

і світить спека ребрами моста.

Стоять мости над мертвими річками.

Лелека зробить декілька кругів.

Очерети із чорними свічками

ідуть уздовж колишніх берегів[171, с. 469].

На початку вправи тренер поцікавився в учасників, як вони думають, чи це дуже складна проблема?

Запропонував спробувати знайти вирішення цієї проблеми.

Перед уявним *центром екологічної допомоги* постало два завдання:

1. Провести «лікарський огляд планети».
2. Виписати «прости» рецепти для лікування серйозних «захворювань» Землі.

На дошці записали завдання центру екологічної допомоги.

Дуже серйозним діагнозом виокремили – **зменшення біологічної різноманітності**, тобто скорочення видів організмів.

На запитання:

– Які царства живих організмів вам відомі?

Відповідали:

- *Рослини, тварини, гриби, прости, бактерії.*
- *Яке значення рослин у природі?*
- *Виділення O₂, поглинання Co₂, живлення тварин...*
- *Як ви думаєте, які глобальні державні заходи спрямовані на охорону біологічної різноманітності?*
- *Створення Червоної книги, закони про збереження біологічної різноманітності, створюються заповідники, парки, розплідники.*

Ще одна проблема – **зникнення лісів**.

- *Як ви думаєте, чи існують глобальні державні заходи для збереження лісів?*
- *Закони з охорони лісів, вирощування в розплідниках розсади, висаджування дерев для збереження площі лісів.*

Ще одна серйозна хвороба нашої планети – **забруднення води**.

- *А звідки люди отримують прісну воду?*
- *Річки, льодовики, озера.*
- *Як ви думаєте, які глобальні державні заходи здійснюються, щоб не забруднювати воду?*

- *Закони по охороні прісних вод, спорудження очисних споруд.*
- *Які є економічні заходи зі збереження вод?*
- *Лічильник, штраф.*

Будь-який організм має право на існування. Для природи всі улюблені діти: і людина, і сонечко, і квіточка.

Тренер звернувся до учасників: «Давайте будемо берегти нашу Землю. У нашій складній проблемі – охороні навколишнього середовища – спробуймо знайти прості рішення, які залежатимуть тільки від вас і принесуть користь нашому будинку – планеті Земля».

Учасників розподілили на групи. Кожна з груп обговорювала та шукала вирішення згаданим вище проблемам.

Потрібно було:

1. Написати, що особисто кожен зможе зробити?
2. Намалювати емблему, яка допоможе побачити вирішення проблеми?
3. Скласти девіз, який почують усі і який змусить пам'ятати, що від нас багато що залежить.

Учасникам запропонували розподілити завдання усередині своєї групи і приготуватися їх озвучити.

Через 20 хв. учасники озвучили придумані ними засоби, показали емблеми, декламували девізи (роботи вивісили на стенді).

Тренер підвів підсумок, що завтрашній день буде таким, яким ми його створимо сьогодні!

8. Вправа «Список якостей, важливих для формування екологічної свідомості особистості».

Мета: з'ясувати уявлення учасників про важливі якості, необхідні для ефективної, екологічно спрямованої взаємодії з навколишнім середовищем.

Хід вправи

Кожному учасникові пропонували протягом 5 хв. самостійно скласти і написати перелік якостей людини, важливих для формування екологічної свідомості. Після цього було проведено дискусію, мета якої узагальнити перелік якостей, який записали на плакаті. Кожен член групи мав висловити свою точку зору з аргументами та прикладами.

Найчастіше називали такі якості:

- доброта;
- співпереживання;
- чуйність;
- прагнення допомогти;
- бажання щось змінити;
- впевненість у своїх силах;
- мотивація до успіху.

Коли роботу над плакатом з переліком якостей, необхідних для ефективної взаємодії з природою, було завершено, тренер запропонував порівняти, наскільки перелік, складений кожним учасником індивідуально, відрізняється від загального.

Плакат з переліком якостей, важливих для формування екологічної свідомості, прикріплювався на стіні, щоб ці знання краще засвоїлися учасниками тренінгу.

9. Вправа: Твір на тему: «Я! Змінюю Світ на кращий».

Мета: виховання відповідальності за майбутнє нашої планети.

Кожному учасникові пропонували вдома самостійно написати твір про те, як би він змінив світ. Після цього провели дискусію, мета якої – написати узагальнений перелік дій на плакаті. Кожен член групи мав висловити свою точку зору з аргументами та прикладами, а потім вказати, що в цьому узагальненому портреті підходить саме йому. Учасникам пропонували взяти кожне слово зі списку, яке характеризує екологічно свідому особистість, і

описати ту поведінку, ті навички, які повинні відповідати цій якості екосвідомого громадянина.

10. Перегляд відеофільму: «Дім».

Мета: *формувати у студентів так звану культуру екранного мислення.*

Після перегляду фільму тренер запропонував учасникам висловити свої враження від побаченого.

11. Вправа: Рольова гра «Моя власна країна».

Мета: *формувати навички, необхідні для успішної взаємодії між людьми.*

Учасники об'єднувалися у дві групи, розташовані в різних кінцях кімнати.

Завдання для груп:

1. Створити за 10–15 хв власну прогресивну країну: намалювати мешканців, придумати закони, за якими вони живуть, систему правління і систему оборони, їхню культуру. Представники з кожної групи демонструють роботу.

2. Знайти в іншій цивілізації слабкі та сильні сторони. Проаналізувати їх, пояснити, чому так вважає група.

3. Враховуючи сильні та слабкі сторони кожної цивілізації, усім разом упродовж 20 хв. створити нову ідеальну прогресивну цивілізацію. Подати результати.

Під час виконання гри формується відчуття справжньої команди. Велику роль відіграє ефективність взаємодії між учасниками. Лише спільними зусиллями можна конструктивно розв'язувати екологічні проблеми.

12. Вправа: Мозковий штурм «Дерево життя».

Мета: *активне усвідомлення учасниками широкого кола своїх можливостей; усвідомлення взаємозв'язку в житті можливостей і здібностей.*

Кожен учасник індивідуально на аркушах записував найважливіші речі, що, на їх погляд, існують в нашому житті, на які варто витратити свій час, сили, здібності. Після проголошення власних напрацювань ці аркуші наклеювалися на крону намальованого дерева.

Наприклад:

- здоров'я;
- професійна самореалізація;
- матеріальний достаток;
- повага оточення;
- сім'я, друзі.

Далі тренер наголосив, що така пишна крона можлива лише тоді, коли є не менш сильна та могутня коренева система, яка символізує наші внутрішні ресурси. У вигляді мозкового штурму на коренях записувалися всі запропоновані учасниками ресурси і резерви, які потрібні для реалізації наших інтересів і бажань (певні особливості характеру та здібності).

Наприклад:

- мотивація до успіху;
- впевненість у власних силах;
- працелюбство;
- чесність, справедливість;
- доброта, вірність.

Тренер підвів підсумок, що важливо простежувати зв'язок між «корінням» і «короною» дерева життя, адже одного без другого бути не може. Роль самої особистості в побудові власного «Дерева життя» надзвичайно велика, наші можливості багато в чому залежать від нашого вибору та нашої поведінки.

13. Зустріч з інспектором з охорони навколишнього середовища.

Мета: *сприяти формуванню правового світогляду студентів, який би включав систему теоретичних поглядів на права природних об'єктів, і на цій*

основі формувати відповідну активну позицію студентів щодо збереження навколишнього середовища та суб'єктно-етичне ставлення до навколишнього середовища.

Перед нами стояли такі завдання:

- провести самооцінку учасниками рівня своїх знань про правові норми та закони, що стосуються об'єктів природи;
- поінформувати про види відповідальності залежно від віку студентів та характеру їхніх учинків;
- стимулювати творчу й соціальну активність та ініціативу студентів;
- формувати навички правомірної поведінки, вчити студентів діяти в різноманітних життєвих ситуаціях відповідно до норм права;
- виховувати у студентів непримиренність до протиправної поведінки, формувати навички правомірного реагування на протиправні дії однолітків;
- формувати у студентів мотивацію до організації просвітницької роботи серед однолітків.

Після прослуханої лекції учасники тренінгу поінформували про свої знання в цій галузі, навели приклади з власного досвіду. Після цього тренер підсумовав роботу, вказуючи на те, що знання правових норм поведінки стосовно природи є важливим чинником у формуванні екологічної свідомості особистості.

15. Активізація учасників заняття

Вправа: «Знайди собі друга».

Мета: активізувати учасників до роботи в групі, тренувати увагу до дій іншого, уміти знаходити засоби невербального спілкування, зрозумілі іншим.

Тренер роздав картки з назвами тварин і попросив прочитати ці назви подумки. Завдання для кожного – знайти собі пару; але при цьому не можна говорити (можна користуватися лише характерними жестами тварин).

Після закінчення вправи студенти поділитися враженнями про те, як вони шукали собі пару.

16. Мозковий штурм «Гармонія людини з Природою – це...»

Усі відповіді учасників записували на фліп-чарті. Потім тренер узагальнив їх разом зі студентами. (У ході мозкового штурму учасники висловлювалися щодо власного бачення взаєностосунків у діаді «Людина – Природа»).

Тренер зробив висновок, що гармонійні стосунки з навколишнім середовищем можливі лише за наявності екологічної свідомості

17. Вправа: «Моя рослинка».

Мета: ідентифікація себе з природним об'єктом, ототожнення себе з якоюсь рослинкою.

Тренер запропонував учасникам:

влаштуватися зручніше, зайняти таке положення, яке б було найкомфортнішим для них. Попередив, що до кінця вправи не можна відкривати очі та рухатися.

Говорив спокійно, щоб кожен учасник поступово зміг розслабитися. Звертав увагу на дихання, яке повинно було бути рівним та спокійним, для того щоб зникла напруга в м'язах, тіло наповнилося спокоєм та приємною млявістю, щоб тіло насолоджувалося повним спокоєм. Напруга у тілі зникла, втома розчинилася, все тіло наповнилося солодким відчуттям відпочинку, це все наповнило новими силами, чистою енергією, свіжістю.

Учасники стали розслабленими та вільними. Вони подумки змогли опинитися там де хочуть. Можливо хтось захотів на поляні в літньому лісі, де щебечуть пташки, хтось опинився на березі річки і слухає хлюпінт води.

Тренер пропонував піти далі, уявити що учасники стоять на поляні в літньому лісі. Густа трава підіймається до колін, і пелюстки квітів торкаються ваших ніг. Навколо дерева, їхнім листям шелестить теплий вітерець. Сонячні промені створюють химерну мозаїку світла і тіні. До вас доносяться пересвисти птахів, цвіріння коників, потріскування гілок. Учасники відчують приємний запах трави і квітів, перетинають галявину і заглиблюються в ліс. Не поспішаючи ідуть по дорозі і бачать перед собою дивовижну рослину. Тренер пропонує підійти ближче до рослини. Звернути увагу який вона має вигляд? Подивіться, що чи хто знаходиться поруч з нею? Яка вона на дотик? Підняти її, роздивитися з усіх боків. Понюхати, спробуйте на смак. Робити з нею те, що хочеться.

На одну-дві хвилини, ведучий замовкав щоб уява учасників попрацювала без всяких підказок.

Пізніше, запропонував поставити рослинку туди, де їй буде, найкомфортніше, найкраще.

На одну-дві хвилини, ведучий замовкав, хай уява учасників попрацює без усяких підказок протягом однієї-двох хвилин.

Після того як учасники достатньо поспілкувалися зі своєю власною уявною рослинкою ведучий запропонував завершити подорож: спуститися доріжкою, але перш ніж піти, озирнутися, подивіться ще раз на свою рослинку, запам'ятати, якою її залишили сьогодні. Пройти далі і далі від своєї галявини і знов перенестися сюди, у кімнату.

Тренер рахував від семи до одного. З кожною наступною цифрою учасники починали все більше виходити із стану розслаблення – аж до того моменту, коли я назву цифру «один», тоді учасники стали бадьорими, сповненими нових сил та енергії.

З цієї миті голос ведучого також ставав бадьорішим, голоснішим, емоційнішим.

При обговоренні справи, тренер ставив такі запитання:

– Яку рослину ви побачили? Опишіть її.

- У який колір вона була забарвлена?
- Як вона називається?
- Чи зустрів вас хто-небудь біля неї?
- Що цікавого помітили ви при огляді рослинки?
- Яка була погода на галявині? Що відбулося з вами під час подорожі?

Кожен учасник тренінгу розповідав про свої враження, про те, що він побачив.

18. Вправа «Зоопарк».

Мета: *Ідентифікація з тваринами і рослинами. (50 хв.)*

Тренер пропонував:

1 етап. Виберіть собі будь-яку тварину чи рослину, потім на 20 хв. станьте нею, перейнявши її форму, рухи, поведінку, звуки. Про вибір не оголошуйте!

Треба повзати, стрибати, літати, рости і при цьому взаємодіяти з іншими.

Виражайте не лише зовнішні характеристики, а й внутрішній світ вибраної вами рослини чи тварини. Виконуючи вправу, можете шуміти, активно проявляти почуття: страх, гнів, любов.

Почергово кожен учасник демонструє свою тварину чи рослину, а інші відгадують.

Після завершення вправи учасники поділилися своїми відчуттями від виконання вправи.

19. Вправа «Як зберегти довкілля»

Мета: *звернути увагу учасників на свої звички та потребу у збереженні навколишнього середовища..*

Тренер пропонував кожному з учасників створити свої десять заповідей збереження довкілля.

Наприклад:

- не смітити на вулиці;
- дбайливо ставитися не лише до своїх улюбленців, а й до всіх тварин;
- оберігати рослини та тварин, що занесені до «Червоної книги»;

Після закінчення роботи заповіді проголошували в колі, обговорювали їх. Потім залишили у списку 10 заповідей, з якими погодилися всі.

20. Прикінцеве слово «Все залежить від тебе».

Тренер розповів притчу про дуже розумного, але дуже пихатого імператора, який колись давно жив у стародавньому Китаї. Цілими днями правитель приміряв дороге вбрання та розмовляв з підданими про власний розум. Але, одного разу імператор дізнався, що неподалік від кордону живе мудрий чернець, розумніший за всіх на світі. Це дуже розізлило його: як це хтось може бути розумнішим від нього. Імператорові захотілося обдурити ченця, щоб усі вважали найрозумнішим лише його. Він замислив запросити ченця до себе в палац, взяти в руки метелика, заховати його за спиною і запитати, що знаходиться в його руках – живе, чи мертве. Якщо чернець скаже, що живе – імператор роздушить метелика, а якщо мертве – випустить його.

Так він і зробив, запросив мудреця до пишної зали, де зібралося багато людей, яким хотілося подивитися на двобій найрозумніших людей на світі. Сидячи на високому троні імператор тримав за спиною метелика і з чекав приходу ченця. Коли двері відчинилися, до зали ввійшов худорлявий невеличкий чоловічок. Мудрець привітався і погодився відповісти на будь-яке запитання. Зло посміхаючись, правитель запитав: «що, саме, він тримає в руках: живе чи мертве?» Чернець усміхнувся трохи подумав, і сказав «ВСЕ В ТВОЇХ РУКАХ!» Збентежений та обурений правитель випустив метелика з рук. Радісно тріпочучи своїми яскравими крильцями метелик полетів.

Отже, лише від вас залежить, чи буде ваша взаємодія з природою живою, яскравою, плідною, чи навпаки.

21. Підведення підсумків заняття.

Тренер разом із групою (безоцінювальні) обговорюють усі види діяльності, використані на занятті.

Можливий варіант обговорення. Тренер пропонує учасникам висловити і ті судження з приводу тренінгу, доповнюючи незакінчене речення: «Мені було..., тому що....

Наприклад: «Мені було радісно, тому що я змогла познайомитися з цікавими людьми, дізнатися більше про взаємовідносини з навколишнім світом».

22. Вправа «Подяка».

Мета: *закріплення позитивних результатів тренінгу*

Хід вправи

Усі учасники ставали у коло, клали ліву руку на плече сусіда і по чергово один за одним дякували сусідові зліва за хорошу роботу, позитивні емоції, висловлювали побажання.

23. Вправа: Символічне закриття.

Мета: *закінчити тренінг сценою, яка запам'ятовується, уявити груповий процес у символічній формі.*

Тренер попередив, що починається вправа, яка завершує тренінг, вона буде недовгою і усною. Він запропонував виконувати дії, зберігаючи мовчання до кінця вправи. Далі ведучий попросив усіх стати в коло, але спиною до центру, так, щоб не бачити один одного. Кожному учасникові надавали можливість зосередитися на самому собі, відключитися від усіх і побути декілька хвилин наодинці з собою.

Потім тренер запропонував повільно обернутися в коло, підійти ближче до центру і стати так тісно, як тільки це можливо. Коли всі з'єдналися, тренер запропонував відчувати, що це означає – «бути групою», і усвідомити це відчуття. Після цього тренер вибирав «першого» і «останнього» в групі.

Останній стояв на місці, а перший обходив групу навколо останнього, утворюючи щось, що нагадує годинникову пружину. Тренер запропонував кожному усвідомити себе в центрі групи або на її периферії. Потім «перший» і «останній» учасники обмінялися завданнями, вся група переконструювалася, і кожен усвідомив себе в нових умовах. Ведучий знову запропонував стати в круг, узявшись за руки, пліч о пліч і подивитися на кожного члена групи.

Далі всі опустили руки і відійшли на три кроки назад. Тренер оголосив, що ще є можливість подивитися на всіх партнерів, але незабаром вона зникне. Учасникам пропонували обернутися спиною, зробити декілька кроків в той бік, де вони були наодинці з собою. Через 30 сек. ведучий оголосив, що роботу групи завершено.

Додаток В

Кореляційні зв'язки між показниками екологічної свідомості студентів відповідно до статі, місця проживання, фахової спеціалізації навчання

	Стовпець 1	Стовпець 2	Стовпець 3	Стовпець 4	Стовпець 5	Стовпець 6	Стовпець 7	Стовпець 8	Стовпець 9	Стовпець 10	Стовпець 11	Стовпець 12	Стовпець 13	Стовпець 14
Стовпець 1	1													
Стовпець 2	-0,283	1												
Стовпець 3	-0,364	-0,26	1											
Стовпець 4	-0,404	-0,314	-0,363	1										
Стовпець 5	-0,056	0,099	-0,14	0,104	1									
Стовпець 6	0,002	0,067	0,108	-0,159	-0,064	1								
Стовпець 7	-0,016	0,083	0,103	-0,15	-0,014	0,43	1							
Стовпець 8	0,004	0,094	0,054	-0,133	0,047	0,354	0,324	1						
Стовпець 9	-0,004	0,005	-0,013	0,012	0,049	0,095	-0,009	0,171	1					
Стовпець 10	-0,037	-0,03	-0,063	0,12	0,133	0,001	0,025	0,151	0,162	1				
Стовпець 11	0,03	-0,084	-0,148	0,18	0,168	-0,105	0,029	0,061	0,138	0,594	1			
Стовпець 12	-0,096	0,077	-0,046	0,073	0,132	-0,015	-0,01	0,053	0,077	0,472	0,487	1		
Стовпець 13	-0,062	0,102	-0,001	-0,024	0,067	-0,051	0,022	0,088	-0,092	0,086	0,268	0,554	1	
Стовпець 14	-0,108	0,072	0,02	0,027	0,191	0,142	0,03	0,078	0,063	0,039	0,063	0,154	0,178	1
Стовпець 15	-0,098	0,158	-0,068	0,028	0,143	0,133	0,015	-0,011	0,085	0,302	0,124	0,27	0,168	0,448
Стовпець 16	-0,014	-0,048	0,078	-0,019	0,152	0,16	0,103	0,094	0,112	0,405	0,19	0,203	0,103	0,407
Стовпець 17	-0,053	-0,071	0,113	0,006	0,078	0,152	0,076	0,1	0,075	0,419	0,214	0,253	0,037	0,351
Стовпець 18	-0,131	0,114	-0,019	0,051	0,042	0,105	0,079	0,041	-0,224	-0,082	-0,068	0,158	0,322	0,147
Стовпець 19	0,018	0,12	-0,147	0,02	0,177	-0,047	-0,02	-0,002	-0,061	0,137	0,243	0,272	0,347	0,013
Стовпець 20	-0,106	0,093	0,034	-0,006	0,112	0,128	0,073	-0,017	-0,275	-0,083	-0,056	0,236	0,413	0,278
Стовпець 21	-0,074	0,09	-0,077	0,07	0,175	-0,056	0,014	-0,005	-0,148	0,1	0,197	0,333	0,43	0,067
Стовпець 22	0,005	0,015	0,032	-0,048	-0,065	-0,038	0,019	0,028	0,048	0,188	0,123	-0,069	-0,144	-0,182
Стовпець 23	0,03	0,038	-0,004	-0,057	0,005	0,06	0,047	0,117	0,15	0,019	0,093	-0,134	-0,21	-0,143
Стовпець 24	-0,027	7E-04	-9E-04	0,027	0,196	-0,07	-0,002	0,08	-0,07	0,272	0,296	0,244	0,208	-0,136
Стовпець 25	-0,061	0,086	0,055	-0,063	0,048	0,15	0,067	-0,003	-0,187	-0,25	-0,239	-0,006	0,164	0,318
Стовпець 26	0,079	0,028	-0,098	-0,009	0,147	-0,127	-0,078	0,044	-0,089	-0,005	0,168	0,167	0,365	-0,03
Стовпець 27	0,073	-0,064	0,007	-0,024	0,056	-0,162	-0,136	-0,078	0,07	0,271	0,264	0,089	0,013	-0,201
Стовпець 28	-0,066	0,076	-0,003	0,004	0,08	0,091	0,091	0,011	-0,224	-0,08	-0,04	0,194	0,387	0,212
Стовпець 29	0,011	0,013	-0,098	0,071	0,116	-0,128	-0,028	-0,003	0,167	0,285	0,35	0,119	-0,072	-0,279
Стовпець 30	-0,131	0,088	0,037	0,02	0,162	0,131	0,133	0,031	0,093	0,22	0,052	0,072	0,046	-0,125

Столбец 15	Столбец 16	Столбец 17	Столбец 18	Столбец 19	Столбец 20	Столбец 21	Столбец 22	Столбец 23	Столбец 24	Столбец 25	Столбец 26	Столбец 27	Столбец 28	Столбец 29
1														
0,553	1													
0,45	0,564	1												
0,112	0,05	0,099	1											
0,154	0,011	0,025	0,347	1										
0,204	0,113	0,052	0,584	0,409	1									
0,125	0,021	-0,036	0,355	0,47	0,499	1								
-0,073	0,074	0,029	-0,148	-0,046	-0,241	-0,037	1							
-0,127	-6E-04	0,045	-0,213	-0,139	-0,249	-0,162	0,149	1						
-0,052	0,098	0,052	0,094	0,402	0,206	0,363	0,126	-0,053	1					
0,187	-0,002	-0,027	0,39	0,076	0,48	0,25	-0,315	-0,236	-0,097	1				
0,037	-0,037	-0,048	0,232	0,415	0,291	0,393	-0,058	-0,044	0,207	0,098	1			
0,01	0,051	0,016	-0,214	0,262	-0,12	0,232	0,365	0,153	0,241	-0,263	0,252	1		
0,165	0,075	0,023	0,639	0,42	0,868	0,504	-0,245	-0,266	0,19	0,502	0,35	-0,138	1	
-0,03	-0,039	-0,066	-0,272	0,083	-0,352	0,086	0,253	0,354	0,308	-0,402	0,008	0,39	-0,313	1
0,085	0,123	0,132	0,039	0,025	0,04	0,101	0,062	0,01	0,217	-0,01	0,03	0,025	0,075	0,121

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	56	174	3,107143	1,915584
Стовпець 2	83	271	3,26506	1,782545
Стовпець 3	88	290	3,295455	2,026646

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	1,310186	2	0,655093	0,342977	0,710026	3,036156
Усередені груп	427,844	224	1,910018			
Разом	429,1542	226				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	57	168	2,947368	1,336466
Стовпець 2	84	217	2,583333	1,282129
Стовпець 3	89	253	2,842697	1,452247

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	5,186954	2	2,593477	1,904892	0,15121	3,035617
Усередині груп	309,0565	227	1,361482			
Разом	314,2435	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	57	187	3,280702	1,598371
Стовпець 2	84	264	3,142857	1,6179
Стовпець 3	89	280	3,146067	1,944331

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	0,795695	2	0,397847	0,228697	0,795753	3,035617
Усередині груп	394,8956	227	1,739628			
Разом	395,6913	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	217	3,013889	1,844875
Стовпець 2	158	528	3,341772	1,895187

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	5,317411	1	5,317411	2,829133	0,093937	3,882567
Усередині груп	428,5304	228	1,879519			
Разом	433,8478	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	189	2,625	1,533451
Стовпець 2	158	449	2,841772	1,293276

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	2,324174	1	2,324174	1,698875	0,19375	3,882567
Усередині груп	311,9193	228	1,368067			
Разом	314,2435	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	220	3,055556	1,658842
Стовпець 2	158	511	3,234177	1,760098

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	1,578084	1	1,578084	0,912943	0,340347	3,882567
Усередині груп	394,1132	228	1,728567			
Разом	395,6913	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	72	238	3,305556	1,877152
Стовпець 2	158	408	2,582278	1,849875

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	25,87445	1	25,87445	13,9232	0,00024	3,882567
Усередині груп	423,7082	228	1,858369			
Разом	449,5826	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	70	308	4,4	2,678261
Стовпець 2	156	670	4,294872	2,67378

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	0,534014	1	0,534014	0,199619	0,65546	3,883307
Усередині груп	599,2359	224	2,67516			
Разом	599,7699	225				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	72	248	3,444444	5,010955
Стовпець 2	158	609	3,85443	3,169757

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	8,313802	1	8,313802	2,221093	0,137519	3,882567
Усередині груп	853,4297	228	3,743113			
Разом	861,7435	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	276	3,833333	3,549296
Стовпець 2	158	690	4,367089	3,06184

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	14,09114	1	14,09114	4,384797	0,037366	3,882567
Усередині груп	732,7089	228	3,213635			
Разом	746,8	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	308	4,277778	2,147105
Стовпець 2	158	704	4,455696	2,122228

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	1,565682	1	1,565682	0,735071	0,392145	3,882567
Усередині груп	485,6343	228	2,129975			
Разом	487,2	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	72	357	4,958333	3,139085
Стовпець 2	158	636	4,025316	3,285979

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	43,0567	1	43,0567	13,28814	0,000331	3,882567
Усередині груп	738,7737	228	3,240236			
Разом	781,8304	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	57	177	3,105263	1,881579
Стовпець 2	84	273	3,25	1,78012
Стовпець 3	89	295	3,314607	2,036261

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	1,538394	2	0,769197	0,403895	0,668193	3,035617
Усередині груп	432,3094	227	1,904447			
Разом	433,8478	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	57	168	2,947368	1,336466
Стовпець 2	84	217	2,583333	1,282129
Стовпець 3	89	253	2,842697	1,452247

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	5,186954	2	2,593477	1,904892	0,15121	3,035617
Усередині груп	309,0565	227	1,361482			
Разом	314,2435	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	57	187	3,280702	1,598371
Стовпець 2	84	264	3,142857	1,6179
Стовпець 3	89	280	3,146067	1,944331

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	0,795695	2	0,397847	0,228697	0,795753	3,035617
Усередині груп	394,8956	227	1,739628			
Разом	395,6913	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	152	2,666667	1,583333
Стовпець 2	84	254	3,02381	1,589788
Стовпець 3	89	240	2,696629	2,53192

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	6,154572	2	3,077286	1,575327	0,209194	3,035617
Усередині груп	443,428	227	1,953427			
Разом	449,5826	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	214	3,754386	2,510025
Стовпець 2	84	380	4,52381	2,97533
Стовпець 3	89	397	4,460674	2,22855

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	23,45646	2	11,72823	4,561668	0,01142	3,035617
Усередині груп	583,6261	227	2,57104			
Разом	607,0826	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	213	3,736842	3,911654
Стовпець 2	84	301	3,583333	4,101406
Стовпець 3	89	343	3,853933	3,398876

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	3,173056	2	1,586528	0,419467	0,657906	3,035617
Усередині груп	858,5704	227	3,782249			
Разом	861,7435	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	243	4,263158	3,37594
Стовпець 2	84	340	4,047619	3,756741
Стовпець 3	89	383	4,303371	2,759193

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	3,128856	2	1,564428	0,47753	0,620936	3,035617
Усередині груп	743,6711	227	3,276084			
Разом	746,8	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	250	4,385965	1,991228
Стовпець 2	84	364	4,333333	2,248996
Стовпець 3	89	398	4,47191	2,138407

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	0,844786	2	0,422393	0,197146	0,821211	3,035617
Усередині груп	486,3552	227	2,142534			
Разом	487,2	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	57	255	4,473684	3,896617
Стовпець 2	84	395	4,702381	2,862163
Стовпець 3	89	343	3,853933	3,330695

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P- Значення	F Критичне
Між групами	32,95926	2	16,47963	4,995353	0,007532	3,035617
Усередині груп	748,8712	227	3,298992			
Разом	781,8304	229				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	98	312	3,183673	2,007153
Стовпець 2	98	315	3,214286	1,757732

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	0,045918	1	0,045918	0,024393	0,876052	3,889839
Усередині груп	365,1939	194	1,882443			
Разом	365,2398	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	98	258	2,632653	1,22449
Стовпець 2	98	288	2,938776	1,336419

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	4,591837	1	4,591837	3,586099	0,059753	3,889839
Усередині груп	248,4082	194	1,280454			
Разом	253	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

Групи	Підрахунок	Сума	Середнє	Дисперсія
Стовпець 1	98	314	3,204082	1,648643
Стовпець 2	98	319	3,255102	1,903324

Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-Значення	F Критичне
Між групами	0,127551	1	0,127551	0,07182	0,78899	3,889839
Усередині груп	344,5408	194	1,775984			
Разом	344,6684	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	292	2,979592	1,463497
Стовпець 2	98	254	2,591837	2,367768

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	7,367347	1	7,367347	3,845909	0,051299	3,889839
Усередині груп	371,6327	194	1,915632			
Разом	379	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	428	4,367347	2,420366
Стовпець 2	98	401	4,091837	2,847149

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	3,719388	1	3,719388	1,412198	0,236145	3,889839
Усередині груп	510,949	194	2,633758			
Разом	514,6684	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	388	3,959184	3,420997
Стовпець 2	98	352	3,591837	4,305912

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	6,612245	1	6,612245	1,711485	0,192341	3,889839
Усередині груп	749,5102	194	3,863455			
Разом	756,1224	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	451	4,602041	3,685357
Стовпець 2	98	385	3,928571	2,953608

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	22,22449	1	22,22449	6,695167	0,010398	3,889839
Усередині груп	643,9796	194	3,319482			
Разом	666,2041	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	447	4,561224	1,650852
Стовпець 2	98	417	4,255102	2,583737

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	4,591837	1	4,591837	2,168729	0,142463	3,889839
Усередині груп	410,7551	194	2,117294			
Разом	415,3469	195				

Однофакторний дисперсійний аналіз

ПІДСУМКИ

<i>Групи</i>	<i>Підрахунок</i>	<i>Сума</i>	<i>Середнє</i>	<i>Дисперсія</i>
Стовпець 1	98	430	4,387755	2,858405
Стовпець 2	98	449	4,581633	3,441721

Дисперсійний аналіз

<i>Джерело варіації</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значення</i>	<i>F Критичне</i>
Між групами	1,841837	1	1,841837	0,584698	0,445406	3,889839
Усередині груп	611,1122	194	3,150063			
Разом	612,9541	195				